

A tárgyak élete

Thierry Bonnot, Jankó Fruzsina, Keszei András,
Szathmári Kata, Veress Kinga tanulmányai
és Hajnáczy Tamás Attila írása

A KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
előfizetői felhívása a 2024. évre

Kedves Olvasóink!

Szerkesztőségünk 2024-ben még a következő témájú számot kívánja megjelentetni:

98. Baráti segítségnyújtás? A Kádár-rendszer és a globális Dél

Kérjük, segítse előfizetésével folyóiratunkat!
Előfizetés esetén a terjesztői jutalék megmarad a lap számára.
Az előfizetési díj 2024-re: 6500 Ft, egy szám ára 1750 Ft.
Egy szám elektronikus előfizetési díja 1000 Ft.
Egyéves elektronikus előfizetés 3500 Ft.
Az éves „támogatói E-előfizetés” 6500 Ft.

Az előfizetési díj a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
1113 Budapest, Valkói u. 9.
UniCredit Bank: 10918001–00000028–60920003
számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZOGH GÁBOR főszerkesztő
BÓDY ZSOMBOR
GRANASZTÓI PÉTER
KÁRMÁN GÁBOR
KLEMENT JUDIT
KOLTAI GÁBOR
LENGVÁRI ISTVÁN
MAJOROSSY JUDIT
RING ORSOLYA
SOMORJAI SZABOLCS

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Faragó Tamás, Fejős Zoltán, Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor,
Kövér György, Sasfi Csaba, Tomka Béla, Varga Zsuzsanna

„A tárgyak élete” című blokkunkat Granasztói Péter és Lengvári István szerkesztette.

Olvasószerkesztő: Mantuano Orsolya

ELTE | BTK

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap, valamint olvasóink adóforintjainak 1%-os felajánlásai támogatták.

A folyóirat az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának támogatásával jelenik meg.

Címlapon: Ecseri úti használtcikk piac, Budapest, 1964.
Fortepan/Hegyi Zsolt, Balla Demeter felvétele.

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org; korallfolyoirat.hu
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Készült az OOK-Press Kft. nyomdájában
Vezető: Szathmáry Attila

ISSN 1586-2410

<https://doi.org/10.52656/KORALL.2024.03>

TARTALOM

A TÁRGYAK ÉLETE

Thierry Bonnot	Antropológia és anyagi kultúra: mit kezdünk a dolgokkal?	5
Keszei András	Tárgyi környezet, anyagi kultúra, történetírás	23
Veress Kinga	Magyar élelmiszer-csomagolások száz év fogyasztói kultúrájában – designelmélet, történeti áttekintés	39
Szathmári Kata	Középkori csontkorcsolyák használatinyom-vizsgálata	66
Jankó Fruzsina	A pohár és a kehely. Egy erdélyi primor család keresztelői ajándékainak története	92
Hajnáczky Tamás Attila	Cigány/roma identitások, hangok és ágencia a 19. század végétől a II. világháborúig	111

KÖNYVEK

A muzeológia modern fogalomtára	
Mairesse, François (ed.): Dictionary of Museology.	
– Szolnoki Zoltán	134
Géra Eleonóra Erzsébet: A polgár város rendje.	
Társadalom, tér, nyilvánosság Budán, 1686–1741.	
– G. Etényi Nóra	139

Örökségesítés Erdélyben

Fehér Andrea (szerk., összeáll.): Örökség – identitás – emlékezet.
A kulturális és szellemi örökség recepciója Erdélyben.

– Both Noémi Zsuzsanna 146

Domonkos Csaba: A Lánchíd története 1849-től a XXI. századig.

– Tinku-Szathmáry Balázs 150

Szerzőink 155

Contents 157

Abstracts 159

Thierry Bonnot

Antropológia és anyagi kultúra: mit kezdünk a dolgokkal?*

Minden tudomány, legyen szó akár a társadalomtudományokról, akár a természettudományokról, a vizsgált területek vagy tárgyak szerint tagolódik szakterületekre vagy aldiszciplínákra. Végso soron ezek nem mások, mint többé-kevésbé formalizált címkék, amelyek lehetővé teszik az eligazodást a kutatás sűrűjében, és segítik a szakmai ágazati tagolódást a kutatóhelyek, képzések, kutatási támogatások szervezésének és elosztásának ésszerűsítése érdekében. Ez alól az antropológia sem kivétel, ami például a rokonság, a társadalmi nemek, a természet, a művészet antropológiájára oszlik, vagy, ami talán egyedül rá jellemző, kulturális régiók szerint tagolódik – az afrikanista antropológusok nem amerikanisták, de ennek persze lehetnek különböző kombinációi. Ez a felosztás nyilvánvalóan nem teljesen merev, mivel az egyes részdiszciplínák területeit – szerencsére – porózus határok választják el, de mélyen kötődik a kutatás struktúrájához, és ismeretelméleti következményei is vannak. Ami itt fontos nekünk, az az, hogy az anyagi kultúrának is lenne antropológiája, sőt, ha hihetünk bizonyos címeknek, a tárgyaknak is, ami a technikák antropológiájához kapcsolódik, és amit kulturális technológiának is mondanak.¹

Túlzás lenne azt állítani, hogy itt meg tudjuk oldani az anyagi kultúra fogalma által a humán- és társadalomtudományok számára felvetett szemantikai és fogalmi nehézségeket, mivel ezen a kifejezésen tudományterületenként, országonként, koronként, sőt a különböző tudományos iskolák szerint is mást és mást értenek. Ha az antropológia tudományát nézzük, már önmagában a kultúra fogalma is – amely kulcsfontosságú – jelentős fejtegetések és alapvető viták tárgya. Ha az anyagi² melléknévvvel társítjuk, önálló kategóriává válik, amely megkülönböztet egy sor tényt és adatot egy másik, következésképpen immateriális kultúrától, amelybe a diskurzusok, mítoszok, rítusok, képek és számos más, *a priori* kevésbé stabil vizsgálati tárgy tartozik. E kifejezés hátrányait számtalanszor kiemelték azok a kutatók, akik tárgyakkal, technikákkal és azoknak az emberi társadalmakban való szerepével foglalkoznak. Még azok is, akik hirdetik az anyagi

* A tanulmány eredeti megjelenési helye: Bonnot, Thierry 2018: *Anthropologie et culture matérielle: que faire des choses?* In: Bourgeois, Luc – Alexandre-Bidon, Danièle – Feller, Laurent – Mane, Perrine – Verna, Catherine – Wilmart, Mickaël (dir.): *La culture matérielle: un objet en question. Anthropologie, archéologie et histoire*. Presses Universitaires de Caen (publications du CRAHAM), Caen, 175–185.

¹ Haudricourt 1987; Bartholeyns–Govoroff–Joulain (dir.) 2010.

² Tudva, hogy magát az anyagiasságot is nehéz meghatározni Miller (ed.) 2005.

kultúra³ kifejezés létjogosultságát és használják is azt, elismerik annak tökéletlenségét és a belőle következő megközelítések sokféleségét, ahogyan egyébként azt én magam is megpróbáltam kimutatni.⁴

VISSZA A KEZDETEKHEZ: EGY IMPORTÁLT FOGALOM?

Anélkül, hogy régész kollégáim területére merészkednék, meg kell említenem, hogy a fogalom az ő tudományterületükről került át az ember származásával foglalkozó antropológiába. Egyetérthetünk abban, hogy a régészet számára egy lelőhely vagy egy társadalmi osztály anyagi kultúrája hagyományosan az ásatás során gyűjtött, vagy egy embercsoportra jellemző tárgyak összességét jelölte. Ezt az elképzelést vették át az etnológusok az emberek által készített, használt és cserélt, mozgatható és mozdíthatatlan tárgyak összességének jelölésére, amelyek mindig jelen vannak mindennapi környezetükben, legyen az a környezet ismerős vagy egzotikus a kutató számára. Ez a hagyományosan az anyagi természetű maradványokkal összekapcsolt régészetből átvett fogalom végül az antropológia vizsgálataihoz biztosít szilárd alapot. Egyesek ebben a diszciplína pozitivista alapra helyezését, és ezáltal tudományos megerősítésének a lehetőségét látták, mivel „nagyon nehéz, csaknem lehetetlen csalni azzal, ami óhatatlanul, természeténél fogva materiálisan nyilvánul meg”.⁵ Az anyagok és a technikák, ha nem is könnyebb, de legalábbis stabilabb hozzáférést jelentenek a szociálintropológia számára azon az elven, hogy szilárdak és kézzelfoghatóak, miközben a társadalmi tények elemzése közismerten mindig ki van téve a bizonytalanságnak és a szubjektivitásnak a kutatók és a szereplők részéről egyaránt. Ebben a hipotézisben megtaláljuk azt, ami évtizedekig meghatározta az etnográfiai múzeumok gondolkodásmódját. A 19. századtól kezdve a távoli – és gyarmatosított – vidékekről hozott tárgy a pozitív tudás forrásává vált, a „tárgy mint tanúbizonyság szent és sérthetetlen doktrínája”⁶ szerint. Ebben az időszakban, és egészen a közelmúltig a tárgy a civilizáció egy olyan mintája volt, amely „nem tud sem hazudni, sem tévedni.”⁷

Marcel Mauss azonban már 1927–1928-ban óva intette tudományágát a gyűjteményezésnek attól a formájától, amely a tárgyat az etnográfiai gyűjtés alfájává és omegájává tette: „Sok kiváló etnográfus elköveti azt a hibát, hogy megelégszik a tárgyak gyűjtésével. Pedig a tárgyakon felül a legnagyobb jelentőséggel az bír, ahogyan azokat használják.”⁸ Sajnálatosnak találta, hogy a gyűjteményekből

³ Julien–Rosselin 2005; Bromberger–Segalen (dir.) 1996; Warnier 2004.

⁴ Bonnot 2014: 17–25.

⁵ Cresswell 1996: 8.

⁶ Segalen 2005: 228.

⁷ Jamin 1985: 61.

⁸ Mauss 2012: 297. Ez a PUF által 2012-ben kiadott szöveg Jacques Soustelle 1927-ben és 1928-ban készített, a Musée de l’Homme archívumában őrzött előadásjegyzeteinek átírása.

mindig hiányzik „a szakmai ismeretek átadásának fiziológiai, pszichológiai vizsgálata”.⁹ Alábbi felvetésével a kulturális technológia alapjait fektette le:

„Minden tárgy csak egy pillanatnak felel meg az ipari tevékenységben. A tárgyat be kell illeszteni a neki megfelelő helyére, a szerszámot vissza kell helyezni a mesterségébe, a mesterséget az ipari szakmába, a szakmát a társadalomba. [...] Tanulmányozni kell a technikai eljárásokkal keveredő mitikus elképzeléseket is. Tudni kell, hogy mi történik az emberek fejében abban a pillanatban, amikor egy tárgyat használnak.”¹⁰

Marcel Mauss-nak és a technikákkal foglalkozó antropológusoknak nem anyyira a tárgy érdekes, mint inkább annak előállítása és felhasználása, a gyártásban és technikai műveletekben elfoglalt helye; a tárgy egy rendszer szerves részét képezi, és nem létezik azon kívül. Az anyagi kultúra tehát soha nem mentesülhet az immateriálistól.

ÖSSZEFONÓDÓ KATEGÓRIÁK

Pierre Lemonnier szerint a régészet és az antropológia ma már meg van győződve „az anyaggal való cselekvés, valamint a cselekvések és gondolatok rendszerének egyéb aspektusai között fennálló kapcsolatok elválaszthatatlan jellegeről”. De szerinte lehetetlen a terepen konkrétan kutatást végezni „úgy, hogy ne vennénk figyelembe ezeket az önkényes kategóriákat”: egyrészt „a tárgyak és technikák fizikai jellemzőinek sajátosságait, másrészt a társadalmi szerveződések és a gondolkodásmód jellemzőit”.¹¹ Lemonnier szerint ennek a ténynek az elismerése lehetővé teszi, hogy elkerüljük egy „elcsépett vita” felelevenítését, amelyet többek között Bruno Latourral kezdeményezett az 1990-es évek közepén.¹² Úgy vélem azonban, hogy bár nehéz száműzni a gondolkodásunkból bizonyos önkényes kategóriákat – és ez érvényes a tudás és a mindennapi élet legtöbb területére –, mégis legalább törekednünk kell arra, hogy megszabaduljunk tőlük. Az antropológiai megközelítés célja éppen az, hogy megfelelő kritikai módszer segítségével rámutasson, hogy azok a materiális és technikai elemek, amelyekkel a terepen szembesülünk, nem gondolhatók el azon körülmények nélkül, amelyek között találkozunk velük, vagyis nem gondolhatók el társadalmi helyzettől függetlenül. A tárgyak¹³ esetében is alkalmazhatjuk azt, amit Michel Naepels az archívumokról ír:

⁹ Mauss 2012: 299.

¹⁰ Mauss 2012: 300.

¹¹ Lemonnier 2012: 278.

¹² Lemonnier 1996; Latour 1996.

¹³ A szerző az objekt(s) materiel(s) kifejezést használja következetesen a tanulmányában, míg a magyar fordításban minden ilyen esetben a tárgy(ak) szerepel. (A Ford.)

„Amit az archívumok mondanak, nem választható el attól, amik ők maguk: nem olyan információforrások, amelyek arra várnak, hogy egy kutató objektív tekintete megragadja őket, hanem inkább bizonyos felhasználásra szánt produktumok, amelyeket aztán más céllal olvasnak újra, kiforgatva és újrakontextualizálva a tudás előállítására érdekében.”¹⁴

Így a tárgyak, amelyeket gyűjtünk és amelyek útját elemezzük, nem mozdulatlan dolgok, amelyek arra várnak, hogy feltárjuk őket és felfedjük a jelentésüket:

„A múltnak ezek az örökségei nagyon ritkán maradnak fenn önmagukban; bizonyos értelemben újraértelmeződnek, ahogy új felhasználást találnak egy olyan jelenben, amivel elkészítésükkor nem számoltak. Viszonzásképpen ennek a szüntelen »újraértelmezésnek« a közvetítésével valamit, gyakran valami nagyon régire átadnak a jelennek, amely átdolgozza és gazdagítja őket.”¹⁵

Nem arról van szó tehát, hogy újraindítsunk egy elcsépelet vitát, hanem inkább arról, hogy elismerjük, hogy nincs vita, abban az értelemben, hogy ezen a területen nincs két szembenálló tábor, két egymással ütköző elméleti választás: vannak anyagi, kézzelfogható, szilárd dolgok, és vannak más dolgok, amelyeknek az anyagiassága nem tűnik számunkra magától értetődőnek (gondolatok, szavak, reprezentációk...), vagy amelyek a „kimondhatatlanhoz”¹⁶ tartoznak. De az egyikkel kapcsolatos vizsgálat magában foglalja a másikkal való foglalkozást, és a vizsgálatainkról való beszámolóknak vissza kell adnia ezt az összefonódást egyazon írásban anélkül, hogy áthatolhatatlan és mesterséges kategóriák vetülnének rá. Anélkül, hogy tagadnánk az anyagi/immateriális vagy a szubjektum/objektum dualizmusának empirikus létezését, lehetséges a valóság olyan értelmezését kínálni, amely visszaadja azt az összetett társadalmi világot, amely a vizsgálatunk terepét jelenti.

AZ ANTROPOLÓGIA MINT TÖRTÉNETI TUDOMÁNYÁG

A tárgyak megközelítésének és antropológiai szempontú vizsgálatának módja attól függ, hogy melyiket választjuk a tudományterületet strukturáló elméleti irányzatok közül. Mert az antropológiának is megvannak a maga belső vitái és nézeteltérései, ami az episztemológiai meghatározását és módszereit illeti. Az antropológia egyik irányzata, mely a Lévi-Strauss-féle, igaz, annál némileg árnyaltabb strukturalizmus közvetlen örököse, elzárkózik a „historizmus” minden formájától, keresi

¹⁴ Naepels 2011: 53.

¹⁵ Olivier 2008: 56.

¹⁶ Lemonnier 2012.

„az alapvető állandó tényezőkben – amelyek a szellemi világ törvényeitől az anyagi létezés meghatározó kötöttségéig terjednek – az emberi viselkedések, illetve azok kollektív keretei szabályszerűségének forrásait, amelyek képesek lennének némileg eloszlatni azt a látszólagos káoszt, ahogy azok a szemünk elé tárulnak”.¹⁷

A kritikai antropológia ugyanakkor arra törekszik, hogy vizsgálatait történeti keretbe ágyazza, egy leíró és pragmatikus módszert részesít előnyben, és abból indul ki, hogy kutatási eredményei elválaszthatatlanok a létrehozásuk feltételeitől. Ezen igényes megközelítés szerint:

„a történelemnek és a kontextusnak olyan nagy a súlya, hogy nem lehet elválasztani a kijelentések értelmétől. Nincsenek olyan szabad vagy tiszta információk, amelyek függetlenek lennének a megfogalmazásuk körülményeitől, és amelyek útba igazítanának minket a lokális vagy egyetemes társadalmi valóság lényegi vonásairól. Nincsenek sem kanak sem kabil igazságok vagy identitások, sem pedig olyan átfogó szociológiai axiómák, amelyek mindenhol és mindig érvényesek lennének. A társadalomtudományok számára nincs más, csak a történelem, a lokális és a relatív, amit szüntelenül dekódolni és újradekódolni kell.”¹⁸

Ez az irányzat, amely a vizsgálati folyamat történetiségét helyezi előtérbe, a cselekvésekre, illetve a gyakorlatok és a helyzetek leírására összpontosít, egyúttal pedig a legkülönbözőbb források felhasználására ösztönöz. Felvállalja tehát, hogy társadalomtudomány, amelynek az eredményei nem összehasonlíthatók a természettudományokéival,¹⁹ hanem mindig nyitottak maradnak az értelmezésre, az újraolvasásra, beleértve a szilárd, kézzelfogható, materialitásukban nehezen vitatható tárgyakat is.

Összefoglalva az anyagi kultúra antropológiája vagy a tárgy antropológiája sajátosságainak túlhangsúlyozása, és megkülönböztetése többek között a rokonság antropológiájától vagy a vallás antropológiájától, olyan működésképtelen kategorizáláshoz, sőt, olyan hibás perspektívához vezetne, amely káros az elemzésre nézve, mert a kutatóra eleve rákényszerít egyfajta látásmódot. Ahogy Jean Bazin antropológus írja: „nem emberi viselkedéseket figyelünk meg, amelyeknek ráadásul meg kellene keresnünk a jelentését, hanem cselekvéseknek vagyunk tanúi.”²⁰ Tanúként az antropológus olyan helyzeteket figyel meg, amelyekben érintett, mivel „egy helyzet megfigyelése (ellentétben egy bolygó megfigyelésével) azt jelenti, hogy benne vagyunk”.²¹ A tárgyakkal kapcsolatban, mint más területeken is, igyekszünk nem kizárni sem a saját szubjektivitásunkat, sem pedig a vizsgált alanyokét, azokét, akik kötődnek a tárgyakhoz, akik mesélnek róluk, akik kezelik

¹⁷ Descola 2015 [2005]: 685–686.

¹⁸ Bensa 2008: 28.

¹⁹ Passeron 1991.

²⁰ Bazin 2008: 444. A szerző kiemelése.

²¹ Bazin 2008: 409.

és a legkülönbébb módon birtokba veszik azokat. Az antropológiai vizsgálat soha nem, vagy soha nem kizárólag egy terepen történő adatgyűjtő tevékenység (legyenek ezek az adatok anyagi dolgok, diskurzusok, szövegek, mítoszok). Az, hogy a kutatás témái a tárgyak és a technikák, semmit sem változtat a dolgon. Ez mindenekelőtt egy olyan megközelítés, amelynek figyelembe kell vennie a vizsgálatának természetét, a kapcsolatokból, párbeszédekből, eszmecserékből és kölcsönös befolyásolásból álló emberi tapasztalatokat. Egy adott terepen ez azt jelenti, hogy figyelembe kell venni a kutatói pozíciókat, a kutatás hatását magukra a tárgyakra, az értékükre, a tulajdonosaikra, hogy feltárhassuk azokat a társadalmi jelenségeket, amelyeket egyébként esetleg figyelmen kívül hagynánk.

A VALÓSÁG MINT PATCHWORK

A terepen az antropológus, aki tárgyakkal szembesül, még ha múzeumnak dolgozik is, gyorsan megérti, hogy ezek az anyagi dolgok nem csupán dokumentációs források a gyűjtemények számára: a tárgyak komplex társadalmi tények, amelyek soha nem redukálhatók egyetlen jelentésre, egyetlen funkcióra, egyetlen narratívára, még akkor sem, ha végső soron a vitrinekbe helyezésük és a feliratokkal való ellátásuk elrejtheti a gazdagságukat. Míg hagyományosan az antropológus számára egy tárgy vagy tárgyegyüttes iránti érdeklődés azt jelenti, hogy azt vizsgálja, amit azok állítólag reprezentálnak – emberi tevékenységeket, termelési módokat, használati kategóriákat, életmódokat... –, azok, akik tárgyakat mutatnak neki, kölcsönadnak vagy adományoznak a múzeumnak, szinte mindig olyan történeteket mesélnek, amelyeket *off-screen*-nek nevezhetnénk. Ezek olyan narratívák vagy narratívátöredékek, amelyek a családi intimitáshoz, az anekdotikushoz, a nem odaillőhöz, azokhoz az egyedi történetekhez tartoznak, amelyekkel az emberek felruházzák a tárgyaikat.²²

Vegyünk csak egyetlen példát, Josette esetét, aki ipari kerámiákat gyűjt. A párizsi régió egyik középiskolájának volt az igazgatója, majd nyugdíjba vonulása után visszatért szülőföldjére. Szereti a hétvégeket bolhapiacokon és régiségvásárokon tölteni, ahol elsősorban „helyi dolgokat” vásárol, érdeklődik azok származása és eredetisége iránt. Amikor 2012 nyarán meglátogattam otthonában, az ebédlőasztalon kiállította az összes keménycserép edényt, amelyet az elmúlt években lomtanítások során és a rendszeresen látogatott bolhapiacokon gyűjtött össze. Vizeskancsók, palackok, likörös kancsók, amforák – az ipari katalógusok nómenklatúráját használva –, befőttesüvegek és más típusú ételkészítőtároló edények, amelyek mindegyikét ugyanaz a cég, a Paul-Langeron üzemgyártotta Pont-des-Vernes-ben (Saône-et-Loire megyében) a 19. század vége és az 1950-es évek között. Ez tipikusan az a fajta gyűjtemény, amellyel rendszeresen

²² Dassié 2010.

találkozunk terepen, és amely átfogó képet nyújt a helyi kerámiatermelésről, illetve gazdagítja tipológiai ismereteinket, adott esetben kiállításainkat.

Miért éppen a Pont-des-Vernes-i kerámiák? Josette felhívja a figyelmemet egy érdekességre. Az összegyűjtött tárgyak közül két kis füles palackot, a Langeron manufaktúra által reklámcéllal gyártott likőrös üvegcsét mutat nekem:

„És volt ez a két üveg, amit apám nyert egy *petanque* versenyen. Közvetlenül a háború után történt, a 40-es években... Nos, ezzel kezdtem...”

Az, ami beindította a gyűjtőszennvedélyt és meghatározta a gyűjtemény témáját, egy tárgypár volt, mely mindenekelőtt az apa és egy korszak emlékéhez kötődött, és nem a tárgyak eredete, a gyártójuk – a helyi ipari kerámiatermelés – iránti érdeklődés. Ez a fajta mikro-narratíva, amely kissé marginális, de meghatározó az egyén-tárgy kölcsönös kötődése szempontjából, különböző regiszterekbe helyezi a munkánkat: ezek a család, a vállalkozás, a helytörténet, a dolgok értéke, a gyűjtés, a múzeum. Minden összefonódik, mint a legtöbb mindennapi vagy különleges helyzetben, amelyeket a társadalomtudományoknak meg kell próbálniuk leírni. Ez, Nicholas Thomas²³ és Ian Hodder *entanglement* fogalmával élve, egyfajta összefonódás. Szerintük

„a szubjektum és az objektum, a szellem és az anyag, az ember és a dolog kölcsönösen konstruálják egymást. [...] az emberek és a dolgok relacionális módon jönnek létre”.²⁴

Vajon szükséges-e drasztikus beavatkozással mindezt szétbontani, hogy tetszős, áthatolhatatlan és látszólag szilárdan tudományos kategóriákat hozzunk létre? A cél inkább az, hogy koherens egészet alkossunk ebből a töredezett anyagból azért, hogy érthetővé tegyük anélkül, hogy túlságosan leegyszerűsítsenénk. Tim Ingold képe segíthet ebben:

„A világ nem úgy van összerakva, mint egy puzzle, amelynek minden »építőeleme« tökéletesen illeszkedik egy már előre elrendezett egészbe. Ha így lenne, semmilyen létformát nem tudna befogadni. A valóság inkább egy patchwork takaróhoz hasonlít, amelyet egymáshoz varrt anyagdarabokból hoztak létre; ez mindig ideiglenes, mert bármikor hozzáadhatunk vagy elvehetünk belőle elemeket.”²⁵

²³ Thomas 1991.

²⁴ Hodder 2014: 19. Az eredetiben a szerző fordítása.

²⁵ Ingold 2011: 224.

MINDENEKELOTT TALÁLKOZÁSOK

Bármennyire is anekdotikus, Josette palackocskáinak kis története szerves része ennek a patchworknek. Ez az ő saját és a tárgyak életrajzának egy része, de mindekelőtt a gyűjteménye apropóján létrejött találkozásunk kulcseleme. A találkozási helyzet alapvető a vizsgálat lefolytatásának szempontjából, ezért központi helyen kell szerepelnie akkor is, amikor az elvégzett kutatás lépéseiről számot adnunk. Fernand Braudel szép megfogalmazását, amely szerint „Az anyagi élet emberekből és dolgokból áll, dolgokból és emberekből”²⁶ így egészíthetnénk ki: az anyagi élet vizsgálata dolgok, valamint férfiak és nők vizsgálatát jelenti; de egyben azt is, hogy férfakkal és nőkkel, valamint dolgokkal együtt közösen kutatunk.

Ez tehát mindekelőtt találkozás emberekkel és dolgokkal, vagyis, legyünk bár történészek, etnológusok, szociológusok vagy régészek, a különböző forrásanyagokkal való szembesülés valójában emberekkel és dolgokkal való találkozást jelent. A kutató még egy tisztán levéltári kutatás vagy egy eltűnt civilizáció anyagi maradványaival foglalkozó régészeti ásatás keretében is emberekkel találkozik: levéltárosokkal, dokumentátorokkal, földtulajdonosokkal, helyi választott tisztviselőkkel stb. Ami ebben a tekintetben a tudományágakat megkülönbözteti, az az, hogy képviselőik mire használják fel ezeket a találkozásokat. A régész vagy a történész általában nem tartja releváns ténynek a földtulajdonossal vagy a traktorvezetővel folytatott eszmecsere. Az antropológus ellenben beszámolhat, sőt neki be is kell számolnia ezekről a kapcsolatokról, amelyek egyáltalán nem marginálisak a vizsgálat szempontjából, mivel az etnográfiai helyzet – mint az antropológus és az alanyai közötti találkozás történelmi színtere – és az etnográfiai kapcsolat – mint a kutató és az általa vizsgált személyek között kialakuló egyenlőtlen viszony – kritikai elemzése számunkra az antropológiai vagy szociológiai tudás megszerzése lehetőségének alapfeltétele.²⁷

Egy kutatási terep többé-kevésbé rendszerezett és egymástól függő találkozások sorozataként épül fel, mind a kutató és vizsgálati alanyai – akiket az etnológusok „adatközlőnek” neveztek és néha még ma is így hívnak –, mind pedig e különböző társadalmi szereplők és a dolgok: tájak, épületek, ingóságok, írott archívumok, képek, ásványok, állatok, növények stb. között. A latouri vagy descolai terminológiát használva²⁸ egyaránt létrejönnek emberekkel és nem-embekkel való találkozások. Ez utóbbiak nem csupán kutatási anyagok abban az értelemben, hogy adatokat kell gyűjteni róluk. Ezek teremtik meg a kutatást, ezek adják az alapját, az üzemanyagát és a főszereplőit.

Ha Josette-el a kerámiagyűjtővel való találkozásom jelentős szerepet játszott a munkámban, az szorosan összefügg azokkal a dolgokkal, amelyekkel – és nem csupán amelyek körül – zajlott. Ez a meghatározó intellektuális barátság 1997-től kezdődően nemcsak egy vállalat-történeti kutatás *kapcsán*, hanem ezzel

²⁶ Braudel 1993 [1979]: 20.

²⁷ Fassin 2008: 9.

²⁸ Latour 1991; Descola 2015 [2005].

a történettel, ezzel a hellyel, ezzel a tájjal és ezekkel a keménycserép edényekkel *együtt* alakult ki. Ez a hosszú távú vizsgálat elsősorban egy vállalat és termékeinek történetére vonatkozik. A Pont-des-Vernes-ben található Langeron üzem 1820-tól 1957-ig keménycserép edényeket és más kerámiatermékeket gyártott és forgalmazott. Ez az etnológiai terep gyűjteményi tárgyakkal, fennmaradt, romos vagy eltűnt épületekkel, szereplőkkel – a gyár tulajdonosaival és munkásaival –, képekkel és archívumokkal van tele. Erre a listára három évvel ezelőtt hulladékok is felkerültek, mivel Josette, aki a hatvan évvel ezelőtt bezárt vállalat telephelyén lakik, akkor egy ipari hulladéklerakót fedezett fel a régi gyár közelében. Ez a szemétkerakó tele van termelési hulladékkal, elavult szerszámokkal, gipszformákkal, amelyeket a Pont-des-Vernes-i vállalat az 1920-as évektől használt.²⁹ Munkánk új fordulatot vett, amelyet az anyagok konfigurációja és sajátos tulajdonságai kényszerítettek ki, és amely egy konkrétan interdiszciplináris kísérletbe sodort minket, mivel, miután engedélyt kértünk a megfelelő hatóságtól a feltáráshoz, megpróbáltuk alkalmazni, amennyire csak lehetett, a régészet módszereit.³⁰ Vagyis valóban a dolgok befolyásolták a vizsgálatunkat, és cserébe ez a vizsgálat megváltoztatta a dolgok státuszát, képét és sorsát. A hulladékot régészeti leletté, majd tárgyi örökséggé és múzeumi tárggyá alakítottuk át,³¹ és ezzel mélyrehatóan megváltoztattuk a tárgyak bizonyos tulajdonságait, például a ritkaságukat. A gipszformák, amelyeknek tudtunk a létezéséről, és arról, hogy hogyan használták őket a vállalatnál, de amelyekből csak egy vagy két példány volt leltározva, megszámlálhatatlan sokaságban kerültek elő az ásatás során. Hasonlóképpen, a *courtine*-nak nevezett kis tintatartók, amelyek közül addig csak a magángyűjteményekben fennmaradt néhány példányt ismertük, hirtelen tömegesen bukkantak fel a szemétkerakó egyik feltárt rétegében, ahová apró mázhiba miatt kerültek kidobásra. „Ez egy olyan modell, ami el fog terjedni!” – mondta Josette.

A kutatást vizsgálataink eredményeiről beszámolva, azokat különböző formában (könyvek, cikkek, konferenciák, kiállítások...) publikálva hasznosítjuk, és az „értékel” ige különleges jelentést kap,³² amikor tárgyakról van szó: ezekkel a publikációkkal megadjuk vagy visszaadjuk a dolgok értékét. De vajon konstruáljuk-e ezeket a dolgokat? Másmilyenné tesszük-e őket, ahhoz képest, amik eredetileg voltak, amikor egy technikai eljárás révén fizikálisan előállították őket? A régészeti szókincs, amely „feltalálónak” nevezi az ásatásokból származó tárgy felfedezőjét, tökéletesen illik ide: dolgokat találunk fel a kutatás és az értékelés kölcsönhatásában, emberek és tárgyak találkozásainak keretén belül.

²⁹ A hulladék egy részét az 1957-es bezárás után, az épületek és műhelyek takarítása során helyezték el.

³⁰ Bonnot–Gaudiau 2013.

³¹ A régészeti feltárások során feltárt leleteket a Creusot-Montceau Község ökomúzeumának gyűjteményébe integrálják, amely a „Musée de France” címkét viseli.

³² A szerző a *valoriser* igét használja, ami hasznosítást és értékelést is jelenthet. (A Ford.)

EGY SÖRÖSKORSÓ ÉRTÉKE

Ez a belátás nem korlátozódik az ásatásra, ahogy azt egy másik találkozástörténet is illusztrálja. 2015 márciusának egyik vasárnapján Vincent egy bolhapiacon vásárolt egy tökéletes állapotban lévő keménycserép palackot. A tárgy kikiáltási ára 10 euró volt, de az eladó a felére csökkentette az árat, mert Vincent kifogásolta, hogy hiányzik belőle az eredeti kerámiadugó. Így Vincent 5 euróért vette meg a palackot, majd nekem ajándékozta; „azt gondoltam, érdekelni fog.” Elmesélte a dugóval kapcsolatos történetet, ám én cáfoltam a feltételezését, mert ezekhez a palackokhoz, amelyek a helyi kerámiagyárak nómenklatúrája szerint söröskorsók, soha nem tartozott kerámia dugó. Vevőként Vincent ekkor büntudatot érzett, amiért jogalap nélkül alkudott, megtevéstve az eladót a tárgy integritását illetően: „De jóhiszeműen tettem”.

Megvizsgáltam a tárgyat, különösen a gyártmányjelét, a „Bossot-Brossard à Ciry-le-Noble”-t; a Bossot márka jól ismert, és azonnal meg tudtam állapítani, hogy a helyi gyárak egyik termékéről van szó. A Bossot-Brossard társulás viszont némi kutatást igényelt az anyagaim között: a Bossot-Brossard gyárat Ciry-le-Noble-ban említik a szabadalmi jegyzékek 1856-ban. Jelenleg a források alapján lehetetlen megerősíteni, hogy a vállalkozás ezen a néven tovább működött volna, mindenesetre az 1860-as évek előtt Bossot vállalatává vált, Brossard említése nélkül.³³ A Bossot-Brossard társulás és márka csak korlátozott ideig létezett, mégpedig a helyi keménycserép-gyártás egy nagyon korai időszakában. Feltételezésemről tájékoztattam Vincent-t, és megköszöntem neki, hogy a gyűjteményem egyik legrégebbi tárgyával ajándékozott meg, amely egy ritka, sőt kivételes márkajelzést visel, mert nem hiszem, hogy már láttam volna máshol Bossot-Brossard jelzésű tárgyat. Ez fokozta Vincent rossz érzését a kifizetett árral kapcsolatban: „Büntudatom van... A szegény fickó, akitől vettem!” Úgy érzi, hogy félrevezette az eladót, aki nem ismerte a tárgy értékét, különben biztosan drágábban adta volna el. Vincent nemcsak hogy téves indokkal (a dugó hiánya) lealkudta az eredeti árat, hanem nevetségesen keveset is fizetett egy kiváló állapotban lévő, az 1850-es évekből származó tárgyért, amelyből egyetlen másik példány sem ismert!

Vincent úgy vélte, a tranzakció megkárosította az eladót, aki tudatlanságból alulértékelte az eladott tárgyat. De hogyan tudta volna másképp értékelni, mire támaszkodhatott volna? Itt pontosan a hozzáértésnek a problémája merül fel, amelyet Christian Bessy és Francis Chateauraynaud elemzett. Az árverési csarnokban megfigyelt különböző helyzetek leírásából kiindulva, a tárgyak becslésén és minősítésén gondolkodva a szerzők ezt a hozzáértést olyan érzékszervi és intellektuális erőforrások összességének tekintik, amelyek lehetővé teszik a tárgyak

³³ Az 1889-es párizsi világkiállítás jelentésében (ezüstérem Bossot számára) az 1857-es évet jelölik meg a vállalat alapításának éveként. Lásd a kiállítás nemzetközi zsűrijének jelentését, III. csoport, 20. osztály (kerámia), IV. fejezet (keménycserép kerámiák és művészi keménycserepek), 269. oldal. Online a Conservatoire Numérique des Arts et Métiers oldalon: <http://cnam.fr/CGI/fpage.cgi?8XAE348.6/273/100/900/656/828> – utolsó letöltés: 2024.12.26.

becslését és minősítését, „hitelességük” felmérését objektívnek vélhető kritériumok alapján. A szerzők mindenekelőtt azt mutatják be, hogy a becslés egy dinamikus folyamat, amely magában foglalja a „tárgyak és a személyek egyidejű minősítését”.³⁴ A becslés először a tárgy testének megfelelő „megragadásából” (első pillantásra történő vizsgálat, forma, szín, esetleges hibák), majd a piac állapotának felméréséből áll, amely a „tárgy általános minősítésén”³⁵ alapul. Ami a söröskorsónkat illeti, először is el kell ismernünk, hogy meglehetősen kevés ember rendelkezik a hozzáértéssel, abban az értelemben, hogy az ilyen típusú kerámiatárgyaknak nagyon kevés a szakértője. Ellentétben azzal, ami más régiók (Puisaye, Beauvaisis, Normandia) kőedényeire vagy persze a fajanszokra is igaz, Charolais kőedényei vajmi kevésbé érdeklik a régészeket, történészeket, kerámia-kutatókat. Meglehetősen ritka azok száma, akik felismerik ezeknek a gyártóknak a kerámiáit, és a nagyközönség elég rosszul informált ezen vállalatok és termelési tevékenységük történetéről. Következésképpen, miután megállapítottuk a tárgy általános alapvető jellemzőit – ami olyan formában történhet, mint például, hogy söröskorsó, mázas keménycserép, Bossot és Brossard márkajelzés, Ciry-le-Noble, kb. 1856 –, árajánlatok, katalógusok és a korpusz pontos körülhatárolásának hiányában nehéz felmérni a piacát. Létezik azonban egy piac, amely különleges módon kapcsolódik a megszokott értékrendszer kritériumaihoz: ezek a régiség, ritkaság, lokalizáció, esztétika vagy kuriózum. Ez a használtcikk-piac, a bolha-piac, a régiségvásár: itt a tárgy csak „kancsóként”, régi kerámiapalackként ér valamit, (ahol a „rég” homályos meghatározás, pontosan nem datálható, inkább csak úgy, hogy „legalább százéves, a múlt századból való, nagyon-nagyon régi...”). Ez egy nem specializált, globális, változó körvonalú piac, egy kereskedelmi kacatgyűjtemény, ami nagyon eltér a régi fajansz, a bronz tárgyak vagy a flamand festmények piacától, hogy a Bessy és Chateauraynaud által felhozott példákat említsük. Az eladó által a söröskorsóra megállapított ár, a 10 euró³⁶ megfelelő ár ezen a bolha- és régiségpiacon, még akkor is, ha úgy gondoljuk, hogy ez jó üzlet, mivel ugyanezt a típusú tárgyat, ugyanolyan nagyon jó állapotban, gyakran 20 vagy 30 euróért árulják.

De ha rendelkezünk azokkal az ismeretekkel, amelyek lehetővé teszik a tárgy pontos datálását és azonosítását, akkor a helyi ipartörténet szempontjából már sokkal nagyobb értéket tulajdonítunk neki. Kivételes tárgyat teremtünk, ahogy a régész is feltalálja a felfedezéseit. A kutatás az, ami megeremti a tárgy értékét azzal, hogy felfedezi azt. A tárgy iránt tanúsított érdeklődés az, ami fontossá teszi a tárgyat, és felfedi származásának történetét. Ám kialakult piac hiányában nem

³⁴ Bessy–Chateauraynaud 2014: 112.

³⁵ Bessy–Chateauraynaud 2014: 116.

³⁶ Az, hogy a kereskedő elfogadta a megállapított ár 50%-os csökkentését, miután a vevő rákérdezett a dugó hiányára, azt mutatja, hogy először is amatőr kereskedőről van szó, mert egy profi nem adott volna ilyen engedményt, még akkor sem, ha a tárgy valóban hiányos volt; másodszor a kereskedő egyáltalán nem ismeri ezt a tárgytípust, különben tudta volna, hogy az ilyen típusú korsókhoz soha nem tartozik kerámiadugó, vagy legalábbis kétségei lettek volna ez ügyben.

jön létre kapcsolat az örökségi érték és a gazdasági érték között, mert ez a történet nem elég széles körben ismert és elterjedt ahhoz, hogy valódi kereskedelmi rendszer kialakulásához és a minősítési kritériumok valóban széles körű elfogadásához vezessen.³⁷ Így Vincent egyszerre tudatosan és tudás hiányában vásárolta meg ezt a tárgyat: tudva, hogy ez a tárgy érdekes lehet, mert egy pillantással észrevette a hasonlóságot más, ugyanilyen típusú tárgyakkal, és ezután a márkajelzés, a Ciry-le-Noble községre való hivatkozás meggyőzte arról, hogy helyi kerámiáról van szó; anélkül azonban, hogy tudta volna, hogy egy kivételes, valódi történelmi értékkel bíró, gyárilag előállított, de mégis ritka tárgyról van szó, amely ennek a tevékenységi körnek és a bányavidéknek a léptékében nagyon réginek számít. Az eladó szintén tisztában volt vele, hogy ez a tárgy érdekelhet egy gyűjtőt vagy egy régi kerámiák iránt érdeklődő embert, de azt nem tudta, hogy egy ilyen származással rendelkező tárgyról van szó. A tárggyal kapcsolatos hozzáértés bizonyosan új adatokkal gazdagodik attól függően, hogy mi fog megjelenni ebből a történetből, és hogy az új ismeretek milyen széles körben terjednek majd el. Társadalmi és piaci értékelése ezáltal szükségszerűen módosulni fog.

SZEMÉLYEK ÉS DOLGOK ÖSSZEFONÓDÁSA

Anyagaink tehát rendkívül kuszák, egyenesen heterogének, dolgok, diskurzusok, érzések keverékei, amelyekhez találkozások során férünk hozzá, ahol lehetetlen szigorúan elválasztani azt, ami a technikátörténethez, az etnológiához, a régészethez vagy a szociológiához tartozik. A tárgyak, a társadalmi kapcsolatok és az írott dokumentumok nem csupán különböző megközelítéseket jelentenek, amelyek jellemzően egy-egy tudományhoz kapcsolódnának. Még az sem teljesen kielégítő, ha egyazon terület különböző aspektusainak problémáiról beszélünk, mert ez a feladatok szokásos megosztására vezet vissza, amit szeretnénk meghaladni. A Langeron kerámiagyár esetét véve például, nem létezik az a felosztás, ahol egyik oldalon a termékek, a technikák, a gyártási folyamat összessége, a másik oldalon pedig a gyűjtők, a bolhapiac, az örökösök családja, a múzeum lenne. Mindezt a vizsgálattal egyidejűleg tesszük a magunkévá. Erre Marcel Mauss így világít rá:

„Lelket vegyítenek a dolgokba; a dolgokat lelkekkel vegyítik. Elvegyítik egymással az életeket, s lám, a vegyített személyek és dolgok kilépnek saját körükből és összevegyülnek: pontosan ezt jelenti a szerződés és a csere.”³⁸

Ami a cserére vonatkozik, az kiterjeszthető a dolgokkal való kereskedelem minden formájára, abban az értelemben, hogy maga a kifejezés kölcsönös viszonyt jelöl. Ennek vizsgálata igényli, hogy nyitottak maradjunk a tárgy életrajzának

³⁷ Bár időnként az *écomusée* kiadványai és kiállításai a gyűjtők szerint „felhajthatták az árakat”.

³⁸ Mauss 2004 [1924–1925]: 225. Saly Noémi fordítása.

azon fordulataira és egymást követő szakaszaira, amelyek első pillantásra idegennek tűnnek egy adott tudományág számára. Figyelmet kellene fordítani az előállítás során a tárgyon hagyott nyomoktól kezdve egészen azoknak a történetére, akik napjainkban kötődnek hozzá, és igyekezni kell pontosan leírni azt, ahogyan az egyén és a tárgy kapcsolatba került egymással. A fentiekből következően továbbá minden folyamatban lévő vizsgálat is figyelmet érdemel, hiszen ezek hatást gyakorolnak magukra a dolgokra és a társadalmi világhoz fűződő kapcsolataikra. Így a régészeti gyűjtés vagy feltárás önmagában is eseménnyé válik, és a tárgy nem fogható fel azon társadalmi interakció keretén kívül, amelyekben megragadják.

Nemcsak az antropológusokat foglalkoztatják ezek a kérdések, ahogyan azt a közelmúltban Sophie de Beaune is bemutatta az őstörténet kutatóival kapcsolatban.³⁹ Marcel Moussette régész is mesterien illusztrálta ezt az *Oies* (Libák)-szigeten több évtizeden át végzett ásatások mérlegét ismertető művében, melyben minden fejezet elejére beilleszti terepnaplójának részleteit. A 4. fejezetet így vezeti be:

„Folytatjuk a lelőhely felmérését a szörnyű időjárás ellenére: áll a levegő; szúnyog-felhők; és időnként esik. Bizonyos pillanatokban a *maringouinok* [szúnyogok] olyan sokan vannak és annyira falánk, hogy nedves fűből tüzet kell raknunk, hogy megszabaduljunk tőlük. Napló, 1994. augusztus 4.”⁴⁰

A szerző részéről nem csupán stilisztikai gyakorlatról van szó, amelynek célja, hogy étellel telivé tegye a beszámolóját. A mű konklúziója, Moussette kifejezésével élve az „epilógusa”, e tekintetben elméleti szempontból nagyon világos, még akkor is, ha tagadhatatlanul irodalmi kvalitásokkal rendelkezik, áthatja a költészet, a filozófia, valamint a határozott elméleti felvetések. A régész felidézi találkozásait a dolgokkal és a környezettel, a sziget lakói által ott hagyott tárgyakkal, valamint a libákkal és a szúnyogokkal – melyek ez esetben a központi szereplők –, de leírja az elmúlt életek kézzelfogható nyomaival és a Libák (*Oies*) szigete lelőhelyének régészeti igazságával való komplex kapcsolatát is:

„Régészként elmondhatom, hogy ennek az ásatásnak köszönhetően megéltem egy olyan kiváltságos pillanatot, amikor a múlt fokozatosan felülemelkedik az időn, és a feltárt tárgyak néhány pillanat leforgása alatt egy étellel teli, és a legapróbb részletekig pontos képpé állnak össze. De ezeken a mulékony látomásokon túl, csakúgy, mint a homok, amely az ujjak között lepereg, mi marad nekem? Mi marad nekem, aki már évek óta leszálltam a földre, mi marad ezeken az élettelen tárgyakkal álló nagy gyűjteményen, fotóalbumokba rendezett képeken, jegyzetfüzeteken és naplón kívül, amelyek alapján mindenféle kérdést felteszek magamnak, melyek a legtöbbször válasz nélkül maradnak, mivel nem vagyok képes hüen lefordítani azokat a hangokat, amelyek egy számomra idegen világból érkeznek hozzám?”⁴¹

³⁹ Beaune 2016.

⁴⁰ Moussette 2009: 157.

⁴¹ Moussette 2009: 271.

A TÁRGYAK ISMERETE ÉS SORSA

Végső soron milyen természetű a tárgyról való tudás, amelyet a humán tudományok, a múzeumok, a gyűjtők hoznak létre? Létezik-e objektív, mérhető, materialisan szilárd tudás – mint a régészeté, a technikátörténeté, a múzeumi szakembereké –, egy konkrét tudás, amelyet meg kell különböztetni egy meta-tudástól, mely a tárgyakat csak a reprezentációjukon, szimbolikus jelentéseiken, felfogásukon, illetve az egyéni és a csoportos birtokba vételükön keresztül vizsgálja? Ez utóbbi lenne az antropológusoknak, szociológusoknak, szemiológusoknak fenntartott meta-tudás? Ha azon gondolkodunk, hogy miként szerezhetünk feltételezhetően objektív ismereteket a tárgyról, vagyis a kutatást tapasztalatként fogjuk fel, akkor arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a tárgyakat anyagi világukban gondoljuk el, figyelembe véve azt a szokásos múzeumi tudást is, ami a tárgyak vizsgálatához szükséges leltározási eljárásból és a régészeti feltárásból következik. Ha azonban létezik a tárgyak konkrét ismerete, az csak egy előre meghatározott ismeretegyüttes figyelembevételével lehetséges: ez pedig abból áll, hogy tudjuk, mi ez a tárgy, hogy meg tudjuk nevezni, hogy legalább részleges – mégpedig morfológiai, technikai vagy funkcionális – identitással ruházzuk fel, mint a fentebb említett söröskorsót. Vajon ez a nominalizmus elválasztható-e a reprezentációktól, a találkozás kontextusától, a tárgy eredetéhez kapcsolódó képzetektől, a birtokba vétele modalitásaitól stb. Az egyik a „kemény”, a másik a „puha” lenne, hogy Wittgenstein filozófiai és logikai fogalmait használjuk:

„Minden olyan elméletnek, amely azt mondja: »a dolgoknak így kell történniük, különben nem lehetne filozofálni« – vagy: »különben nem lehetne élni« stb. – természetesen el kell tűnnie. Módszerem nem a kemény és a puha szétválasztásából áll, hanem hogy meglássam a puha keménységét.”⁴²

A puha keménységének meglátása azt jelenti, hogy nem hagyjuk, hogy elvakítson bennünket a materialitás állítólagos megbízhatósága, a tárgy leltári lapjának megnyugtató szilárdsága, amely azt tulajdonképpen csak a dokumentáció mivoltára korlátozza. Egy, a Quai Branly múzeum példájával foglalkozó cikkben Jean Bazin és Alban Bensa mélyen elítélte, hogy a múzeumi etnológia a tárgyakat bezárja az indikátor szerepébe, és az eszközök által megerősít olyan etnikumokat, amelyek identitásának léte régóta vita tárgyát képezte:

„Ám a tárgyakat ritkán tervezik arra, hogy identitásbeli szimbólumként szolgáljanak. Sőt, saját sorsuk van, amely túlmutat azokon, akik elkészítették őket. Bár dokumentációs értékük tagadhatatlan, nem szabad erre redukálni őket.”⁴³

⁴² Wittgenstein 1997: 94.

⁴³ Bazin–Bensa 2000.

A tárgy nem, vagy nem csak egy adott kontextus, egy adott kultúra, egy adott életmód tanúja, vagy Jacques Hainard harminc évvel ezelőtti radikális megfogalmazásával – „[...] a tárgy semminek sem az igazsága”⁴⁴ –, soha nem csak olyan tudományos adat, amelyet a természettudományok keresnek. Mert a társadalomtudományok

„csak a történelmi világban zajló jelenségeket vizsgálhatják. [...] a megállapításoknak mindig van egy »kontextusuk«, amelyet ki lehet jelölni, de nem lehet kimeríteni alkotóelemeinek finom elemzésével, és amely kontextus lehetővé tenné, hogy úgy gondolkodjunk, »máskülönben a dolgok megegyeznek«. Ez az episztemológiai elrendeződés, amely rendszeresen meghíúsította a természettudományok utánzására tett erőfeszítéseket, egyúttal egységesen megszabja az összes történelmi tudomány feladatát”.⁴⁵

A tárgyakat és a technikákat a társadalomtudományok nem ismerhetik meg és elemezhetik a „máskülönben a dolgok megegyeznek” elvén, még akkor sem, ha annál erősebb a kísértés a természettudományok utánzására vagy az eljárásaik és állításaik másolására, minél materiálisabbnak és konkrétabbnak tartjuk a vizsgálat tárgyait:

„A hipotézis egyszerűen az, hogy a társadalmi kapcsolatok közül azok, amelyek technikai alapokon nyugszanak, megbízható további elemzésekre adnak lehetőséget.”⁴⁶

De hozzáférhetünk-e ezekhez az adatokhoz és rögzíthetjük-e őket úgy, mintha függetlenek lennének a vizsgálatától? Mintha tudnánk őket kívülről, távolról szemlélni? Mivel a tárgyak, még a legrégebbiek is, mindig a jelenben lévő tárgyak, „itt és most velünk vannak, akik megfejtjük őket, és megpróbáljuk feltérképezni a hozzájuk tartozó történeteket”⁴⁷, így szükségszerűen résztvevői a megfigyelhető helyzeteknek, amelyek egyúttal a sorsukat befolyásolják. A találkozások és birtokba vételek során mássá válnak, mint amilyenek voltak: a használati tárgy családi emléktárggyá válik, a családi emléktárgy kereskedelmi tárggyá, az elhagyott hulladék gyűjteményi tárggyá, a selejt dísztaorggyá stb. Ez a változás kiszámíthatatlan és visszafordítható, mert a gyűjteményi tárgy újra hulladékká vagy kereskedelmi tárggyá válhat, majd a kereskedelmi csatornákon való áthaladás után újra használati tárggyá lehet. Ez egy dinamikus folyamat, amely nem független a vizsgálatától és attól vagy azoktól, akik azt végzik.

⁴⁴ Hainard–Kaehr (éd.)1984: 189.

⁴⁵ Passeron 2006 [1991]: 81–82.

⁴⁶ Cresswell 1996: 44.

⁴⁷ Olivier 2008: 15.

INTERDISZCIPLINÁRIS TEREPEK

Kiindulópontunk az anyagi kultúra fogalmával kapcsolatos kérdésfelvetés volt, és az, hogy ez miként illeszkedik az antropológia eljárásaiba. Bár a kifejezés, ismerjük be, nem kielégítő, mégis továbbra is hasznos ahhoz, hogy kijelöljünk egy interdiszciplináris kutatási területet, rugalmas körvonalakkal: az anyagi kultúra e területe az antropológusoké, régészeké, történészeké és szociológusoké, akik kutatásaikat a dolgoknak szentelik, és azoknak a termelésben, cserében, fogyasztásban, emlékezetben, szimbolikus konstrukcióban stb. betöltött helyével foglalkoznak. Meddő kísérlet lenne azonban a humán tudományokat egyetlen zászló alatt, egy előre meghatározott közös tárgykör – az anyagi kultúra – köré egyesíteni, mert ezek a tudományágak „nem megtalálják, hanem megalkotják a tárgyaikat”.⁴⁸ Így a régész anyagi kultúrája nem azonos az etnológuséval, abban az értelemben, hogy a kutatási tárgy, amelyet megalkotunk, nem jelenhet meg ugyanúgy a közleményeinkben. Ez azonban nem akadályozhatja meg a közös munkát, ahogy azt Florence Journot régész is javasolja:

„[...] hasznos lenne a humán tudományok szereplői közötti eszmecserét megszervezni. [Szükséges lenne] megteremteni az érdemi interdiszciplinaritást, egy szép tudományos ambícióval: mi lenne, ha ezt az értelmes eszmecserét »antropológiának« neveznénk?»⁴⁹

Meglehetősen provokatív lenne itt a humán tudományok egészét az általam képviselt tudományág címkéje alá vonni. A lényeges azonban az interdiszciplinaritásra való törekvés, amelyet, ha lehetővé teszi a „valóság érthetőbbé tételét”, ahogy Bernard Lepetit írta,⁵⁰ mindig újra kell kezdeni, újra kell alapozni és újra kell gondolni, tudva, hogy a terepen a diszciplináris határok tiszteletben tartásának végső soron csak relatív jelentősége van. „Az interdiszciplinaritás a hétköznapi gyakorlatban diffúz és kevésbé szabályozott módon működik”,⁵¹ ahogy azt a Langeron ipari szemétlerakó ásatásán végzett munkám is illusztrálja – és még sok más példa is említhető lenne. Az interdiszciplinaritás a dolgokkal és a személyekkel kapcsolatos vizsgálati munka keretében arra kötelez minket, hogy számos, nagyon eklektikus területet vegyünk figyelembe: gazdaság és csere, múzeum és örökség, technikák, átadás, időbeliség, esztétika, emlékezet... Ez egy olyan hatalmas munkaterület, hogy elengedhetetlen és kulcsfontosságú, hogy vizsgálatát kollektíven, egy átfogó humán tudományos projektben végezzük el.

Fordította: *Körműves Edina*

A fordítást lektorálta: *Czoch Gábor*

⁴⁸ Lepetit 1990: 337. Lepetit tanulmánya megjelent az *Aetas* 1992. évi 3. számában, a jelen fordítás ettől némileg eltér.

⁴⁹ Bellan–Journot (dir.) 2011: 162.

⁵⁰ Lepetit 1990: 337.

⁵¹ Lepetit 1990: 333.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bartholeyns, Gil – Govoroff, Nicolas – Jouliau, Frédéric (dir.) 2010: Cultures matérielles. Anthologie raisonnée de Techniques et Culture. *Techniques et culture* 54–55. <https://doi.org/10.4000/tc.5010>
- Bazin, Jean 2008: *Des clous dans la Joconde*. Anacharsis, Toulouse.
- Bazin, Jean – Bensa, Alban 2000: A propos d'un musée flou. *Le Monde* avril 19. 18.
- Beaune, Sophie Archambault de 2016: *Qu'est-ce que la Préhistoire?* Gallimard, Paris.
- Bellan, Gilles – Journot, Florance (dir.) 2011: *Archéologie de la France moderne et contemporaine*. La Découverte, Paris.
- Bensa, Alban 2008: Père de Pwädé. Retour sur une ethnologie au long cours. In: Fassin, Dominique – Bensa, Alban (dir.): *Les politiques de l'enquête. Épreuves ethnographiques*. La Découverte, Paris, 19–39.
- Bessy, Christian – Chateauraynaud, Francis 2014 [1995]: *Experts et faussaires. Pour une sociologie de la perception*. Pétra, Paris.
- Bonnot, Thierry – Gaudiau, Jean 2013: *Trésors de dépotoir. Céramiques des établissements Langeron, Pont-des-Vernes*. Écomusée CCM, Le Creusot.
- Bonnot, Thierry 2014: *L'attachement aux choses*. Éditions du CNRS, Paris.
- Braudel, Fernand 1993 [1979]: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle, tome 1: Les structures du quotidien, le possible et l'impossible*. Le livre de poche, Paris.
- Bromberger, Christian – Segalen, Martine (dir.) 1996: Culture Matérielle et modernité. *Ethnologie Française* (26.) 1.
- Cresswell, Richard 1996: *Prométhée ou Pandore? Propos de technologie culturelle*. Kimé, Paris.
- Dassié, Véronique 2010: *Objets d'affection, une ethnologie de l'intime*. Édition du CTHS, Paris.
- Descola, Paul 2015 [2005]: *Par-delà nature et culture*. Gallimard Folio-essais, Paris.
- Fassin, Dominique 2008: Introduction: l'inquiétude ethnographique. In: Fassin, Dominique – Bensa, Alban (dir.): *Les politiques de l'enquête, épreuves ethnographiques*. La Découverte, Paris, 7–15. <https://doi.org/10.3917/dec.fassi.2008.01.0007>
- Hainard, Jacques – Kaehr, Roland (éd.) 1984: *Objets prétextes, objets manipulés*. Musée d'Ethnographie, Neuchâtel.
- Haudricourt, André-Georges 1987: *La technologie science humaine. Recherches d'histoire et d'ethnologie des techniques*. Éditions de la MSH, Paris.
- Hodder, Ian 2014: The Entanglements of Humans and Things: A Long-Term View. *New Literary History* (45.) 1. 19–36. <https://doi.org/10.1353/nlh.2014.0005>
- Ingold, Tim 2011: *Une brève histoire des lignes*. Éditions Zones sensibles, Bruxelles.
- Jamin Jean 1985: Les objets ethnographiques sont-ils des choses perdues? In: Hainard, Jacques – Kaehr, Roland (éd.): *Temps perdu, temps retrouvé*. Musée d'ethnographie, Neuchâtel, 51–74.
- Julien, Marie-Pierre – Rosselin, Céline 2005: *La culture matérielle*. La Découverte, Paris. <https://doi.org/10.3917/dec.julie.2005.01>
- Latour, Bruno 1991: *Nous n'avons jamais été modernes*. La Découverte, Paris.

- Latour, Bruno 1996: Lettre à mon ami Pierre sur l'anthropologie symétrique. *Ethnologie Française* (26.) 1. 32–37.
- Lemonnier, Pierre 1996: Et pourtant ça vole! L'ethnologie des techniques et les objets industriels. *Ethnologie Française* (26.) 1. 17–31.
- Lemonnier, Pierre 2012: Des objets pour penser l'indicible. La nécessaire convergence des théories de la culture matérielle. In: Schlanger, Nathan – Taylor, Anne-Christine (dir.): *La préhistoire des autres. Perspectives archéologiques et anthropologiques*. Inrap & Musée du quai Branly – La Découverte, Paris, 277–289. <https://doi.org/10.3917/dec.schla.2012.01.0275>
- Lepetit, Bernard 1990: Propositions pour une pratique restreinte de l'interdisciplinarité. *Revue de synthèse* (111.) 3. 331–338. <https://doi.org/10.1007/BF03181048>
- Mauss, Marcel 2004 [1924–1925]: *Essai sur le don*. PUF Quadrige, Paris. Tanulmány az ajándékról. Az ajándékcseré formája és értelme az archaikus társadalmakban. In: Uő: *Szociológia és antropológia*. Osiris Kiadó, Budapest, 195–338.
- Mauss, Marcel 2012: *Techniques, technologie et civilisation*. PUF Quadrige, Paris.
- Miller, Daniel (ed.) 2005: *Materiality*. Duke University Press, Durham – London.
- Moussette, Marcel 2009: *Prendre la mesure des ombres. Archéologie du Rocher de la Chapelle*. Les éditions GID, Ile aux Oies (Québec).
- Naepels, Michael 2011: *Ethnographie, pragmatique, histoire*. Publications de la Sorbonne, Paris. <https://doi.org/10.4000/books.psorbonne.94420>
- Olivier, Laurant 2008: *Le sombre abîme du temps*. Le Seuil, Paris.
- Passeron, Jean-Claude 2006 [1991]: *Le raisonnement sociologique*. Albin-Michel, Paris.
- Segalen, Martine 2005: *Vie d'un musée 1937–2005*. Stock, Paris.
- Thomas, Nicholas 1991: *Entangled Objects: Exchange, Material Culture and Colonialism in the Pacific*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- Warnier, Jean-Pierre 2004: Introduction. Pour une praxéologie de la subjectivation politique. In: Bayard, Jean-François – Warnier, Jean-Pierre (dir.): *Matière à politique: le pouvoir, les corps et les choses*. Karthala, Paris, 7–31. <https://doi.org/10.3917/kart.bayar.2004.01.0181>
- Wittgenstein, Ludwig 1997: *Carnets 1914–1916*. Gallimard, Paris.

Keszei András

Tárgyi környezet, anyagi kultúra, történetírás

AZ ANYAGI VILÁG ÁTÉRTÉKELÉSE

A 20. század utolsó harmadában a társadalom- és humán tudományok a különböző fordulatok korát élték, melyek, következményeik révén továbbra is meghatározó elemei a tudományos diskurzusnak.¹ A társadalom ember alkotta, szimbolikus, nyelvi úton megszülető valóságából és az ennek képlékeny, szubjektív voltából kiinduló posztmodern szemlélet válságot, majd fordulatot hozott a tudományos gondolkodásban. Erre még a megfelelő módszerekkel megismerhető objektív valóság axiómájára támaszkodó természettudományok képviselői is kénytelenek voltak reagálni, amikor a természettudományi ismeretek megfigyelőtől függő, konstruált, aktuális nyelvi kontextusba ágyazódó jellegét hangsúlyozó vélemények fogalmazódtak meg a társadalomtudósok részéről.² A viták keresztútjében az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogy megismerhető-e a nyelvi konstrukción túli valóság, s ha igen, milyen módon.

Konstruált és nem ember alkotta valóság kapcsán az egymást kizáró szélsőséges vélemények között többen próbáltak józan középutat találni, a megismerés lehetőségeire és eredményeire összpontosítva igyekezvén meghaladni szubjektivitást és objektivitást végtelenségig fokozott és leegyszerűsített szembeállítását.³ Ebben az intellektuális közegben zajlott, talán nem túlzás azt állítani, hogy némileg a nyelvi és kulturális konstrukciók egyoldalúságával szemben állást foglaló újabb fordulat az 1990-es évektől, amelyet az anyag szerepének újraértékelése alapján

¹ A kulturális, nyelvi, téri fordulat eredményei a történettudomány számára sem voltak közömbösek, lásd például Jenkins (ed.) 1997; Bonnell–Hunt (eds) 1999; Withers 2009; Usborne–Kümin 2013. Ezek előzményeit, a posztstrukturáliszmus kialakulását és Foucault hatását könyvtárnyi irodalom tárgyalja.

² Lásd például a Sokal–botrányt és következményeit: Sokal–Bricmont 2000.

³ Így például John Searle amerikai filozófus, aki oxfordi tanulmányai során John Austin közvetítésével találkozott Wittgenstein nyelvfilozófiai örökségével, és később a beszédaktuselmélet egyik legfontosabb teoretikusa lett. Későbbi munkáiban Searle (Searle 2000) a társadalmi valóság nyelvi alapjait hangsúlyozza, amikor arról ír, hogy intézményeink egyike sem működhetne a nyelv nélkül, ugyanakkor az emberen kívüli dolgok, pl. egy hegycsúcs objektív valóságában sem kételkedik, és megismerhetőnek tartja a tudományos gondolkodás számára. A 2000-es években pedig, új neurológiai eredményei nyomán az emberi érzékelés fizikai környezetünket tükröző természetét hangsúlyozza, ami a *homo sapiens* és elődei számára rendkívül fontos volt a fennmaradás szempontjából.

egyfajta materiális fordulatként írhatunk le.⁴ A lét anyagi összetevőiről, feltételeiről, környezetéről szólva természetesen nem kerülhető meg a marxizmus 19. és 20. századi öröksége, amelyet Közép-Európa keleti részén nehéz függetleníteni a politikai következményektől. A történelem, mint termelőerők és konfliktusok struktúrákba szerveződő rendszere a 20. század második felében olyan megrendítő erejű kritikában részesült a strukturalizmusokat követő fordulatoknak köszönhetően, hogy manapság már aligha tekinthetjük érvényes átfogó történelemértelmezésnek.⁵

Ezek után természetesen a materiális fordulat értelmezése okozhat némi fejtörést, amit az említett előzmények után nem meglepő módon a marxista hagyomány kritikus szemléletével, és a tőle való eltávolodással jellemezhetünk. Az anyagi kultúra felértékelődését ezért a továbbiakban nem a termelőerők és a forradalmak működésével, sokkal inkább a hétköznapi világának a tárgyi környezettel szétbonthatatlanul összefonódó természetével magyarázhatjuk.⁶ Életünk – ez utóbbi felfogás szerint – nem csupán tárgyi környezetben zajlik, hanem mintegy ezen keresztül, olyannyira, hogy a társadalom működése nélkül nem is képzelhető el. Fernand Braudel a hétköznapi világáról írva ezt elsősorban a tárgyi világban megragadható anyagi kultúrán keresztül vélte megragadhatónak.⁷ Ez mintegy formát adott az életnek a 15. és a 18. század között, a gazdaság terén kiépítve a kapitalizmus működésének feltételeit. A hétköznapi struktúrái itt nem a marxizmus alapján konstruált szerkezetet jelentik. Braudel ennél sokkal árnyaltabb módon kezeli az anyagi világot, az elnagyolt struktúrák helyett a tárgyi világ társadalomszervező erejének mikrovilágához vezeti el az olvasót. Tárgyak és emberek a mindennapokban cselekvési láncolatokká fonódnak össze, amelyek az egyéni és a társadalmi működés nélkülözhetetlen elemeivé avatják az emberi célok és elképzelések alapján „életre hívott” anyagi világot.

Természet és társadalom, tárgyak és élet elválasztása a tudományos kategóriák alkalmazásával inkább csak mesterséges felosztást erőltet az élet folyamataiban összefonódó területekre.⁸ Azt mondhatjuk tehát, hogy az anyagi fordulat értelmében a minket körülvevő dolgok kilépnek a tehetetlenség szerepköréből, és már nem tekinthetők pusztán díszítőelemnek, a cselekvések egyszerű elszenvetőinek, hanem azok eredményeihez – igaz, többnyire az emberi alkalmazáson keresztül – jelentős mértékben hozzájárulnak. Így tekintve őket, tárgyaink sokkal inkább az emberi gondolkodás „külső ágensei”, mintsem élettelen dolgok. A történettudomány részéről eme alapigazság felismerése azzal a következménnyel jár,

⁴ Bennett–Joyce 2010. Mint a fordulatok többsége, ez is nagymértékben támaszkodott francia gondolkodók elképzeléseire, ebben az esetben Bruno Latour, illetve Gilles Deleuze és Félix Guattari munkáira, bár a tárgyak természetére vonatkozóan a 20. század első felében gyökerező filozófiai fenomenológia, majd Heidegger írásai korábbi kiindulópontot kínálnak.

⁵ Ahogy Vajda Mihály megjegyezte: idővel kiderült, hogy a marxi redukciók alapján nem jól értjük a dolgokat. Vajda 2015: 448.

⁶ Bennett–Joyce 2010; Otter 2010.

⁷ Braudel 1985 [1967]; 2022 [1979].

⁸ Latour 2006.

hogyan a tárgyakban többé nem egy-egy gondolatmenet alátámasztására szolgáló szemléltetőeszközöket látunk, amelyekkel a tézisek igazolása mellett növelhetjük a történetírói hitelességet, hanem önállóan elemezhető, sőt egyenesen az elemzés középpontjába állítható tényezőkként számolunk velük.⁹ Mivel a múlt kézzelfogható jelenléte tárgyak formájában valósul meg, indokolt lenne kellő komolysággal fordulni feléjük, ám e tény a régészet, a néprajz, a kulturális antropológia és a művészettörténet számára sokkal fontosabbnak bizonyult, mint a történetírás esetében, amely előszeretettel használta/használja a korszakokat jellemző díszítőelemekként a tárgyakat. Ez az anyagi kultúra felértékelődésének korában már elmulasztott lehetőségnek tűnik, hiszen az élettelen dolgok világának árnyaltabb elemzései ember és anyag kapcsolatának egyre újabb dimenzióit tárják fel.

A TÖRTÉNELEM ANYAGAI ÉS ÉRTELMEZÉSEI

A történetírás nyelvi, kulturális majd posztmodern fordulata az 1970-es évektől az anyagi struktúráktól való eltávolodással járt, legalábbis ami a múlt megjelenítésének egyik legfontosabb pillérét, a megértést és a magyarázatot illeti. Paul Ricoeur utolsó nagy munkájában, az emlékezetről, a történelemről és a felejtésről írott könyvében a történetírásról szóló részben a múlt feltárására irányuló gyakorlat három fontos fázisát különítette el.¹⁰ A történelem ezek szerint egy dokumentarista, egy magyarázati és egy megjelenítési szakasz eredményeképp nyeri el aktuális formáját, amely a vizsgálatba vont források körének, a magyarázati lehetőségeket meghatározó elméletek, tudás, és a megjelenítés, megfogalmazás eszközeinek, stílusainak változásával időről időre maga is átalakul. A modern történettudomány megalapozása a 19. században a forrásfeltárás és a forráskritika tudományaként határozta meg diszciplinánkat, amelyet nagyszabású elméletek, prekonceptciók helyett a múlt forrásokra támaszkodó részletes feltárására kell alapozni, majd a részletek ismeretében összeállítani a hiteles beszámolót. Ranke forrásközpontú eljárása tulajdonképpen a szaktörténész részéről elfogadhatatlannul elnagyolt filozófiai történelemértelmezések felülvizsgálataként, pontosabban a hegeli történelemszemlélet komoly kritikájaként értelmezhető.¹¹

A történész mindenekelőtt az írott források alapján közelít a múlthoz, amit már a 19. században kiegészített a régészet és a művészettörténet, mint a történettudomány árnyékában fejlődő önálló területek tárgyközpontúsága; a múlt írott és egyéb relikviái alkották a dokumentarista szakasz fő munkaterületét, de egyértelműen az írott források elsőbbségével.¹² A szellemtörténeti magyarázatokban az anyagi kultúra jellemzően a korszakok szellemiségének illusztrálására szolgált, a tárgyak ezekben az értelmezésekben leginkább csak tükröztek, reprezentáltak

⁹ Gaskell–Carter 2020.

¹⁰ Ricoeur 2000.

¹¹ Ranke és Hegel viszonyáról: Beiser 2011.

¹² Gaskell–Carter 2020.

valami fontosabb, tárgyakon túli valóságot, amit a történészek kultúraként, gondolkodásmódként határoztak meg. Fő feladatuk tehát a szemléltetés volt, és ez a 20. század egymást követő irányzataiban sem igazán változott meg, ezen a történelmi materializmus anyagközpontúsága sem lépett túl, a mindent magyarázni kívánó elméleti koncepcióinak megfelelően. Még kevésbé volt ez elvárható a posztstrukturális irányzatoktól, amelyek a kultúra, nyelv, jelképek, gondolkodás, identitás jelszavaival igyekeztek kijelölni a történelem kutatásának legfontosabb szempontjait.¹³ Ebben a keretben a tárgyak jelentősége leértékelődött, az emberi alkotótevékenység hangsúlyozása a mindent felölelő struktúrák elvetésével együtt megnehezítette a tárgyi környezet önálló elemzési szemponttá avatását, így az továbbra is passzív szereplője maradt a történelmi folyamatoknak.

Visszatérve Ricoeur gondolatmenetéhez: bár voltak szórványos kivételek, talán nem túlzás kijelenteni, hogy a történetírás gyakorlatából megszülető történelem sokáig az írásos források bűvöletében élt, és a magyarázati sémái sem hagytak túl nagy teret a tárgyaknak.¹⁴ Az utóbbi évtizedekben azonban változás mutatkozik e téren, és ennek gyökereit az anyagi fordulat filozófiai és társadalomtudományi elméleteinek körében, a történettudományon belül pedig a nyelvi konstrukciók béklyóiból kitörni igyekvő szerzők munkáiban találhatjuk meg. Ez utóbbiak között a rankei hagyományok követőitől, a múlt közvetlen hozzáférhetőségében és bemutathatóságában hívőktől elkülöníthetjük azokat, akik a nyelvi fordulat történetírásra gyakorolt hatását figyelemre méltó tényként tartják számon. Frank Ankersmit, a történelemfilozófia neves holland alakja a régi, forrásfeldolgozáson alapuló tényfeltáró pozitívista iskolát az 1970-es évek előtti időszakban a konstruktivista felfogástól különbözteti meg, melynek képviselői a múlt közvetlen megismerésének korlátait igyekeztek tudatosítani.¹⁵ Véleményük szerint a történelem közvetlen megismerése nem lehetséges, a történész csak a fennmaradó bizonyítékok (írott és egyéb, tárgyi emlékek) alapján szerkesztheti meg róla beszámolóját, amit így nem feleltethetünk meg közvetlenül az egykori valóságnak. A filozófia részéről az effajta kioktatást a történészek zöme nem szívesen hallgatta, hallgatja meg, és töretlenül ragaszkodik a múlt közvetlen megismerhetőségének naiv téziséhez. Pedig mindez csak szelíd simogatásnak tűnik az 1973 utáni időszakhoz képest, amelyre Hayden White *Metahistory* című könyve jóvoltából úgy tekinthetünk, mint a történetírás objektivitásába, sőt tudományos voltába vetett hit megrendülésének korszakára.

A heves viták ellenére a provokatív alaptézis, mely szerint a történelmet mindenekelőtt egy szerző alkotásának, tehát szövegnek kell tekintenünk, a mai napig meghatározó eleme a történettudomány helyéről szóló diskurzusnak. Noha már

¹³ Burke 2020; Gaskell–Carter 2020.

¹⁴ Ilyen kivétel pl. Braudel 2022 [1979] és Roche 2000 könyve, amely a 17. és 18. századi francia fogyasztói forradalomról szól, melynek során a dolgok áruvá lényegülnek át, ahogy például az ivóvíz esetében is történt.

¹⁵ Ankersmit 2012: 175–176. A szerző többek között Droysen és Oakeshott nevét említi a történelemfilozófia konstruktivista irányzatáról szólva.

a klasszikusok is felismerték – itt Ankersmit Rankét és Fustel de Coulanges-t idézi –, hogy a történész közreműködése a múlt bemutatásában a szubjektivitás veszélyeit rejtheti magában, de azzal igyekeztek eloszlatni az aggodalmakat, hogy az ő megnyerő stílusukban ugyan, de rajtuk keresztül maga a történelem szól a közönséghez.¹⁶ Ez az elképzelés White hatására mára jórészt hitelét veszítette, a történetíró szövegének múltat közvetítő jellege helyett, annak műfaji vonásai, az elbeszélésben alkalmazott cselekményszövés módozatai kerültek előtérbe, melyeknek köszönhetően a múlttól független konstrukcióként áll előttünk a szöveg, mint a történelem valódi formája.¹⁷ Már nem remélhetjük, hogy a szövegen keresztül valahogy mégiscsak megpillanthatjuk a múltat, hanem csak a szöveget szemlélhetjük, és ennek megismerését kell célként kitűznünk a múlt megismerése helyett.

Ez sokak számára, érthetően, nem csupán a történetírás tudományos jellegét, hanem az értelmét is megkérdőjelezte. Hogy mégsem ez volna az utolsó szó történész és történelem viszonyát illetően, azt a történelmi tapasztalat lehetőségeit vizsgálva állapíthatjuk meg. A kérdés alapvetően úgy tehető fel, hogy van-e bármiféle bizonyítékunk arra, hogy a nyelvi konstrukciótól függetlenül is eljuthatunk a múlt valóságához. A „bizonyíték” kifejezés itt furcsán hangozhat, hiszen a benyomások, érzések, merőben szubjektívnek tűnő tapasztalatok világában nem beszélhetünk bizonyítékokról a szó természettudományos értelmében. Mindenesetre megfontolandó érvek sorakoztathatók fel amellest, hogy a nyelvi konstrukciókon kívül is megérinthet minket a múlt, amivel a „történelem csak a történetíró szövegének tekinthető” értelmezés is jócskán árnyalható.

A történelmi tapasztalat lehetőségeiről írva Ankersmit olyan élményekre utal, amelyek lenyűgözik az embert, sajátos hangulatba hozva a szemlélőt, akit hirtelen egyszerre érint meg a jelen és a múlt távolsága, a távolság mint szakadék mélysége, a szemlélt dolog nagyszerűsége, az elmúlás szomorúsága.¹⁸ Mindez együtt sajátos, nehezen kifejezhető minőséget jelent, amivel kapcsolatban számunkra most az a legfontosabb tanulság, hogy lehetséges egy nyelven kívüli dimenzióban is értelmezni, továbbá az, hogy nagyon gyakran tárgyakkal való találkozás váltja ki. A lehetőség önmagában természetesen nem jelenti azt, hogy megoldottuk a narratív bonyodalmak okozta gondokat. Hogy a történelem szöveg, az továbbra is tény, ám hogy nem csupán az lehet, főleg az anyagi kultúra társadalmi szerepe átértékelésének tükrében, az új elemzési szempontok lehetőségeire hívja fel a figyelmet. Huizinga *A középkor alkonya* (vagy *ősze*) című klasszikussá vált könyvében már az első oldalakon megosztja az olvasóval a sajátos középkor-tapasztalatát, amelyet színek, érzések, hangulatok együtteseként ír le. Ez a szinesztézia – ami a szerzőt, még mielőtt a történelem tanulmányozása felé fordult volna, a groningeni egyetemen folytatott szanszkrit tanulmányai után tervezett nyelvészeti disszertációjának fontos részeként foglalkoztatta – a tapasztalat olyan formája, amelyet a nyelv

¹⁶ Ankersmit 2012: 194.

¹⁷ White 1997 [1973].

¹⁸ Ankersmit 2004; Runia 2014: 103–104.

csak az utólagos töprengést követően lehet képes megragadni.¹⁹ A trombitaszó és a gondolatban hozzá társuló piros szín együtt a „heves” kifejezéssel megragadható élményt adják, amelynek nyelvi keretei meglehetősen bizonytalanok, és ez alátámasztja a tapasztalat elsődlegességét a nyelvi megformálással szemben.

Tárgyak és egyéb anyagi természetű tényezők, az írott szövegektől a hangozókig, az élet természetes környezeteként vesznek körül minket és idéznek fel többé-kevésbé tudatos történelmi tapasztalatokat, amelyek a történetírás produktumaitól függetlenül is képesek a múlthoz kapcsolni minket. E kapcsolat minősége az előzetes ismeretek alapján sokféle lehet, a társadalom történelmi műveltségének hiányosságai miatt a történészek megítélése szerint a legtöbb esetben nyilván nem nevezhető magas szintűnek, mégis elárul valami fontosat az ember időhöz való viszonyáról, jelen és múlt elszakadásáról, és a múlt újra megjelenésének hatásáról az élmények szintjén. A történettudomány természetesen méltán tart igényt a mélyebb elemzésekre, az anyagi kultúra helyének gondosabb kijelölésére, amitől valószínűleg azt is reméli, hogy a „történelem csak szöveg” tézis szorításán képes enyhíteni, a múlt valóságának bizonyítékaiként hivatkozva a tárgyra. Talán nem könnyű észrevenni, legalábbis azoknak, akik nem hivatásszerűen foglalkoznak a történelem tanulmányozásával, de a múlt valóban bennünk van, sőt, úgy tűnik, mintha be is kebelezne minket, noha ennek nem vagyunk tudatában.²⁰ A nemzedékek hosszú során felhalmozott tapasztalatok, tudás és a kialakított tárgyi környezet mind történelmi termék, bármilyen nehezen is fedezhető fel rajtuk az elődök kéznyoma. E viszony szemléltetésére az anyagi kultúrához fűződő szálak elemzése kiválóan alkalmas, örökölt habitusunk elemei ugyanis sokszor tárgyak használatában ragadhatók meg a leghatékonyabban.²¹

TÁRGYAK ÉS HASZNÁLATUK – MIRE KÖVETKEZTETHETÜNK AZ ANYAGI KULTÚRÁBÓL?

Ha a tárgyakat nem vesszük számításba, akkor az emberi történet leghosszabb szakaszának megismeréséről mondunk le. Mivel az írott történelem időszaka nemcsak evolúciós léptékkal mérve, de a *homo sapiens* történetére nézve is túl rövidnek tűnik, ebben rejtőzhet némi kockázat. A tudományos vizsgálat természetesen nem adta fel az írásbeliség előtti korszak tanulmányozását, még akkor sem, ha a történelem e korai szakaszainak elbeszélése sokszor a képzelet segítségével pótolja a hiányzó részeket, lehetőleg a megbízható eredmények nyomán meghatározott valószínűség alapján.²² Ezt a bizonytalanságot az elbeszélés eszközeivel a tudományos munka javára fordítani nem lehetetlen vállalkozás, ahogy ezt az emberi evolúcióról szóló könyvükkel Lesley Newson és Peter Richerson

¹⁹ Idézi: Ankersmit 2012: 200–206.

²⁰ Ankersmit 2012: 216–217; Runia 2014: 105.

²¹ A habitus és például az otthon berendezése kapcsán: Bourdieu 2009 [1972].

²² Newson–Richerson 2021.

bizonyítják. A rendkívül töredékes leletekre, valamint az etológia, a kognitív tudomány és a kulturális evolúció kutatásának eredményeire alapozva egy olyan történetet adnak elő, amely ugyan már címe alapján is csak egy lehetséges változat (*A story of us*), de mégis rendkívül valószínűnek tűnik, mivel korai őseink életét a rekonstruálható hétköznapi és rendkívüli események alapján írt történetek formájában mutatják be. Talán mondanunk sem kell, hogy ez a megkövesedett csontok és a tárgyi leletek nélkül teljesen reménytelen vállalkozás lett volna, illetve jóval inkább a fikció területére sodródott volna.

A történelmi távolság mellett ugyancsak a tárgyak tüzetesebb vizsgálatára ösztönözheti a történészeket az a tény, hogy a múlt társadalmainak az írásbeliség kezdeteitől egészen a 19. századig csak elenyésző részét ismerhetjük meg az írott források alapján, és e tudást az anyagi kultúra segítségével bővíthetjük ki. Különösen azok esetében, akik általában jóval ritkábban szerepeltek a dokumentumokban, amelyek, mint tudjuk, legtöbbször a hatalom birtokosainak igényei és érdekei alapján készültek. A hatalom archívumaiból kiszoruló élete sokszor valóban csak töredékes tárgyleletek segítségével rekonstruálható, és az alávetett népesség múltjának megismerését korlátozó egykori hatalmi viszonyok következményei a mai napig éreztetik hatásukat. Az alávetettek megszólalását nehezítő, egyes vélemények szerint ellehetetlenítő gyarmati múlt feltárása többek között azért nagyon nehéz, mert leginkább csak a gyarmatosítók nyelve, fogalmai és szempontjai álltak rendelkezésre ehhez.²³ Az utóbbi évtizedek kulturális és társadalmi konfliktusai nem véletlenül forognak a gyarmati múlt, a kisemmizettség és az autentikus megszólalás lehetőségeinek beszűkülése körül. És talán az sem véletlen, hogy az autentikus hang megtalálásában az Európába hurcolt tárgyak visszakövetelésének is nagy szerepe van, ezek az egykori tulajdonosok leszármazottai szerint az eredeti kontextus, az eredeti helyszín és kultúra maradványai közt találhatóak igazi otthonukra, mert az identitás öröziként és közvetítőiként oda tartoznak. Ezek a fejlemények az örökség kultuszának jelentőségére hívják fel a figyelmet, a nemzetek a 19. századtól egyre inkább kulturális örökségükön keresztül kapcsolódnak múltjukhoz és formálják azonosságtudatukat.²⁴ Örökségként hivatkozhatunk lassan mindenre, amit az elődök hoztak létre, és ami valamilyen módon hozzájárul a közösség önképéhez, önértelmezéséhez. Ez természetesen azt is jelenti, hogy a belső konfliktusok felszínre kerülésével a különböző csoportok saját örökségük ápolását és nyilvános elismerését szeretnék elérni, ami a különböző emlékezeti-ellenemlékezeti csoportok kialakulásával az ellentétek tartóssá válását eredményezheti.²⁵ Noha az utóbbi évtizedekben a kulturális örökség UNESCO által biztosított nemzetközi keretei és felügyelete igyekezett kibővíteni az örökségként elismerhető dolgok körét a szellemi termékekre, a tájak,

²³ Spivak híres munkája az alávetettek megszólalási lehetőségeiről a probléma ismert megfogalmazása. Spivak 1988.

²⁴ Lásd Erdősi–Sonkoly (szerk.) 2004; Hartog 2005.

²⁵ Keszey 2015.

épületek, tárgyak továbbra is uralják a nemzeti örökségek szerkezetét.²⁶ Ezt valószínűleg azzal magyarázhatjuk, hogy ez utóbbiak egyszerűbb és egyértelműbb formában közvetítik az identitás szempontjából fontos üzeneteket. A kollektív emlékezet, amelyet a közös örökség e könnyen azonosítható elemei mozgósítanak, szelektív módon viszonyul a tárgyakhoz; akkor a leghatékonyabb, ha ezek egyféle és határozott emlékeket ébresztenek a szemlélőkben.²⁷ Például a budai várnegyed mint világörökségi helyszín a nemzeti örökség részeként értelmezve nem annyira építészeti különlegessége, sokszínűsége, hanem az önálló államiság és a későbbi szabadságküzdelmek jelképeként hat, természetesen elsősorban azokra, akik a hazai történelem perspektívájából tekintenek rá.

Környezetünk anyagi részét a fentiek alapján hiba volna élettelen tárgyak halmazának tekinteni, több érvet is felsorakoztathatunk amellett, hogy nagyon is aktív szerepet játszik a társadalmak életében. Bizonyos elemei tárgyak nélkül nem is valósulhatnának meg, és a mához közeledve ez egyre inkább igaz; működésünk menthetetlenül összefonódott a tárgyainkkal, amelyekre ráadásul nem pusztán azok fizikai természete alapján tekintünk. Sok esetben nem túlzás érzelmi viszonyról beszélni, a kedves, vagy éppen nem kedvelt dolgok szerepére gondolva életünkben.²⁸ A használatban való összekapcsolódás az én részeként mutatja a tárgyakat, amelyek története az emberi gondolkodás fejlődésétől kezdve a kultúra kialakulásán keresztül egészen a jelen digitalizált világáig meghatározó szerepet játszott.

TÁRGYAK ÉS TÖRTÉNELEM – LÉPTÉKEK ÉS EREDMÉNYEK

Az anyagi kultúra történelmi szerepe többfelől is megközelíthető, az ember kialakulásától a közelmúlt hétköznapijainak különböző tanulságokat vonhatunk le működéséből. Volt idő, amikor döntő szerepet tulajdonítottak a tárgyhasználatnak az emberré válás útján, és az állatvilágból való kiemelkedés perdöntő bizonyítékként tekintettek rá. Az utóbbi évtizedekben azonban egyre több megfigyelés és kísérleti eredmény szól amellett, hogy az emberen kívül, a majmoktól a madarakig más fajok is rendszeres, gyakorlott tárgyhasználóknak tekinthetők.²⁹ Mivel a korai emberelődök által készített tárgyakról – a fennmaradási esélyek bizonytalansága miatt – minden bizonnyal csak töredékes ismeretekkel rendelkezünk, ezért a feltételezések talán nem túloznak az eszközhasználat eredetére és kezdeire vonatkozóan.

²⁶ UNESCO Intangible Heritage list, a Szellemi Örökség listája a 2000-es évek elején született meg ötletként, majd az első kísérletek után 2008-tól vált hivatalossá: <https://ich.unesco.org/en/what-is-intangible-heritage-00003>.

²⁷ Assmann az egyféle perspektíva jelentőségéről ír, amely az azonosulás fontos feltétele. Assmann 2008.

²⁸ Bennett–Joyce 2010.

²⁹ Tomasello 2022: 5, 70–74.

Az összehasonlító vizsgálatok azt mutatják, hogy a főemlősök egyes eszközhasználók, kísérleti helyzetben egészen összetett problémákat is képesek megoldani tárgyak segítségével. Ha elfogadjuk, amit a genetikai kutatások állítanak, és az ember valóban mintegy 6 millió évvel ezelőtt vált el fejlődésében legközelebbi rokonaitól, a csimpánzoktól, és feltételezzük, hogy a majmok nem az embertől lesték el az eszközhasználat fortélyait, akkor a tárgyak aktív szerepe már több millió évvel kialakulásunk előtt jellemzőnek tekinthető. *Homo erectus* ősünk már bizonyíthatóan rendszeres eszközhasználó és -készítő volt, amiről több mint kétmillió éves leletek tanúskodnak.³⁰ Hogy a köveken kívül mi mindent használhattak még, nem tudhatjuk, a kőeszközöket viszont – ahogy ez hosszú fejlődésük alapján rekonstruálható – egyre ügyesebben, finomabban munkálták meg. A véletlenszerű eszközgyártástól, ami a leejtett és eltört kövek használatához vezetett, a tudatos kialakításig hosszú volt az út, amelynek részleteit nem ismerjük pontosan, de az értelmezések bizonytalansága egyszer csak eltűnik, amikor a köveken a pattintás egyértelmű jeleit, s ezzel együtt a forma kialakításának határozott igényét fedezhetjük fel. 1.7 millió évvel ezelőtt a *homo erectus* már szimmetrikus kőeszközöket készített, a pattintás technikájának szakavatott ismerőjeként és ügyes gyakorlójaként.³¹ Ezek a korai kétarcú (*biface*) eszközök a tudatos megmunkálás nyomán születtek meg, őseink a magkövet (*core*) addig formálták egy másik kővel a megfelelő irányból és erővel végrehajtott ütésekkel, amíg mindkét szélén él alakult ki. Mai képességeink alapján ez nem tűnik túl nehéz feladatnak, de feltételeit tekintve mégis forradalmi áttörés eredményeként tekinthetünk rá. Ha számba vesszük, hogy milyen képességekkel kellett rendelkeznie az első eszközkészítőnek, akkor a gondolkodás és a cselekvés összehangolásának az állatvilágban páratlan formáját és szintjét érhetjük tetten. Valamikor, talán valamivel kevesebb mint 2 millió évvel ezelőtt az egyik távoli ősünk képessé vált arra, hogy egy, a természetben gyakran előforduló formát (szimmetria) önállóan felidézzen elméjében, majd ezt mintegy a kőre alkalmazva, a megfelelő technika segítségével eszközt állítson elő.³² Evolúciós történelmünk korábbi időszakában a majmokhoz hasonló kognitív képességekkel rendelkezünk, ám ez, valószínűleg a környezeti változásokhoz történő alkalmazkodás hatására, idővel megváltozott. A *homo erectus* története során az élőhely az esőerdőkből a síkvidék felé helyeződött át, ami új kihívásokkal szembesítette a faj egyedeit. Többek között a tájékozódás, az élelemszerzés, az önvédelem és a tagok együttműködésének nagyobb jelentősége, összességében a fennmaradás érdekében szükséges jelentősebb kognitív erőfeszítések vezethettek oda több százezer év alatt, hogy a gondolkodás kifinomultabbá és összetettebbé vált. Ez egy folyamatnak tekinthető, aminek későbbi szakaszai is voltak, sőt, minden bizonnyal a mai napig tart.

Az eszközkészítés és -használat arra utal, hogy a közös kultúra kialakulása, majd felhalmozása elindíthatta az emberelődöket a társadalomszerveződés felé,

³⁰ Wynn 2002.

³¹ Pelegrin 2009: 101–102; Wynn 2002.

³² Wynn 2002.

vagyis már készen álltak a mimetikus kultúra feltételei.³³ Az emberré válás során kulcsfontosságú mozzanatnak bizonyult, hogy a *homo erectus* képes volt kilépni a majmokra jellemző epizodikus kultúrából, amit röviden úgy jellemezhetünk, hogy a környezeti tényezők erőteljesen korlátozzák az önálló gondolkodást és cselekvést. A közvetlen környezeti inger nélküli önálló gondolkodás olyan adomány, amelyet hosszú időn keresztül zajló kognitív erőfeszítések alapoztak meg, többek között az eszközkészítés gyakorlása és tökéletesítése során. Önálló, közvetlen környezeti ingerektől független emlékfelidézés, a távolság becslésének megnövekedett jelentősége, a nagyvadak elejtése hajítófegyverekkel a szavannákon, a gyűjtögetés útvonalainak észben tartása és tervezése, s mindeközben fontos feltételként az egyének egyre hatékonyabb együttműködése: e tényezők valószínűleg kölcsönösen hozzájárultak ahhoz, hogy e korai elődünk, ha csak kezdetleges formában is, de képessé vált a fogalmi gondolkodásra, amit bizonyít a szimmetria formájának önálló emlékként való felidézése az eszközkészítés során.³⁴ A felidézett forma pedig biztosította az utánczás és ezzel együtt a folyamatos tökéletesítés, fejlődés lehetőségét is, mert mindig összevethető volt az eszköz aktuális állapotával. Az utánczás a tudatos ismétlés révén lehetővé tette továbbá azt is, hogy az előemberek hatékonyabban tanítsák egymást és következetesebben kommunikáljanak, tanulható és tanítható, így lassan megszilárduló jelrendszer, illetve hangsorok segítségével. Merlin Donald az emberi gondolkodás fejlődéséről írott munkáiban ezt nevezte a mimetikus kultúra szakaszának, amely az említett fejleményeknek köszönhetően, kezdetben – ami évmilliókat jelent – ugyan meglehetősen lassan, de elindította elődeinket a modern ember kialakulása felé vezető úton. E folyamatot szorosan kísérték az anyagi kultúra kialakítására irányuló erőfeszítések, amelyek nélkül mai kognitív képességeink sem születhettek volna meg.

Mint említettük, későbbi szakaszok is azonosíthatók, így például a leletek alapján a kognitív archeológia képviselői úgy vélik, hogy a mai emberre jellemző összetettebb gondolkodás már körülbelül 30 000 évvel ezelőtt működhetett.³⁵ A homloklebeny fejlődéséhez kapcsolható végrehajtó funkciók, a térbeli és időbeli hosszabb távú tervezés, a cselekvések késleltetése, és ezek feltételeként a különböző elemek észben tartására és összehangolására szolgáló munkamemória ebben az időben már bizonyosan működtek, erről az első műalkotások, és a gyűjtögetés tárgyi bizonyítékai tanúskodnak. Gondolkodásunk tehát fizikai környezetünkkel és tárgyainkkal szoros összefüggésben, állandó kölcsönhatásban fejlődött, és emelte egyre magasabb szintre az ember és közvetlen elődei társadalomépítő tehetségét. Ez a mimetikus alapréteg napjainkig fontos része a kultúrának, mert az újabb nemzedékek ennek segítségével kezdik el birtokba venni a világot a szülők, gondviselők útmutatásai alapján. A történelmet tulajdonképpen úgy is felfoghatjuk, mint a tudás megszerzésének, gyarapításának és

³³ Donald 1997; Donald 2012.

³⁴ Pelegrin 2009: 101–102.

³⁵ Wynn–Coolidge 2009.

továbbadásának hosszú történetét, amelynek kiemelkedő eredményei új korszakokat nyitnak, a politika- vagy gazdaságtörténethez hasonlóan.³⁶

Donald gondolatmenetét követve a további fejlemények a gondolkodás rendelkezésére álló újabb eszközök alapján újabb szakaszokat nyitottak az emberiség történetében. A nyelv elterjedése és a narratív gondolkodás megteremtette az első világmagyarázatokat és a mitikus kultúrát, majd az írásbeliség és a nyomában lassan kibontakozó tudomány a teoretikus kultúrát, amelynek térhódítása jelenleg is tart. Fejlődésünk kulcsa tehát a nyelv, az írás, majd később az agyagtábláktól a digitális archívumokig, az egyre nagyobb külső memóriatárak segítségével megőrzött és hozzáférhetővé tett tudás felhasználása lett. Nagy vonalakban és évmilliókon átívelően megközelítőleg így alakulhatott a tárgyi környezettel együtt fejlődő ember és elődeinek sorsa, bár a részletekkel és az időzítéssel kapcsolatban sok minden tisztázásra vár, és ez az újabb leletek folyamatos előkerülésével valósulhat csak meg. A nagy léptékű vizsgálatok azonban általában épp azokat a kérdéseket hagyják a homályban, amelyekre a történészek a leginkább keresnék a válaszokat, a rövidebb távú fejlemények részletgazdag feltárása alapján megfogalmazható tanulságokat, lehetőleg minél kevesebb elméleti alapon kigondolt hiánypótlással a felderítetlen részletek helyett. Ezzel az írott történelem korszakaihoz érkezünk, amelyeket különböző forrásadottságokkal, tárgybőséggel jellemezhetünk.

A tárgyak történetéről szólni talán nem vállalunk túl nagy kockázatot, ha mindenféle adatokkal megrátámogatott hivatkozások helyett egyszerűen csak kijelentjük, hogy az utóbbi pár ezer év a tárgyak felhalmozódásának története is, bár nyilvánvalóan ez sem egyenes vonalú fejlődés eredményeképp történt. Valószínűleg már az érett középkortól, de a 18. századtól egészen biztosan egyre több tárgy vette körül az embereket, az ipari forradalom hatásának, majd a 20. századra kialakuló fogyasztói társadalom működésének köszönhetően. A tárgyak, ahogy erről kulturális biográfiájuk is tanúskodik, vándorolni kezdtek a globalizálódó világban, és ez nem marad következmények nélkül.³⁷ Jelentésük a vándorlás különböző állomásain a helyi hagyományok, kultúra szűrőjén keresztül folyamatosan új értelmezésekkel gazdagodik.

JELENTÉS, HASZNÁLAT, ANYAGI KULTÚRA

Habár a kifejezés maga is rejt némi bizonytalanságot magában, a tárgyakat mindenekelőtt jelentésük alapján értelmezzük.³⁸ Mivel a jelentés sokszor nem

³⁶ Ez a kumulatív kulturális evolúció elképzelése, amely nagy vonalakban érvényes, de a felhalmozást olykor nagy visszaesések kísérték, amivel az eredeti koncepció nem számol, evolúciós léptékkel mérve nyilván túl rövidek ezek a hullámvölgyek. Lásd Tomasello 2002.

³⁷ Appadurai (ed.) 1986; Kopytoff 1986.

³⁸ Burke 2020: 619. Burke Ogden és Richards 1946-os *The Meaning of Meaning* című könyvére utalva megjegyzi, hogy a jelentés kifejezés jóval sokrétűbb, mint a hétköznapi használat alapján gondolnánk.

egyértelmű, a helyszínnel, értelmezési keretekkel, személyekkel együtt változhat, ezért még a jelen tárgyaival kapcsolatban sem lehetünk teljesen biztosak abban, hogy jól értjük őket. A történeti kutatásban ráadásul a múlt anyagi kultúrája kerül terítékre, ami csak fokozza az értelmezési nehézségeket, hiszen az eredeti kontextussal együtt a jelentések is könnyen feledésbe merülhetnek. Ahogy Wittgenstein a nyelv kifejezéseinek értelmezéséhez annak használatát vette alapul, úgy a múlt kutatója is kiindulhat ebből – írja Peter Burke –, a tárgyak jelentése ugyanis gyakran a használatához köthető funkciónak feleltethető meg leginkább.³⁹ Ez azonban mindig csak a megértés egyik oldala, a másik a szimbolikus dimenzióhoz kötődik, amit általában a tárgy helyzetének és történetének pontosabb ismerete alapján közelíthetünk meg. Ugyanaz a dolog más helyszínen egészen mást jelent, gondoljunk csak Marcel Duchamp *Szökőkútjára*, amit a múzeumban senki sem értelmezne pusztán funkciója alapján.

A 20. századi művészet hétköznapi tárgyakat átlényegítő kísérletei talán távol állnak a mindennapok világától, de az anyagi kultúra sorsát meghatározó társadalom- és kultúrtörténeti folyamatok arra hívják fel figyelmünket, hogy a jelentés-változás a műalkotásoktól függetlenül is része a történelemnek. E folyamat, jóval korlátozottabb formában ugyan, de már a fogyasztói társadalom kibontakozása, és a tárgyi környezet tömeges áruvá válása előtt zajlott, a tárgyakat a különböző vidékek, földrészek és társadalmi rétegek között zajló vándorlásuk a kulturális életrajz elemeivel ruházta fel. A kereszténység elterjedésével és intézményesülésével bizonyos tárgyak relikviákká váltak, melyek a középkor folyamán látványosan felértékelődtek. Ennek azonban több feltétele is volt, a társadalom tekintéllyel bíró tagjainak, egyházi és világi intézményeknek és méltóságoknak kellett az ereklyegyűjtés gyakorlata mögé állni, hogy az hitelessé váljon az egész társadalom szemében.⁴⁰

A tárgyak használatából kiinduló jelentésadás alapján Burke – a teljesség igénye nélkül – a késő középkori és kora újkori Európában hat kategóriát különböztetett meg, amelyek, miként a szerző is utal rá, a valóságban sokszor nem különíthetők el egymástól.⁴¹ Elsőként a státust jelző tárgyak gyűjtését említi, melyet a reneszánsz korától, antik szobrok vagy másolatok beszerzésével és az előkelők otthonaiban a látogatók számára is látható helyen való kiállításával, jellemző gyakorlatként mutat be. Ez a fogyasztás szociológiai és antropológiai megközelítése alapján oly jellemző gyakorlat a későbbiekben is megtalálható, például a 19. század végén az Egyesült Államokban, vagy az 1970-es években Franciaországban. Veblen az amerikai társadalom fogyasztási szokásait, a státusörzés és -fejlesztés jegyében, egyfajta versengő fogyasztásként írja le, amelyben a különböző társadalmi rétegek presztízhordozó és -növelő szerepet tulajdonítottak bizonyos javak megszerzésének és

³⁹ Burke 2020.

⁴⁰ Brown 1993; Brown 2013: 429. Az ereklyék köré szerveződő szentkultusz az 5–6. századtól egyre népszerűbb, a 8. századi Róma a pápák erőfeszítéseinek köszönhetően az új Jeruzsálemként hirdeti magát, szentek relikviáinak sokaságával csábítva az utazókat, zarándokokat.

⁴¹ Burke 2020: 621–627.

megmutatásának.⁴² Pierre Bourdieu a fogyasztás és a tárgyak, kultúrjavak kapcsolatát a megkülönböztetés fő eszközeként mutatja be, amellyel az egyes rétegekhez tartozók „felsőbbrendűségüket” fejezik ki. Így válik a zeneművek és könyvek „fogyasztása” az ártatlan művelődési szokásból a társadalmi különbségek reprezentációjának hatékony „ügynökévé”.⁴³ A divat, öltözködés, közlekedési eszközök, egyéb vagyontárgyak széles körét említhetjük meg itt, amelyek szolgálhatnak ilyen célokat is, ami a gyakorlat hosszabb történetével együtt arra utal, hogy e magatartás gyökerei az emberi természet mélyrétegeiben találhatók.

Burke második kategóriája azon fogadalmi, valláshoz kötődő tárgyak csoportja, amelyek a középkor végétől szintén egyre inkább elterjedtek Európában, majd a reformáció idején a hit lényegét érintő heves viták keresztüzébe kerültek. Az ereklyék, szentképek, kegytárgyak protestáns kritikája ezeket a bálványimádás, babonák körébe sorolta, ami a reformáció terjedésével a régi, tárgyak által közvetített égi közbenjárás, a szentkultusz jelenségének megkérdőjelezéséhez vezetett. A kora újkor utolsó évszázadából származó példa alapján Erdélyből is alátámasztható e kijelentés. Bethlen Kata önéletírásában említi, hogy öntudatos reformátusként miként tette nevetségessé a nála vendégeskedő katolikus papot, aki a megszentelt húsvéti ételből maradó csontoknak csodatévő erőt tulajdonított, és azt állította, hogy a tóba dobva ezek akár a békák elviselhetetlenül hangos brekegését is képesek elhallgattatni.⁴⁴

Ugyancsak fontos szerep jut a tárgyaknak mint ajándékoknak, melyeket a rendi társadalomban rendszeresen eljuttattak egymáshoz az emberek, társadalmi rétegeken belül és azok között is. Gyűrűk, kesztyűk, könyvek, érmék, de akár élő állat vagy hús is lehetett ajándék, mely a felek társadalmi állása, kora és neme alapján egyben társadalmi viszonyokat, hierarchiát is tükrözött. A következő csoport az emléktárgyaké – ez ma gyakran összefonódik az ajándékokkal (ez régebben is előfordult), de a feladatköre alapján általában mégis megkülönböztethető azoktól. A szuvenír kifejezetten a múltra emlékeztető tárgy, amely lehet síremlék, zarándoklatról származó kegytárgy, csatában szerzett fegyver, házasság emlékére készült kép vagy elhunyt hozzátartozótól hátramaradt örökség. További nagy és a többi is gyakran érintő kategória az identitás kifejezésére szánt azon dolgok együttese, amelyek a származás kollektív háttére mellett egyéni vonásokat is közvetíthettek. A nemesi eredet foglalkozáshoz igazított attribútumai rendre felbukkannak az ábrázolásokon, az öltözetet kísérő fegyver, páncél, vagy épp az uralkodói pozíciót kísérő jelképek, jogar, korona formájában. Tudósok könyvekkel, egyházi személyek kegytárgyakkal történő ábrázolása szintén közösségi identitásra utaló megjelenítés volt, amely az egyén romantikus kultusza előtt a rendi társadalom szorosan csoporthoz kötődő azonosságtudatát is kifejezte. Burke utolsó tárgycsoportját a gyűjtemények jelentik, amelyek általában egzotikus,

⁴² Veblen 1975 [1899].

⁴³ Bourdieu 1984 [1979].

⁴⁴ A példa a 18. század első feléből származik, Bethlen Kata önéletírása az 1740-es években készült. Sükösd–Tolnai (szerk.) 1963.

érdekes dolgok felhalmozásából születtek, a tárgyaknak ez esetben más, szimbolikus jelentőségük nem nagyon volt, a leginkább arra szolgáltak, hogy különlegességükkel elkápráztassák a látogatókat.⁴⁵

A fenti kategóriák összekapcsolását, átfedéseit a tárgyak státusszimbólumként való felfogása, a társadalmi hovatartozás hangsúlyozása, következőképpen a különbségek kiemelése, az elhatárolódás közvetítése teszi lehetővé. Az egyén a tárgyaival, még a pusztán érdekességnek szánt gyűjteményével is a társadalomban elfoglalt, vagy elfoglalni kívánt helyét szeretné megmutatni. Ezen kívül, ahogy láthattuk, a tárgyak az őskori kőbaltától az írásig a gondolkodás eszközeiként is működhetnek, elősegítve kognitív képességeink fejlődését. Lehetnek pusztán egyszerű, gyakorlati célokra használt eszközök, ahogy például a földművelés és a kézműipar szerszámai. Szolgálhatnak a szimbolikus dimenzió közvetítésére is, ahogy ez a valláshoz kapcsolódó kegytárgyak esetében történik. Végül pedig a múlt megőrzésének eszközeiként is tanulmányozhatók, az emlékezet és az emlékeztetés fontos tényezőiként, amelyek nélkül a jelen csak nehezen találná meg azonosságát.⁴⁶ Egyén és társadalom, jelen és múlt, gondolkodás és kultúra a tárgyak élettelen dolgoktól szokatlanul aktív közreműködésével kapcsolódik össze, ez a megélt tapasztalatok szintjén bizvást nevezhető összefonódásnak, ami-ben nehéz szétválasztani az embert és anyagi kultúráját. A tárgyak mindig is jóval közelebb álltak hozzánk, mint gondoltuk.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ankersmit, Frank 2004: *A történelmi tapasztalat*. Typotex, Budapest.

Ankersmit, Frank 2012: *Meaning, Truth and Reference in Historical Explanation*. Cornell University Press, Ithaca – New York. <https://doi.org/10.7591/cornell/9780801450716.001.0001>

Appadurai, Arjun (ed.) 1986: *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511819582>

Assmann, Aleida 2008: Transformations between History and Memory. *Social Research* (75.) 1. 49–72. <https://doi.org/10.1353/sor.2008.0038>

Beiser, Frederick C. 2011: Hegel and Ranke: A Re-examination. In: Houlgate, Stephen – Baur, Michael (eds): *A Companion to Hegel*. Wiley-Blackwell, Malden, MA, 332–350. <https://doi.org/10.1002/9781444397161.ch16>

Bennett, Tony – Joyce, Patrick 2010: Material Powers: Introduction. In: Bennett, Tony – Joyce, Patrick (eds): *Material Powers. Cultural Studies, History and the Material Turn*. Routledge, London – New York, 1–21.

⁴⁵ A „Wunderkammer”, vagy „cabinet de curiosités” a 16. századtól terjedt el Európában. Burke 2020: 625.

⁴⁶ Gaskell–Carter 2020: 10–11.

- Bonnell, Victoria E. – Hunt, Lynn (eds) 1999: *Beyond the Cultural Turn. New Directions in the Study of Society and Culture*. University of California Press, Berkeley.
- Brown, Peter 1993: *A szentkultusz*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Brown, Peter 2013: *The Rise of Western Christendom. Triumph and Diversity, AD. 200 – 1000*. (10. átdolgozott kiadás). Wiley-Blackwell, Chichester.
- Bourdieu, Pierre 1984 [1979]: *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Bourdieu, Pierre 2009 [1972]: *A gyakorlat elméletének vázlatja*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Braudel, Fernand 1985 [1967]: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Braudel, Fernand 2022 [1979]: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme. XV–XVIII. siècle*. Tom. 2. *Les jeux de l'échange*. Armand Colin, Paris. <https://doi.org/10.14375/NP.9782200634162>
- Burke, Peter 2020: Conclusion. The Meaning of Things. In: Gaskell, Ivan – Carter, Sarah Anne (eds): *The Oxford Handbook of History and Material Culture*. Oxford University Press, Oxford, 619–633.
- Donald, Merlin 1993: Précis of Origins of the Modern Mind. Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition. *Behavioral and Brain Sciences* Vol. 16/4. 737–748. <https://doi.org/10.1017/S0140525X00032647>
- Donald, Merlin 2012: An Evolutionary Approach to Culture: Implications for the Study of the Axial Age. In: Bellah, Robert N. – Joas, Hans (eds): *The Axial Age and Its Consequences*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, MA, 47–76. <https://doi.org/10.2307/j.ctt2jbs61.6>
- Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (szerk.) 2004: *A kulturális örökség*. L'Harmattan, Budapest.
- Gaskell, Ivan – Carter, Sarah Anne 2020: Introduction. Why History and Material Culture? In: Gaskell, Ivan – Carter, Sarah Anne (eds): *The Oxford Handbook of History and Material Culture*. Oxford University Press, Oxford, 1–13. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199341764.001.0001>
- Hartog, François 2005: Time and Heritage. *Museum International* 57. (3.) 7–18. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0033.2005.00525.x>
- Jenkins, Keith (ed.) 1997: *The Postmodern History Reader*. Routledge, London – New York.
- Keszey András 2015: *Emlékek formájában*. L'Harmattan, Budapest.
- Kopytoff, Igor 1986: The Cultural Biography of Things: Commoditization as Process. In: Appadurai, Arjun (ed.): *The Social Life of Things. Commodities in Cultural Perspective*. Cambridge University Press, Cambridge, 64–91. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511819582.004>
- Latour, Bruno 2006: *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press, Oxford. <https://doi.org/10.1093/oso/9780199256044.001.0001>
- Newson, Lesley – Richerson, Peter 2021: *A Story of Us. A New Look at Human Evolution*. Oxford University Press, New York. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190883201.001.0001>
- Otter, Chris 2010: Locating Matter: The Place of Materiality in Urban History. In: Bennett, Tony – Joyce, Patrick (eds): *Material Powers. Cultural Studies, History and the Material Turn*. Routledge, London – New York, 38–59.

- Peregrin, Jacques 2009: Cognition and the Emergence of Language: A Contribution from Lithic Technology. In: De Beaune, Sophie – Coolidge, Frederick L. – Wynn, Thomas (eds): *Cognitive Archeology and Human Evolution*. Cambridge University Press, Cambridge, 95–108.
- Ricoeur, Paul 2000: *La Mémoire, L'Histoire, L'Oubli*. Seuil, Paris.
- Roche, Daniel 2000: *A History of Everyday Things. The Birth of Consumption in France, 1600–1800*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Runia, Eelco 2014: *Moved by the Past. Discontinuity and Historical Mutation*. Columbia University Press, New York. <https://doi.org/10.7312/columbia/9780231168205.001.0001>
- Searle, John R. 2000: *Elme, nyelv és társadalom. A való világ filozófiája*. Vince Kiadó, Budapest.
- Sokal, Alan – Bricmont, Jean 2000: *Intellektuális imposztorok. Posztmodern értelmiségiek visszaélése a tudománnyal*. Typotex, Budapest.
- Spivak, Gayatri Chakravorty 1988: Can the Subaltern Speak? In: Nelson, Cary – Grossberg, Lawrence (eds): *Marxism and the Interpretation of Culture*. Macmillan, Basingstoke, 271–313.
- Sükösd Mihály – Tolnai Gábor (szerk.) 1963: *Bethlen Kata önéletírása*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2002: *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tomasello, Michael 2022: *The Evolution of Agency*. The MIT Press, Cambridge, MA. <https://doi.org/10.7551/mitpress/14238.001.0001>
- Usborne, Cornelia – Kümin, Beat 2013: The Spatial Turn from a Historical Perspective. *History and Theory* Vol. 52/3. 305–318.
- Vajda Mihály 2015: *Utam Marxtól*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Veblen, Thorstein 1975 [1899]: *A dologtalan osztály elmélete*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- White, Hayden 1997: *A történelem terhe*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Withers, Charles W. J. 2009: Place and the 'Spatial Turn' in Geography and in History. *Journal of the History of Ideas* (70.) 4. 637–658. <https://doi.org/10.1353/jhi.0.0054>
- Wynn, Thomas 2002: Archaeology and Cognitive Evolution. *Behavioral and Brain Sciences* (25.) 3. 389–402. <https://doi.org/10.1017/S0140525X02000079>
- Wynn, Thomas – Coolidge, Frederick L. 2009: Implications of a Strict Standard for Recognizing Modern Cognition in Prehistory. In: De Beaune, Sophie – Coolidge, Frederick L. – Wynn, Thomas (eds): *Cognitive Archeology and Human Evolution*. Cambridge University Press, Cambridge, 117–127.

Veress Kinga

Magyar élelmiszer-csomagolások száz év fogyasztói kultúrájában – designelmélet, történeti áttekintés

Mindazok a kutatások, amelyek egy adott korszakot próbálnak megfoghatóvá, érzékelhetővé tenni, nem nélkülözhetik a tárgyak, és velük összefüggésben az anyagi kultúra vizsgálatát. Így például a 20. századot – mely magával hozta többek között az ún. fogyasztói társadalom kialakulását – a „mindennapi tárgyain” keresztül is ábrázolhatjuk. Az olyan „hétköznapi” tárgytípusok, mint amilyenek az élelmiszercsomagolások is, jellegzetes életmód-jelző objektumok. Egykori üzletek árukészletét idézik meg, képet adnak a korabeli köznapi kultúráról, a hazai élelmiszeripar jellemzőiről, a fogyasztás alakulásáról, továbbá a vizuális kultúrát, a reklámkultúrát és az ezekkel együtt alakuló formatervezési (termékdesign) folyamatokat is reprezentálják.¹

Tanulmányomban a 20. századi magyar élelmiszer-csomagolásoknak a magyar kultúrában elfoglalt helyét és episztemológiai szerepét vizsgálom. Arra keresem a választ, hogy a kiürült élelmiszer-csomagolás – a termékfogyasztás ciklusában hulladék státuszba jutott „banális tárgy” – hogyan lép túl eredendő funkcióján, és hogyan kap kulturális, szimbolikus jelentést; miként szervesül a művészettörténet, a designkultúra-tudomány,² a szociológia, a kulturális antropológia, az anyagikultúra- és a fogyasztáskutatás ismeretelméleti közegébe; és mindezeket túl a múzeumi gyűjteménybe került és a „valóság tanúbizonyságaként szemlélt hiteles tárgy” (muzeália)³ milyen szakmai elgondolások, történeti

¹ A téma számos szakterületet érint (designtörténet, kereskedelem-történet, reklámtörténet, grafikatörténet, ipartörténet stb.), ezért a szakirodalma is igen széles és különböző korszakokból való. Kiemelten fontos források például *Reklámélet*, a *Magyar grafika*, a *Magyar Iparművészet*, a *Grafikai Szemle*, a *Tér és forma*, 1945 után a *Magyar reklám*, a *Propaganda. Reklám* folyóiratok; ezek mellett az Iparművészeti Iskola kiadványai (évkönyvek stb.) és a *Díszítő művészet*. Külön említendő Rosner Károly széles körű szakirodalmi tevékenysége, az ő írásai a két világháború között a *Gebrauchsgraphik* és a *Modern Publicity* lapjain is megjelentek. A reklámtörténeti, kereskedelem- és márkatörténeti könyvek, designtörténeti kiadványok közül külön említésre méltóak például: Urbányi 1930; Ernyey 1974, 1993, 1998. Valamint olyan háttértudományos kiadványok, mint Szilágyi 1986; Borsódy 1995; Bakos 2007.

² A designkultúra-kutatások magyar nyelven is elérhető folyóirata a *Disegno*, mely a Moholy-Nagy Művészeti Egyetem (MOME) Elméleti Intézetének a kiadványa. A designkultúra tudományos alapvetései és a designkörnyezet vizsgálata (tárgyak, érzékek, észlelések, társas kapcsolatok stb.) témákban jelen összefoglaló megírásakor többek között Guy Julier, Ben Highmore és Victor Margolin elméleti írásait tanulmányoztam.

³ Waidacher 2011.

források mentén értelmezhető értékhordozóként. Kutatásom nem a kanonizált, egyedi, hanem a „mindennapi design” produktumaiból, illetve a kommersz tárgyak világából meríti példáit.⁴ Fókuszában a fogyasztás révén szélesebb körben ismertté vált, a 20. századi magyar populáris kultúra fogalomkörébe tartozó tárgyak állnak, melyek a múzeumi térben új szerepet kapva a fogyasztói környezetük megismertetését és mélyreható elemzését segítik.

Az, hogy a művészettörténet vagy a designkultúra-kutatás milyen valóság-anyagból és mely argumentumok alapján szelektál, különösen érdekes az olyan marginálisan kezelt tárgytypusok esetében, mint a csomagolás, melynek darabjai művészettörténeti „kirekesztettségük” ellenére is különféle művészeti gyűjteményekben (múzeumok, magángyűjtők) őrződtek meg. E tárgyak a 20. századi anyagi kultúra sajátos reprezentánsai, kulturális értéküket alapvetően mégsem a szép dolgok szférájában találhatjuk meg, hanem inkább a hozzájuk kötődő jelentésrétegekben.

A fogyasztást szimbolikus-kulturális tevékenységnek, a csomagolásokat összetett jelrendszereknek tekinthetjük. Példaként válasszunk ki a kulturálisan értelmezett tárgycsoportból, az élelmiszer-csomagolások közül két emléket, két kulcstárgyat az édességipar területéről: Lukács Kató (1900–1990) grafikus és csomagolástervező 1938-as Stühmer bonbonosdobozát (1. kép)⁵, és a szocialista csokoládéipar ismert termékének, a Sport szeletnek a csomagolását (2. kép) az 1950-es évekből! Mindkettőt a téma kibontásához alkalmas korszak-illusztrációknak tekinthetjük, mivel komplex kulturális tapasztalatokat („esztétikai jelentést”) hordoznak, s ezáltal rámutatnak a kutatás lényegére. Ezek olyan ikonikus, emblematikus artefaktumok, amelyek a keletkezésük körülményeiről, a létrejöttükkor jellemző anyagi kultúráról, és magáról a designfolyamatról is információkat közölnek (nyomdák, csomagolóanyag-gyárak, anyagok és technikák, tervezőgrafikusok, tárgytervezők; továbbá megbízók, reklámszakemberek stb.).

A marketingmenedzsmentben az ikonikus csomagolás a vállalati identitás kifejezője, hiszen a csomagolásdiseign nemcsak a cég vizuális jeleit, hanem annak belső értékeit is hatékonyan kommunikálja a fogyasztók felé. Kiemelkedő szerepe van a brandépítésben, általában magas esztétikai értékkel rendelkezik, és átgondolt, minőségi tervezés eredménye. (Fontos megjegyezni, hogy a terméktervezés, a design sohasem öncélú, hanem figyelembe veszi a piaci, megbízói és fogyasztói igényeket. A csomagolás gazdasági funkcióját tekintve a marketingtudomány része, mely a legérvényesebb tudással bír e kérdésben.) A designszemiotika nézőpontjából az ikonikus csomagolásban kínált áru különleges jelentéstartalommal, egyfajta többletértékkel – presztízsértékkel, életérzést adó funkcióval, a céges termékskálán belül

⁴ A Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ – Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum (MKVM) művészettörténész-főmuzeológusaként és a MOME PhD kutatójaként a tudományos vizsgálódásaim elsősorban e múzeum tárgyi gyűjteményéhez és a MOME elméleti kutatásaihoz kapcsolódnak. Jelen írás egy készülő nagyobb ívű tanulmány részlete.

⁵ A tanulmány összes képe a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum tulajdona, fotó: Nagy Géza.

kiemelt pozícióval – rendelkezik. A fogyasztáskutatás nézőpontjából státuszszimbólum egy bizonyos vásárlói csoport számára, illetve főszereplő az ún. rituális fogyasztásban (itt a tárgy és a hozzá kapcsolódó cselekvés többretegű szimbolikával bír). Legtöbb esetben a luxustermékek, élvezeti cikkek – parfüm, szeszesital, csokoládé, dohány, márkás öltözék stb. – igényes kivitelű csomagolásainál találkozhatunk vele. (Ide sorolható az 1938-as Stühmer-doboz is.)

A popkultúrában – mely nem a kulturálisan lebecsülendő jelenségek, tárgyak halmazát jelenti – az emblematikusnak mondható termékcsomagolások – közismertségüknek, népszerűségüknek köszönhetően – a céges marketing, a vállalati brand sikert hozó eszközeivé válnak egy meghatározott korszak árukereskedelmi körforgásában; ezek általában az ún. rutinszerű fogyasztás szereplői. E csomagolások vizuális jelei (szín, tipográfia, márkajel, ábrázolás) és formai kialakításuk – a találó designnak köszönhetően – a kollektív emlékek hordozóivá is válnak, beépülnek a köztudatba, értékes lenyomatai az adott társadalmi időszaknak. (Ilyen csomagolást kapott a Sport szelet vagy a Sió, illetve a piros pöttyös Túró Rudi és a szintén pöttyös csomagolásának köszönhetően közismertté vált, napjainkban nosztalgikus hangulatot keltő „lanolinos Baba szappan” stb.). Felmerül a kérdés: tekinthetünk-e műalkotásként e csomagolásokra, arra hivatkozva, hogy ezek is tervezőművészi elgondolások alapján valósultak meg? Vajon ezek a közönséges, kommersz világban létező tárgyak felruházzathatók-e olyan jellemzőkkel, kaphatnak-e olyan kitüntetett szerepet, hogy belépést nyerjenek a „művészet pantheonjába”, vagy egy nemzetközi jelentőségű gyűjteménybe? Van-e „esztétikai jelentésük”, kifejező képességük? Milyen kritériumok, nézőpontok rendszerében tekinthetünk rájuk kulturális érték-ként? A művészettörténet vagy a designkultúra-kutatás narratíváiba tartoznak-e? A kérdésekre a múzeumi térbe helyezett tárgyak újraértelmezésével és interdiszciplináris megközelítésekkel kereshetünk válaszokat.

Egy tárgy/dolog metamorfózisát, melynek során műtárggyá válik, számos történeti elemzés, tudományos diskurzus taglalja. Közülük elenyésző azok száma, amelyek a kommersz tárgyakat is a vizsgálatuk alá vonják. A „művészettörténész [...] »elsődleges anyagát« a műalkotások formájában ránk maradt emlékek képezik. Csakhogy: mi az a műalkotás?” – tette fel az alapvető kérdést az iskola-teremtő német művészettörténész, Erwin Panofsky (1892–1968) is a művészeti jelenségek meghatározására irányuló elmélkedéseiben, melyeknek eredménye a művészettörténeti elemzések egyik legfontosabb metódusa az ikonológiai módszer⁶ kidolgozása lett. Panofsky szerint – akinek megállapításai a mindennapi tárgyak szintjén is relevánsak – a „műalkotásnak [...] mindig van esztétikai jelentése (amit nem szabad összetéveszteni az esztétikai értékkel): akár van gyakorlati célja, akár nincs, akár jó, akár rossz, mindig megköveteli, hogy esztétikailag fogják fel.”

⁶ Preikonográfia: az érzéki tapasztalat és stílusismeret alapján a stílusok, a kifejezési mód meghatározása (átfogó minőség, kifejezési mód); ikonográfia: a témák, témakörök, képek, történetek, allegóriák azonosítása és a műalkotás formai megjelenéséhez kapcsolódó tartalmak vizsgálatával a korszakjelző műtípusokban megtestesülő jelentésértelmezés feltárása; ikonológia: a mű belső jelentésének, szimbolikájának és az összefüggéseknek a feltárása a kultúra jelenségeinek ismeretében.

Véleménye szerint az, hogy „a gyakorlati célok tartományának hol van vége, és a »művészet« tartománya hol kezdődik, az alkotók »intencióitól« függ. Ezeket az »intenciókat« azonban nem lehet abszolút módon meghatározni.” A „tárgyakat létrehozók »intencióit« koruk és környezetük szokásai határozzák meg” – írja, azt is hozzátéve, hogy „[a]z »intencióknak« a megítélésében szükségképpen a saját beállítottságunk is befolyásol bennünket, ami viszont részint tapasztalatainkból, részint történelmi helyzetünkből ered”.⁷ (Panofsky az egyének értékítéletét meghatározó habitus fogalmát is érinti, amit koronként újra- és újraértelmeztek a filozófusok, szociológusok és művészettörténészek – közülük e tanulmányban Panofsky mellett a habitus leginkább elhíresült teoretikusát, Pierre Bourdieu-t emelem ki.) A művészet megítélésén, mibenlétén való töprengésben Arthur C. Danto (1924–2013) amerikai művészetfilozófus – aki az egyszerű kereskedelmi árukat is a filozofálás tárgyává tette – *A közhely színeváltozása*-ban úgy fogalmaz, hogy a műalkotás olyan tárgy, amely értelmezést igényel, amelynek szemantikai rétegei vannak. Emellett a művésznek azt a lényegi képességét is kiemeli, amelynek segítségével „képesé tesz bennünket arra, hogy úgy lássuk a világot, ahogyan ő látja”.⁸

Egy művész már a 20. század első évtizedében megrengette a magaskultúra oszlopait: piszoárjával (*Fountain*, 1917.) Marcel Duchamp felhívta a figyelmet arra, hogy egy mindennapi kereskedelmi tárgy új kontextusba, új narratívába való helyezése a tárgyat műalkotássá lényegítheti. Később a pop art tovább feszegette a határt a tömegáru és a magaskultúra alkotásai között. Andy Warhol áruházi polcról leemelt – a kereskedelem kontextusából kiemelt és többször idézett – *Brillo-box*-a is a műalkotás mibenlétére kérdez rá. (Danto szerint Warhol Brillo-doboza a hagyományos művészettelfogás és művészettörténet végét jelentette.)

Nemcsak művészettörténeti megközelítésben figyelhető meg a műalkotások értelmezési keretének fokozatos kitágulása. A globalizáció felgyorsította azokat az antropológiai gyökerű kutatásokat, amelyek az emberi kultúrában fellelhető közös pontok és különbségek meghatározására irányulnak. Az egyre nagyobb teret nyerő antropológiai szemlélet a teljes társadalomtudományos gondolkodásban nézőpontváltásokhoz vezetett. A néprajzi/antropológiai paradigmaváltásnak is köszönhető, hogy a múzeumokban is megindult a szemléletformálódás, és általános gyakorlattá vált a korábban figyelemre nem méltatott tárgyak, tárgycsoportok – mint a csomagolások – tematikus gyűjteményezése. (Egyedi utat járt be a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum, mely megalakulásától fogva gyűjtötte a csomagolásokat, a merkantil grafika és a fogyasztás mindennemű produktumait.) Ma már a „mindennapi tárgyak” is kitüntetett jelleggel, különféle kontextusokban jelennek meg a múzeumi kiállítóterekben. Egyediségükből, egyszersmind tömegességükből (sorozatgyártás) fakadó jelentésük a különféle

⁷ Panofsky 1984: 243.

⁸ Danto 1996; Bárány 2006.

muzeológusi/kurátori narratívákban fogalmazódnak meg, esztétikai értékük és jelentésük is a vizsgálódások fókuszába került.

A kulturális antropológiai nézőpont az élelmiszercsomagolások értelmezésében is új rétegeket tárhat fel, mivel hagyományosan kiemelt figyelmet szentel a táplálkozási szokásoknak és az étkezéshez, a táplálékokhoz fűződő szemléleteknek; az asztalra kerülő étkeket különféle szemantikai szempontok mentén is osztályozza (étkezési tabuk, szent és profán ételek stb.).⁹ Ugyanakkor az étkezéshez kapcsolódó szimbolikák módosulhatnak a modern anyagikultúra-kutatásoknak és az új muzeológiai, kurátori nézőpontoknak köszönhetően. A 20. században a kulturális, civilizációs változások, az életmód átalakulása következtében a táplálék(be)szerzés módjai megváltoztak. A hagyományos (falusi) életmód háttérbe szorulásával egyre nagyobb szerepet kapott a csomagolásban kínált és az üzletekben beszerezhető élelmiszer. Ebből következően az emberi táplálkozást szolgáló áruk különféle csomagolásai is módosítják a hozzájuk társított jelentéseket, a fogyasztási rítust és rutint. (Az élelem fogyasztása többletjelentéssel gazdagodhat a csomagolásnak köszönhetően.) A rituális (pezsgő, desszert stb.) és a rutinszerű élelmiszerfogyasztás (tejtermék, kenyér stb.) csomagolásait, vagy egy másik kategória-rendszerben az individuális célokat szolgáló exkluzív cikkek (státusz-szimbolika) és a tömegtermékek csomagolásait a gasztroszemiotika sajátos tárgyi megnyilvánulásainak tekinthetjük.

Az életmód és a fogyasztói kultúra változásaival összefüggésben a reklámkommunikáció (plakátok, kirakatok stb.), a tömegfogyasztás jelensége és a csomagolásdizájn közötti kapcsolódások is feltárhatók. A szemiotika területéhez is kapcsolódó reklámkommunikáció módszertanának és eszközeinek figyelembevétele további vizsgálati szempontokat generál a csomagolások elemzésében. Felmerül például az a kérdés is, hogy ha a gyártók, a forgalmazók és a kereskedők el is látják jelentéssel a piacra kerülő árukat (emblémák, figurális ábrázolások), vajon a fogyasztók jól értelmezik-e ezeket, s ha igen, akkor milyen kollektív tudásnak köszönhetően teszik ezt, illetve a tárgyak (csomagolások) az adott jelenükben és évtizedek múltán a jövőjükben megőrzik-e az eredeti szándékolt jelentéseket (designszemiotika).

A 20. században végbemenő életszínvonal-emelkedéssel, a polgári életmód változásával összefüggésben a fogyasztói társadalmakban észrevehetően új életstíluscsoportok körvonalazódtak. Ebből eredően a század második felétől a fogyasztás is a társadalomtudományos vizsgálódás látóterébe került, ami a fogyasztáskutatás diszciplína születését és annak elméletalkotási kísérleteit idézte elő (fogyasztói tudományok, *consumer studies*). A fogyasztáskutatásban különféle irányvonalak, iskolák alakultak ki. A tudományos diskurzusban idővel egyre nagyobb jelentőséget kapott az a közgazdaságtanba gyökerező szociológiai szemlélet, ami szerint a társadalmat közös fogyasztási minták alapján kialakult, ún. fogyasztási csoportokba sorolhatjuk, szemben a korábbi származási, foglalkozási,

⁹ Kapitány–Kapitány 2010.

végzettségen vagy jövedelem-kategórián alapuló osztályokkal. E nézet lényegében a fogyasztói szerepet a társadalomban elfoglalt pozícióval azonosítja, ami egyúttal azt is jelenti, hogy az egyes fogyasztói csoportokra vonatkozóan azonos értékrendet, világhoz való viszonyulást, életszemléletet feltételez (a fogyasztás és a javak birtoklásának identitásképző szerepe áll ezen elgondolások középpontjában). A témában korszakalkotóan modern gondolatokat fogalmazott meg a közgazdász-szociológus Thorstein Veblen (1857–1929), aki már a 19. század végén vizsgálta a társadalmi rétegződés, az egyes osztályokhoz való tartozás jelenségét, s a fogyasztást a társadalmi státusz demonstrációjaként, az árut pedig jelekként értelmezte. (Az életminőség, presztízserték, státuszszimbólum, luxusjószág, anyagi versengés, hivalkodó fogyasztás stb. fogalmai tartoznak ide.)¹⁰

Mások a társadalmi kapcsolatok, az identitás, nem, faj, életkor és a fogyasztói szerepek összefüggéseit vizsgálták/vizsgálják. A szintén iskolateremtő elméletalkotó francia szociológus és antropológus, Pierre Bourdieu (1930–2002) az ízlés és fogyasztás kontextusában teremtett értelmezési struktúrát (fogyasztáselmélet/ízlélelmélet).¹¹ Bourdieu elismeri a fogyasztás társadalomalakító szerepét (az áruk/javak/jóságok nála is szimbolikus tartalmúak), ugyanakkor az egyén életkörülményeiben gyökerező habitust nevezi meg a fogyasztói kultúrát meghatározó alapvető tényezőként. Véleménye szerint a különféle fogyasztói csoportok döntési logikája az élet minden területén dominánssá válik, ami meghatározza a fogyasztói kultúrát. Az életkörülmények determinálják az emberek gondolkodását és döntési alternatíváit – ez a habitus, amely az élet egészére érvényes érték-kategorizáló attitűdöt jelent.

A mindennapi élet esztétikai szempontú átélésére irányul Walter Benjamin (1892–1940) német filozófus, irodalomkritikus teóriája. Benjamin a nagyvárosi, áruházi forgatag nyújtotta esztétikai hatások által elvarázsolt, báméskodó *flâneur* alakját (a városi gazdagság és modernség ambivalens archetípusát) értelmezte újra. A fogyasztáskutatási irodalomban a *flâneur* figura az élmény jellegű vásárlás általános szimbólumává vált. (Walter Benjamin befejezetlen mesterművének, az 1927 és 1940 között írt *Arcades Project*-nek a teljes szövege csak 1999-ben jelent meg angol fordításban. Jelen tanulmányban csak a témához kapcsolódó legrelevánsabb elméletirókat említem.)

A 20. század második felétől számítjuk a fogyasztói társadalom (*consumer society*) klasszikus időszakát, de a fogyasztás mint jelentésadás és jeladás, vagy mint a habitus kifejeződése a húszas–harmincas évek kultúrájában is markánsan megjelenik. Az üzeneteket/jeleket hordozó igényes csomagolásokban kínált fogyasztási cikkeket a vásárlók a mindennapi életük kontextusába helyezték. Ha a kiürült csomagolást emléktárgyként eltették, s az később (50–100 év múlva) múzeumba, kiállításba került, azzal a tárgy anyagi kultúrában betöltött szerepe végtelenül megnövekedett, értelmezési kerete határtalan módon kiszélesedett – s itt

¹⁰ Veblen 1975.

¹¹ Lásd például: Hadas 2001; Simányi 2005; Hetesi 2004.

el is érkezünk a „banális tárgyakként” – esetünkben a magyar élelmiszertermékek csomagolásainak – „múzeumi szakralizációjához”. A mindennapi tárgyak át-
lényegülését eredményező folyamat feltárásához a történettudományos kutatás adja meg az alapot.

A modernizáció kibontakozásának korszaka hozzávetőlegesen az 1880-as évektől 1919-ig tartó időszakot öleli fel. A modern magyar gyáripar kiépülésével nőtt a városok munkaerő-felszívó hatása. A gyors ütemű urbanizáció, Budapest kiépülése és terjeszkedése, a kisebbségek fokozatos asszimilációja, az ipar, a kereskedelem, a közlekedés foglalkoztatottjainak nagy ütemű számnövekedése (a lakosság növekedése) új fogyasztói környezetet hívott életre. Kialakulóban volt a fizetőképes polgári réteg, nőtt a „háromarcú középosztály” (középbirtokos, középpolgár, értelmiségi) vásárlóereje. Kereskedelmi szakminisztérium és kereskedőtestületek jöttek létre; a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara szervezte ke-
retekbe a kereskedelmet. Az 1880-as évek második felében a hazai iparcikkek bemutatására létrehozták a Magyar Királyi Kereskedelmi Múzeumot a városligeti Iparcsarnokban. (Az Iparcsarnok a későbbiekben fontos szaktárlatoknak adott otthont, itt rendezték meg például 1910-ben a nagyszabású Országos Papiros-, Tanszer- és Iskolaszor Kiállítást is, ahol a csomagolóanyagok a korábbiaknál már nagyobb szerephez jutottak.)¹²

A századvég nagy eseménye, az 1896-os millenniumi kiállítás a főváros gazdasági, üzleti világára is hatással volt – új kereskedők, befektetők próbáltak itt szerencsét, boltok nyíltak, cégek alakultak. A rendezvény alkalmából a Kereskedelmi Múzeumban összegyűjtötték a szakma történeti emlékeit; a kiállításon az eszközök és dokumentumok mellett csomagoló- és reklámyomtatványokat is bemutatnak. Már ekkor felismerték a hirdetés és a különféle reklámeszközök – így a csomagolás – vásárlásösztönző erejét. A reklám egyre nagyobb szerepet kapott a fogyasztói kultúra átalakulásában, ugyanakkor a fogyasztói kultúra átalakulása is generálta a reklám fejlődését.

Mindeközben, és ezzel összefüggésben zajlott a lakókörnyezet, a polgári életmód átalakulása a századfordulón. A lakókörnyezet változása – köszönhetően a bérházaknak, s bennük a víz- és gázellátásnak – új higiéniai igényeket teremtett, és ez a vegyi és kozmetikaipar fejlődésére és annak kereskedelmére is hatással volt. A modern életvitel kialakulásában fontos szerepet játszott a fogyasztók táplálkozási szokásainak fokozatos változása és a szabadidős tevékenységek megszorodása. Megjelent a sportosabb és egészségesebb életmódra való törekvés jelensége, ami megnövelte például a gyógykezelési intézményeket és tisztálkodási szereket árusító boltok forgalmát. A növekvő városi népesség életformája, táplálkozás- és fogyasztói kultúrája mintául szolgált a vidéki lakosságnak is.

A városiasodással (polgárosodás, munkásosztály növekedése), az önellátás visszaszorulásával megnövekedett az élelmiszerpiac szerepe. A vásárlást a kisboltokban és az áruházakban bonyolították a fogyasztók. A mindennapi fogyasztási

¹² Gelléri (szerk.) 1910; Kulich–Török 2017.

cikkek a hentesnél, tejesnél, péknél stb. és a vegyeskereskedésekben, szatócsboltokban voltak kaphatók. Az idők során általánosan megindult a boltszakosodás: drogériák, fűszer- és csemegeüzletek, dohánykereskedések alakultak, ez utóbbiak fő profilja az akkor luxuscikknek számító gyarmatárak, a kávé-tea és dohány árusítása volt. Az étkezési rutinban egyre általánosabb lett a tejeskávé/pótkávé reggeli fogyasztása. A kávé ekkortól vált emblemikus fogyasztási cikké hazánkban is. (Már a korabeli élelmezési statisztikákban is számoltak a gyarmatárak fogyasztásának változásaival.) Ezeket a termékeket művészi grafikákkal díszített, védjeggyel/logóval ellátott papír-, fa- és pléhdobozokban adták el.

A fogyasztás új helyszínei az anyagi kultúra változására is hatást gyakoroltak. A termékek csomagolásain megjelenő emblémák, márkajelek, védjegyek idővel fontos, a vásárlási döntést könnyítő asszociációs jelekké váltak (ezek ma a design-szemiotika speciális megnyilvánulási formáinak tekinthetők). Híres márkavédjegyek lettek például az Unicum (Zwack), a Tungsram (Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.), az Orion (Magyar Wolframlámpagyár) céget azonosító (design/brand) jelei, melyek az államosítások után is megmaradtak. (Az Unicum címkéjén kezdetben vörös kereszt volt látható [gyógylikőr], majd ezt aranyra változtatták, s a címke ma is védjegy. A cég a csomagolást – a kereszttel jelzett gömbölyű üvegpacskot – a 2000-es években erőteljesen az ún. *firm originated storytelling* forrásává tette, azaz tökéletes szinkronba hozta a csomagolást és a márkatörténetet.)

A századfordulóra megjelentek az üvegtáblás kirakatok, s ez a vásárlás új ösztönzőjévé vált, és új vásárlói élmény jelentett. A kirakatoknak köszönhetően a nézelődők becsalogatásában az élelmiszer-, a drogéria- és a csemegeboltokban egyre fontosabb szerepet játszott a csomagolás. A fogyasztás szórakozást is nyújtó új helyszínei az áruházak lettek. Budapesten a 20. század elején nyitott az új Goldberger Párisi Nagy Áruház divatárkereskedésekkel, illatszerboltokkal és hasonló üzletekkel. Az áruház teremtette álomvilágban, az elegáns üzletekben a vásárlók igényelték a gondos csomagolást – az esztétikai impulzusokra nyitott „nagyvárosi bámészkodó” alakja már itt megjelenik. A termékeket plakátokon hirdették, ezért e hirdetések a téma kutatásában hiteles forrásoknak tekinthetők.

A kereskedelmi kultúra folyamatos fejlődésével jelentősebbé vált a reklámgrafikusok szerepe is. Az Országos Magyar Királyi Iparművészeti Iskolán 1910-ben elindult a grafikusképzés Helbing Ferenc nyomdász-mester irányításával. Tanítványai nemzetközi fórumokon is sikerrel szerepeltek, többek között csomagolásterveikkel is. A tervezőgrafikusok pályázatokon, kiállításokon bizonyíthatták tehetségüket, s ezekről a korabeli híradások is tájékoztatnak, ami pontosítja a csomagolástörténeti képet.

Az I. világháborút követően a hazai gyáripárt nagy megrázkódtatás érte, számos cég tönkrement. A talpra állás után a húszas évek második felétől elindult a gazdasági fejlődés. Fellendült a textilipar, nemzetközileg is versenyképes termékeket állított elő a vegyipar (gyógyszerek, Palma kaucsuk), az elektrotechnika (Tungsram), a rádiótechnika (Orion). Az élelmiszeriparon belül a konzervipar először a háborús ellátás szükségessége miatt, majd azután is fejlődött (Weiss

Manfréd, Globus). Budapest szerepe még inkább felértékelődött ekkoriban, az elcsatolt területekről is sokan jöttek a fővárosba megélhetést találni. A népesség növekedése a fogyasztás változását és további növekedését idézte elő.

A polgárság életmódváltása a korábbiaknál nagyobb tudatosságot mutatott, újabb szokások alakultak ki az étkezésben is: egyre több friss zöldség, zöldségkonzerv, főzelék fogyott. A húszas–harmincas évek élni akarásában egyre általánosabb jelenséggé vált a test és az egészség kultusza, a higiéniai igények tovább növekedtek. Illatszerboltokban, drogériákban a szépségápolás és a tisztálkodás új kellékei, márkái jelentek meg: arc- és kézkrémek, púder és rúzs, kölnivíz, piperezsapponok, sampon, fürdőszó. Kimérve, papírba csomagolva vagy megtervezett kész fogyasztói csomagolásban: papír- és fémdobozokban, üvegcsekben. A csomagolástervezésben ez, a főleg női vásárlókat célzó ágazat lett az egyik „szóvivő”.

Szintén a nőket szólították meg a célszerűbb lakókörnyezet, a „modern otthon”, a racionális háztartás kialakításában segítséget nyújtó háztartási tanácsadó szakkönyvek is. Az otthon racionalizálásáért szállt síkra például Kacsó Gyula (Lukács Kató grafikusművésznő férje), akinek tervezői és elméleti munkássága irányadó a modern magyar lakásművészet kialakulásában. A házimunkát új tisztítószeresek, a gázzal és elektromos árammal működő gépek – tűzhely, jégszekrény, vízmelegítő, vasaló, porszívó – könnyítették meg. (Ezek hirdetései a plakátokon is megjelentek.)

A fogyasztói kultúra változásával kötetlenebbé vált a töményitalok, dohányárúk, valamint a kávé, a tea, az édesség fogyasztása. Ezt e termékek egyre igényesebb kialakítású csomagolásai is tükrözik. Az éttermek, éjszakai lokálok, kávéházak, a jazz és a modern táncok mellett elsősorban a hölgyeknek jelentettek kapcsolódási lehetőséget a cukrászdák és az édességboltok; az ingyenségeket díszes csomagolásokban vihették haza a vásárlók. A nők szerepe és megítélése a világháború után – tömeges munkába állásuk következtében – megváltozott a. A „modern nő”, amennyire csak megengedhette magának – és itt elsősorban a jobb módú, liberális polgári réteghez tartozó nőkre gondoljunk – követte a divatot és a legújabb lakberendezési trendeket, ápolt volt, sportolt, kirándult, szórakozni járt, kedve szerint cigarettázott és alkoholt fogyasztott. A reklámmal foglalkozók már ekkor felismerték a női fogyasztók vásárlóerejét, ugyanakkor a nők megjelentek a grafikus szakmában is – az élvezeti cikkek (bonbon, tea stb.) csomagolásainak tervezői is gyakran ők voltak.

A reklámpipar a gazdaság hullámvázát követte – mind a kereslet csökkenése során, a gazdasági válság idején, mind pedig a vásárlói igények növekedésekor szükség volt rá. Az eladási verseny ösztönzőleg hatott a tervezőgrafika fejlődésére. Egyre fontosabbá vált a jó tipográfia, ami a termékcsoomagolásoknak is elengedhetetlen eleme lett. A reklámműfaj fő orgánuma, a *Reklámélet* már célirányosan foglalkozott a tervezés művészeti, szakmai szempontjaival. Megalakult a Magyar Könyv- és Reklámművészek Társasága, de a megbízó és a tervezőgrafikus egymásra találásában továbbra is fontos szerep jutott a nyomdának is. A fővárosban az Iparművészeti Iskola mellett már Bortnyik Sándor, Csabai Ékes Lajos, Jaschik Ámos, Pécsi József, Orbán Dezső magániskolájában, az Atelierben is tanulhattak

a diákok tervezőgrafikát. A csomagolás művészi magújtásában az úttörő az építész-iparművész Kozma Lajos volt, aki a Floris csokoládé számára tervezett minthaadó csomagolásokat. Rajta kívül a vele baráti kapcsolatban lévő Lukáts Kató, valamint Szirmai Ili, Mallász Gitta (és Dallos Hanna), továbbá Irsai István, Jaschik Álmos, Jeges Ernő, Végh Gusztáv, Dankó Ödön is külön említést érdemelnek mint a műfaj felvirágoztatói. Mellettük – többek között – Nemes György, Repcze János, Káldor László, Konecsni György grafikusok terveztek még nívós csomagolásokat. A csomagolások tervezőinek beazonosításában sokat segítenek a korabeli szakírók cikkei – például Rosner Károlyé –, és arra is van példa, hogy a művész szignója a csomagoláson is megjelenik. A tervezők munkáiban felismerhető a nemzetközi mozgalmak hatása, különösen a *Wiener Werkstätte*-é (Bécsi Műhely) és a *Bauhaus*-é. A nemzetközi stílushatások mellett mind erőteljesebbé vált a népművészeti motívumok szerepeltetése az iparművészek által tervezett tárgyakon, így a csomagolásokon is.

A csomagolóanyagok terén gazdasági előnyt jelentettek az innovatív megoldások. A korszakban a bádóg (litografált bádógdobozok: bonbon, kakaó, cukorka, tea, paprika, kozmetikum, cipőpaszta), a papír (litografált papírdobozok, zacskók, figurális papírdobozok, selyemborításos papírdobozok: bonbon, dohányáru, illatszer), az üveg (címkézett italok), a fa (címkézett, pecsételt fadobozok: aszálványok, dohány, édesség) használata volt a jellemző. Az árucsomagolásokat a két világháború közötti hazai tervezőgrafika csúcsteljesítményeit bemutató plakátjai is megőrizték, emellett az összművészeti alkotásként tekinthető kirakat- és kiállításművészettel, pavilonművészettel is érdemes együtt említeni őket. A két világháború közötti magyar merkantil grafika és vele a csomagolásművészet (csokoládék, édességek, minőségi sajtok dobozcsomagolásai, a kávék, teák, dohányárúk, a kozmetikumok, a háztartási vegyszerek, valamint a fűszerek, tejtermékek, szeszesitalok csomagolásai) a kereskedelmi élet nagyléptékű változásával párhuzamosan forrta ki magát.

Ahogy azt már többször is említettem, a művészi igényű csomagolások terén a csokoládé burkolatok a mértékadók, ezért e termékcsoporttal (a csokoládégyártás történetével) mélyrehatóbban is érdemes foglalkozni.¹³ A hazai édesipari gyárak nagy része az I. világháború következtében elveszett. Csak néhány csokoládégyárunk maradt talpon, így a Stühmer, a Gerbeaud Csokoládégyár, a Hunnia, a Koestlin Keksz- és Ostyagyár. Az 1920–1930-as években a magyar csomagolás látványosan fejlődött, és ennek élvonalában a Stühmer Csokoládégyár állt. A gyártás meghonosodása Stühmer Frigyes nevéhez fűződik, aki 1882-ben nyitotta meg csokoládékészítő üzemét. Az üzlethálózatot is kiépítő cég törekedett a márkaépítésre, már a húszas években is iparművészt bízott meg a tervezéssel. A harmincas évek derekától a csokoládék mellett az édességek csomagolására is nagyobb figyelmet fordított, a díszdobozokat a házi üzemében készítette. Vitathatatlan, hogy a fogyasztói élményhez, ezáltal a cég üzleti sikeréhez a kézműves

¹³ Borsódy 1995.

technikával gyártott papír- és fémdobozok is hozzájárultak. A díszdobozokban árult Stühmer-csokoládék a jól szituált fogyasztók számára presztízsértéket hordozhattak. A cég legkifinomultabb grafikájú termékcsoomagolásait nők tervezték: Szirmai Ili mellett Lukáts Kató és pályatársa Mallász Gitta. Utóbbiak a Szent István Tápszerművek Rt.-nek és a Szerencsi Csokoládégyárnak is terveztek bonbonsdobozokat. Mallásznak a Meinl cég számára tervezett csomagolásai a korszak legszebb alkotásai közé tartoznak. (3–4. kép) Az Iparművészeti Iskola tanára, a nagyméretű falifestményeivel ismertté vált Haranghy Jenő jellegzetes logóval ellátott csomagolásokat alkotott az édességyárnak. (Haranghy Jenő Helbing Ferencnek, az Iparművészeti Iskola litográfiai oktatójának, későbbi szakosztályvezetőjének, majd iskolaigazgatójának volt a veje.)

A díszdoboz-csomagolások között különleges helyet foglal el, és kulcsfontosságú tárgynak tekinthető az 1938-ban árusított, „modern magyaros” stílusjegyeket mutató Stühmer-dobozka. (1. kép) (A „modern magyaros” stílus ikonikus műve az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjának ebédlő-enteriőrjét díszítő, Diósy Antal által festett falikép-sorozat, melyen a népművészeti elemek, az art deco és a gyermekrajzok jellemzői ötvöződnek.¹⁴) A bonbonsdoboz tervezője – a párizsi világkiállításon is feltűnő – Lukáts Kató, aki a két világháború között a magyar csomagolásművészet egyik nemzetközileg is elismert megújítója volt, 1945 után meseillusztrációival (*Göög Gúnár Gedeon, Mesebolt, Az aranyecset* stb.) vált széles körben ismertté. A medalion formájú papírdoboz fedelén virágokkal kiemelt szakrális jelkép látható: piros alapon stilizált Madonna (Magyarok Nagyasszonya) a Mátyás-templom (budavári Nagyboldogasszony-templom) felett lebegve. A doboz a II. világháború előestéjén, az Eucharisztikus Világkongresszus évében készült; rajta a Stühmer felirat (márkajel) és az évszám is szerepel. Lukáts a kor igényeihez és az egyházi eseményhez igazodva, ugyanakkor a tőle megszokott kedves figurák szerepeltetésével alkotta meg a dobozát. A korszak díszítőművészetének legfontosabb forrása az ekkorra a nemzeti művészet tárházába emelt népi(es) motívumkincs volt. Már a századfordulótól kezdve a hazai művészet meghatározó eleme volt a nemzeti jellegű építészet, képző- és iparművészet megteremtésének vágya. A népművészet felértékelése a két világháború között folytatódott, Magyarország különféle tájegységeinek művészete (az elcsatolt területek népművészetét is beleértve) a korabeli „ízlés által nemesítve” (art deco stb.) számos művészeti szakág és műfaj díszítőművészetében, ábrázolásain – így például az 1937-es párizsi világkiállítás magyar pavilonjának művészeti anyagában is – visszaköszönt. Az újraértelmezett népi motívumkincs szimbolikus többletjelentést adott a tárgyaknak, a nemzeti önkifejezés eszközévé vált. Az Iparművészeti Iskolán is – ahol Lukáts Kató tanult – megismertették az ott tanulókkal a gyűjtések révén felfedezett motívumokat. A magyar népművészet eredeti motívumkincse az idők során folyamatosan stilizálódott, „modernizálódott”, illetve nemzeti érzéseket keltő utalássá vált. A magyar szimbólumok tudatos alkalmazása a harmincas évek végén fontossá vált az országpropagandában

¹⁴ Veress 2022: 121–132.

(szándék a turizmus fejlesztésére, márkás magyar cikkek megkülönböztetése a külföldi piacon, területvisszafoglaló remények). A Stühmer-féle jelképes – Magyarországra és a hitéletre – díszdobozkába csomagolt édesség, melyet a vásárlók a társadalmi és felekezeti hovatartozásuk kifejezésére (identitás), illetve ajándékozás esetén az emberi kapcsolataik építésében is használhattak, kelendő, jól eladható ajándékcikk lehetett a magyar és az egyházi eseményre idelátogató külföldi polgárok körében is; és szimbolikus szerephez jutott a kiélesedő történelmi helyzetben. A feltehetően nagy sikerének köszönhető, hogy a doboz évszám nélküli verzióját a csokoládégyár később is használta. Az üres díszdoboz megmaradt példányait múzeumok gyűjteményei őrzik. (A doboz egy-egy verziója az MNM KK–Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum és az MNM KK – Iparművészeti Múzeum gyűjteményében, reprodukciói pedig az MKVM *Mestersége grafikus* könyvsorozatának *Lukáts Kató* című kötetében is megtalálhatók.¹⁵)

Lukáts Kató csomagolásaira többféle tudományos szakterület – művészet-történet (ikonológiai módszer), antropológia és szemiotika (rituális fogyasztás), fogyasztáskutatás (státuszszimbolika, individuális célok), vagy az ezekkel összefüggő designkultúra-tudomány stb. – perspektívájából is tekinthetünk. Egyéniségét is tükröző műveit – ahogy ezt a Stühmer-dobozka is bizonyítja – magas szakmai tudással, a megrendelői igényekre, az üzleti sikerre is maximálisan figyelve, a legfejlettebb technológiák alkalmazásával, az egyetemes és népművészeti tradíciók újragondolásával, ugyanakkor a modern vizualitás nyelvén alkotta meg. A történeti értelmezési keretben, az anyagikultúra-kutatás narratívájában, a design-szemponturnak elemzésben (tervezési és gyártási környezet, tárgyak formalkialakítása, grafikai megoldások, a tipográfia, anyag- és technika, jel-szemiotika, a tervezők) válik múzeumi kincsé a kiürült Stühmer-bonbon dobozcsomagolása.

A II. világháborút követően a hazai ipar megroppant, az életszínvonal leromlott, 1948 után pedig az államosítás, a központosított gazdaságirányítás alakította át a Belkereskedelmi Minisztérium fennhatósága alá került áruforgalmat. Magyarország gazdasága lényegében államgazdaságként működött, melyet az első húsz év folyamán tervutasításokkal irányítottak (minden az egységes népgazdaság részeként működött). Az éves tervek előírták, hogy miből mennyit gyártsanak, ennek hatására egyes áruféleségekből hatalmas mennyiség halmozódott fel, más termékekből pedig évekig hiány alakult ki. A tervgazdálkodás részeként központi bolthálózatot alakítottak ki, előre meghatározott eladási kvótákkal. A boltok szakszerűsítésével az áruválasztékot is próbálták mind jobban szélesíteni. A vidékről városokba áramlók okozta népességnövekedés miatt keletkezett nagyobb mértékű fogyasztói igény kielégítése az állami kereskedelmi vállalatok feladata lett. A korábbi cégek államosításával jött létre a Közért, a Csemege Kereskedelmi Vállalat, a Háztartási Bolt Vállalat, az Illatszerbolt Vállalat, a Dohánybolt Vállalat, az Aranypók, mellettük még az Ápisz, a Röltex, a Vasedény. Az egyes árucikkeket

¹⁵ Marosi–Veress 2023. (Jelen tanulmányban több gondolatot idézek a kiadványban szereplő *Milyen volt Lukáts Kató – Ismeretlen képkockák a grafikusművésznő életéből* című írásomból.)

ezekben az állami üzletekben vásárolhatták meg a vevők, központilag meghatározott fogyasztói áron. A szakboltokon kívül az árubeszerzés helyei az áruházak voltak: az Állami Áruházak Vállalat, Centrum Áruházak (élén a Corvinnal), a Szivárvány Üzletház üzletei stb. lettek a legfőbb kiszolgálóhelyek. (A felsorolt vállalatok árjegyzékei, bolti katalógusai pontos képet adnak a köznapai anyagi kultúra változásairól.)

A kezdetben kialakult kereskedelmi űr betöltésére az ötvenes években az államvezetés a bolti élelmiszer-kereskedelem arányát növelte a többi áruféleséggel (könnyűipar termékei) szemben. (Az állam a nehézipar fejlesztését szorgalmazta.) Még a következő évtizedben is az élelmiszer volt a fő fogyasztási cikk a lakosság körében. A reklám a propagandával volt azonos, az élelmiszerárakat jellemzően a kiszolgáló pultokban csomagolták. Csak az édesség-, valamint a dohányárúk fogyasztói csomagolásai mutattak újdonságot és grafikusai hozzáértést.¹⁶

Az élvezeti cikkek (égetett szeszesitalok, gyógylikőr, pezsgő, sör, bor, cigaretta) csomagolásai közül – művészi színvonalukat tekintve – a cigaretták álltak az első helyen. Csomagolásukat és reklámjaikat – ahogy a korábbi évtizedekben is – a legjobb grafikusok tervezték. Az államosítás korától kezdve a dohányárúk több évtizedig emblematikus papírcsomagolásaikban uralták a dohánypiacot. A dohányosok a trafikokban, a Közértben vásárolhatták meg a Tulipán, Lánchíd, Munkás, Symphonia, Fecske, Románc stb., sokatmondó nevű cigarettáikat. Ünnepek, rendezvények alkalmából külön cigarettacsomagolásokat „vittek piacra”. A fennmaradt változatos csomagolások is jól szemléltetik, hogy a dohányárúk nagy tömegeknek nyújtottak élvezetet; a dohányzás egészségkárosító hatásával ekkoriban még alig foglalkoztak. A nyolcvanas években a külföldi márkás cigaretták beszivárgásával a megszokott dohánytermékek elvesztették kiemelt szerepüket az „elitebb” dohányosok körében. Ezzel egy új fogyasztói réteg alakult ki a dohányzók között: a nyugati cigaretta fogyasztása presztízsértéket jelentett.

Az igényes csomagolás terén az édességipari termékek továbbra is vezető szerepet játszottak, ezekről a későbbiekben lesz szó. A kozmetikumok hiánycikkek voltak az országban, a régebbi márkák a háború előtti arculatukat őrizték meg. (Varga István 1960-ban kiadott, *A reklám* című kötetében¹⁷ a szép csomagolás illusztrációjaként Lukács Kató harmincas években tervezett és évtizedek múltán is használt csomagolásait szerepelteti.) A csomagolástervezés csak az önkiszolgáló boltrendszer kialakítását, illetve a gazdasági reformokat követően kezdett fontosabbá válni.

¹⁶ A tervezőgrafika fontos orgánuma ekkor a *Magyar grafika* folyóirat volt, a korszak rekláméletével a *Propaganda. Reklám* című folyóirat, a formatervezés aktuális kérdéseivel pedig az *Ipari forma* foglalkozott, ezért e folyóiratok lapszámaikat alapvető forrásoknak tekintem. Hasznos információkkal szolgál a *Kereskedelem*, a Magyar Távirati Iroda Külföldi Sajtószolgálatának lapja is. A korabeli kiállítások katalógusai (például az Iparművészeti Múzeum kiállításai, Békéscsabai Grafikai Biennálék stb.) is hiteles forrásai a témának. A vizsgálódás során többek között Vida Sándor, Varga István, Ernyey Gyula, Sándor Imre, Rainer M. János, Novák Zoltán feldolgozásait, továbbá Berend T. Iván és Ránki György, illetve Mátyás Antal műveit tanulmányoztam.

¹⁷ Varga 1960.

1961 végén az állampárt – az 1956-os forradalom tanulságait levonva – az „aki nincs ellenünk, az velünk van” politikáját hirdette meg.¹⁸ Ekkorra már égetővé vált a lakosság elégedettségének növelése az általános áruhiány csökkentésével. A központi vezetés igyekezett kiegyensúlyozottabbá tenni az ipari termelést a könnyűipar javára. 1968-ban lépett életbe a Kádár-korszak reformkísérleteként az új gazdasági mechanizmus, melynek alapvető célja a vállalati önállóság megerősítése volt.¹⁹ Mivel a tervteljesítés helyett a növekvő fogyasztói igények kielégítése, tehát a nyereségnövelés került a vállalati működés fókuszába, egyre inkább nőtt a reklám szerepe, ami felpozícionálta a kereslet-kínálat dinamikáját, fokozta a fogyasztás-növekedést és ezzel párhuzamosan a fogyasztói magatartás, az életmód általános változását indította el. Ennek egyik indikátora az öltözködés mellett a lakáskultúra volt: a hetvenes években mérhetően áthelyeződött a hangsúly az élelmiszerekről a lakberendezési tárgyak, elektromos háztartási cikkek vásárlására. A szakemberek a csomagolásnak az értékesítést előmozdító funkcióját is kezdték felismerni, de az előállítás gyenge minősége az egész korszakra általánosan jellemző maradt; a design területén alig született számottevően kvalitásos (jó terv, igényes kivitelezés) csomagolás-alkotás.

A reklámnyomtatványok kezdetben jellemzően nem a konkrét termékeket, hanem a szaktoltokat, az ipari és kereskedelmi vállalatokat népszerűsítették. Nagy számban lehetett látni az áruházak reklámjait, amelyek szezonális kínálatukat hirdették. Legfőképpen az Állami Áruházak Vállalat – 1966-tól Centrum Áruházak nagyvállalat – fiáléi reklámozták az áruikat. (A hatvanas évek második felére a Centrum Áruházak erős versenytársa lett a Szivárvány Áruház, melynek legfőbb profilja a ruházati és vegyescikk volt. A cég reklámjait emlékeztetéssé tették Káldor László humoros grafikái.) A napi ellátást a Közért és a Csemege boltjai szolgálták. Ezek reklámjait neves grafikusok sora tervezte. A Csemege közismert emblémáját Gábor Pál reklámgrafikus ötleteként tartja számon a szakirodalom. Az egyes termékek csomagolásaira a bolt védjegye került, de idővel – a termékkála bővülésével – egyre több márkajel és márkareklám is megjelent. Az ötvenes években a hazai fogyasztóknak szánt kereskedelmi plakátok szlogenjei gyakran konkrét termék vásárlására szólítanak fel: „Vásárolj készruhát! Ajándékozz könyvet! Minden háznál Diana sósorszesz legyen! Mindig legyen kéznél tű, cérna, gomb! Röltex.” A közszemlére került áruhirdetéseken az alapvető élelmiszerek, a házimunkához szükséges szerek, a mosószer, valamint a kézimunkázáshoz és a varráshoz szükséges alapanyagok szerepelnek. Emellett egy-két nagy múltú kozmetikumárka (Caola, Nivea, Exotic) és konfekcióárak reklámjai színesítették a köztereket és a villamosokat. Jellemző volt az egyes élelmiszerek kampányszerű hirdetése is. A tejfogyasztás növelését is propagandareklámokkal igyekeztek növelni, ezek legismertebb verziói már a hetvenes–nyolcvanas évek felé mutatnak („Egy pohár tej, tiszta fej”). Ekkor váltak népszerűvé Tóth József Füles

¹⁸ Novák 2001.

¹⁹ Rainer M. 2010.

tejet, tejtermékeket népszerűsítő, humort sem nélkülöző fotóplakátjai. A napi bevásárlás tekintetében az élelmiszerkereskedelem után a háztartási- és vegyiárúk kereskedelme volt a legerősebb. (A Fővárosi Háztartási és Illatszerbolt Kiskereskedelmi Vállalat szakboltjainak reklámjai is számottevőek voltak.)

A reklámok elsődleges célcsoportjai a hetvenes-nyolcvanas évekre már kimondottan a nők lettek – a bevásárlás, a főzés, a háztartásvezetés, az öltözködés, a szépítkezés, a lakberendezés voltak a fő reklámtémák. Az ötvenes évektől a nők tömeges munkába állása a női szerepek és a nőideálok változását idézte elő (hasznos folyamat zajlott le az I. világháború után is), mely kezdetben ideológiai behatásra, majd főleg a nyugati kultúra beáramlásával is árnyalódott (munkásnő, családanya, független fiatal nő; konfekciórúhás, kiskosztümös, hippirúhás nő stb.). A dolgozó nők otthoni munkavégzését háztartási gépekkel, konzerv- és készételekkel igyekeztek megkönnyíteni. A háztartási forradalomnak nevezett gépésítés a hatvanas évek végén már oly mértékűvé vált, hogy a Hajdu mosógép és centrifuga, a Lehel hűtőszekrény és a szovjet Rakéta porszívó egyetlen háztartásból sem hiányozhatott. A konyha tartozékaivá váltak a gáz- és villanytűzhelyek, -sütők, valamint a kukta és a teflonbevonatú alumíniumedények. (A Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum 2018-ban *Mit vásárolt Jucika? Nők a szocialista reklámban* címmel kiállítást rendezett [jelen sorok szerzője a kiállítás kurátora volt], amely a szocializmus időszakának rekláméletét, valamint az ebből kiolvasható női ideálkép és szerepkör változásait mutatta be.)²⁰ A konyhavilág modernizálása a Házgyárikonyha-program design-missziójában tetőzött. A mirlitárúk is megjelentek a konyhában, ezek csomagolásaihoz pedig műanyagra volt szükség. A műanyag az egész fogyasztói kultúrát, s vele a csomagoláskultúrát is megváltoztatta. A reklámban betöltött szerepe a nejlonszatyrok használatában csúcsonyosodott ki. A gulyáskommunizmus fogyasztói kultúrájának speciális szimbólumává vált a reklámzacskó, mely vastag, ezáltal tartós volt; a háziasszonyok a táskájukban mindig maguknál hordtak legalább egyet a bevásárláshoz, de mivel ezekhez nem volt könnyű hozzájutni, a vásárlás után kimosták, majd ismételten használták őket. (Itt nem a környezetvédelmi szempontok játszottak szerepet, hanem a praktikum.) A szocializmus nejlonszatyrai praktikusságuk mellett hatékony reklámeszköznek számítottak, hiszen az emberek kezében, karján lengő zacskókon mint mozgó reklámhordozókon az állami kereskedelmi vállalatok logói már messziről hirdették a céget (emblematicussá vált például a Centrum narancssárga, fekete logós szatyra).

A reklámszatyrok ikonográfiai jellemzőit és termékkritériumait a nyolcvanas években, a reklámkultúra, reklámkommunikáció, illetve a fogyasztói kultúra fókuszba kerülésének idején igyekeztek szakszerűen összefoglalni. E szerint a reklámszatyor „olyan média, amelynek a minimális szövegfelhasználással kell információt közölnie”, és a célja, hogy „erősítse a verbális és vizuális motívumok emlékezetbe való bevésődését, és ezzel a cég vagy márka azonosságát is biztosítsa”,

²⁰ Veress 2018: 9–17.

azaz a médiastratégia hatékony kiegészítő eszköze legyen. Megfogalmazott előállítási kritériummá vált a szatyor alkalmazhatósága (méret, súly, vastagság, tartósság, gazdaságos gyártás), a megfelelő színek használata (színei illeszkedjenek a vállalat tevékenységéhez, hangulatkeltő hatásuk legyen, a grafika nyomdailag is kivitelezhető legyen), az olvasható és kifejező tipográfia, illetve a logó figyelemkeltő ereje, az ötletesség és így tovább.²¹

A műanyag a fogyasztók mindennapi életében – háztartás, lakberendezés, szabadidő, csomagolás stb. –, így az élelmiszeriparban és -kereskedelemben is nagy jelentőséget kapott. Kiemelt szerepe volt például a Magyar Hűtőipar működésében, mert lehetővé tette a fagyasztott élelmiszerek tömeges gyártását, ami jelentősen hozzájárult az életmód-változáshoz. A felértékelődött szabadidőnek köszönhetően a beszerzést és főzést egyszerűsítő, valamint egyre szélesebb választékban kapható, s gyorsan népszerűvé váló hűtőipari termékek csomagolásait Solymos Xénia Mirelite eszkimófigurája tette emblematikussá – a kedves kis alak meghatározta a mindennapokat, gyakran szerepelt a Közért és Csemege vitamin-dús gyümölcsöket, főzelékeket, készételeket hirdető plakátjain. (5. kép) Solymosi gyerekeknek szóló reklámtárgyakat is tervezett, ami a fogyasztóvá nevelésüket is szolgálta. A Mirelite-árak csomagolásain a vevők jobb tájékoztatása céljából az áru fényképét jelenítették meg (belsőszínról, kőrösi halászlé, szilvásgombóc, zsenge zöldborsó, kelbimbó stb.), így a csomagolástervezést főként a fotók zacskókra szerkesztése jelentette.

A csomagolásokra nyomott, vásárlást megkönnyítő jelek sajátos csoportját alkotják a reklámfigurák, melyek közül a legismertebbek az ötvenes évektől a Totó- és Lottó kabalafigurái (Macskássy János grafikái) és Röltex Rózsi (Mallász Gitta grafikája) voltak, majd később a Mirelite eszkimója, a Zamat Keksz- és Ostyagyár védjegyeként ismert török fiúcska (szintén Solymosi grafikája), az Omnia két kávészemből kialakított emberkéje és mások is hamar belopták magukat a vevők szívébe. A grafikusművészek által életre keltett kabalafigurák beférfköztek a vásárlók mindennapjaiba – a kollektív tudat részévé váltak – anélkül, hogy a fogyasztók tudták volna, hogy ki alkotta ezeket a kedves alakokat. A közismert reklámfigurák idővel a nejlonszatyrokra is rákerültek. A nyolcvanas évek kedvence, a TV-reklámokból közismertté vált Skála-kópé már egy új világba kalauzolta a vásárlókat; a Skála megnyitásától az egyedülálló áruválaszték a vásárlási élményre szomjazó tömegeket vonzotta az áruházba (*flâneur*).

A hetvenes években a Budapesti Tejipari Vállalat emblematikus termékévé vált a dobozos tej, azaz a 2 deciliteres iskolatej és a pöttyös Túró Rudi. (Az iskolatej-programban ingyenesen, illetve kedvezményesen kaptak tejet az alapfokú intézményekben tanuló gyermekek.) Előbbin a Tej felirat – a kék alapon fehérrel kiemelt tipográfia – vált emlékezetessé. (A zacskós tejen fordított volt a színfelosztás. A csomagolásgyártás akkori színvonalára jellemző példa, hogy a zacskós tej műanyag-csomagolása gyakran eresztett.) A „pöttyös” csomagolása

²¹ Frank 1986: 25.

a mai napig élő, és védett, a márka szimbóluma. (Az első csomagolást iparművész tervezte. A vállalat logója egy kislányfej volt. Kezdetben a túródesszertet kézzel csomagolták, a csomagolásra helyezett túrórudat két oldalról becsavarták.) A tej és a tejtermékek propagandája (a tervgazdálkodásból következően) erőteljes volt a hetvenes–nyolcvanas években, a kefir, a joghurthab stb. már fémfóliás, öntött műanyag flakonokban kerültek forgalmazásra. A legismertebb „kockasajt”, a Mackó sajt a címkéjét egyedivé tévő, pincérnek öltözött medvealakkkal és kék-piros színeivel égett be a fogyasztók memóriájába. Az élelmiszeripari árucikkek közül a konzervgyárak – így a Budapesti Konzervgyár – ételkészítményei is népszerűek voltak; elengedhetetlen tartozékai a kempingezésnek, melynek nagy kultusza lett a hetvenes–nyolcvanas években. A Globus termékek mellett a műanyag csomagolású, zsíros ömlesztett sajtok (például a krémszerű Camping sajt) is megjelentek a szabadtéri fogyasztásban. (A Globus konzerv márkanev máig megmaradt. A tészták hazai királya a hetvenes évektől létező Gyermelyi téstagyár ismert logója azonban már a rendszerváltozás utáni időkre mutat – ezt Árendás József grafikusművész tervezte).

Emblematikussá váltak az üdítőital-gyártás termékei is: a népszerű Bambit követte a Sztár üdítő, melynek palackját Házi Tibor üvegtervezőművész tervezte az Orosházi Öblösüveggyárban. Plakátja Kemény Györgynek köszönhetően híresült el. A „magyar Colák”: a Márka, a Traubisoda már a palackjaik révén is népszerűvé váltak – a szénsavas üdítőket formatervezett üvegekbe töltötték – és egyfajta életérzés kifejezői lettek, amit a plakátjaik is igyekeztek átélhetővé tenni. Az üdítőitalok a populáris fogyasztói kultúra szimbólumaivá váltak, ábrázolásai a nyugati tömegkultúra művészettörténeti hírnökének, a pop artnak is témát szolgáltatottak (a kereskedelmi plakátok ebben a stílusban készültek, a Traubit Vertel Beatrix mesegrafiái is emlékeztetessé tették). Az Orosházi Üveggyár rostos ivólevelekhez is készített formatervezett üvegeket, zárófedéllel. Közismert termékek voltak még a Róna, a Gyöngy, a Sió. Ez utóbbi csomagolása számos átalakuláson ment keresztül a rendszerváltást követően is. A Siót a kezdetekben innovatív módon flexibilis falú alucsomagolásban (fémfóliás műanyagban) forgalmazták. A márka óriási sikerét – melyre később is alapozhattak – az ital kiváló minőségének, a praktikus csomagolásnak és a terjesztés módjának köszönhetette: a MÁV Utasellátóiban lehetett megvásárolni – a vásárlási kedvet a Balaton-parti nyaralás, az utazás, a vonatozás kultusza biztosította. (A Sió felirat az emlékezetes tipográfia egyik szép példájának számított.) A szeszesitalok üvegei keveset változtak 1948 után, a „Kőbányai” a korszak meghatározó söre lett. 1984-ben jelent meg az első magyar fémdobozos sör, a Jubileumi Kőbányai sör 125 doboza, az első volt a dobozos italok sorában.

Magyarország édesipara a II. világháború után szervezetileg többször is átalakult, miután lezajlott a centralizációja Magyar Édesipari Vállalat néven működött tovább 1963-tól 1980-ig. (1981 után Budapesti Édesipari Vállalat, Szerencsi Édesipari Vállalat, Győri Keksz- és Ostyagyár néven forgalmazta termékeit.) A szocialista édesipar árucsomagolásai más termékekénél nagyobb változatosságot

mutattak. A táblás és snack csokoládék külön ikonográfiával rendelkeztek. Kezdetben jellemzőek voltak a „propagandacsokik”, melyek papírborításai a szocializmus ideológiáját hirdették, s erre tömeges fogyasztásuk tette őket alkalmassá. Az ötvenes évek hiánygazdaságában született Sport szelet ikonikus, korszakjelző édességünk (2. kép). Piaci kivezetése jelenleg zajlik, a 25 grammos, fémfóliás csomagolású klasszikus verzió gyártását környezetvédelmi indokok miatt szüntetik meg – ezért e termék itt is külön figyelmet kap. (Az eredeti csomagolást 2024-ig megőrizte a cég; a csokoládészelet alufóliából való kicsomagolása során a fogyasztás multiszenzoriális élményt jelentett az emlékezés, múltidézés folyamatában.) A többszínnyomású papírral borított, művész által tervezett csomagolásban árusított rumos-kakaós csokoládét 1953. augusztus 20-ra, a Népstadion felavatására gyártották, és az 1950-es években nem kisebb szerepet szántak neki, mint hogy a Munkára, Harcra Kész mozgalmat reklámozza, az MHK rövidítés a csomagoláson is megjelent. (A nagyszámú nézőt vonzó sportok népszerűsítése az államvezetés számára propagandisztikus célokat szolgált.) A csokoládépapíron zöld alapon egy élő személy után megrajzolt figura látható, mégpedig az Európa-bajnoki bronzérmes, Európa-csúcs-tartó, magyar diszkoszvető, Szécsényi József dobás közben ábrázolt alakja, ami egyedülállóvá teszi az édesség csomagolásgrafikáját.²² A Sport szeletről számos korabeli cikk született, például a *Népszava* hasábjain. Gyakran ajándékul is szolgált (Mikuláskor, karácsonykor), így a rutinszerű és a rituális fogyasztásban egyaránt megjelent.

A politikai propagandát szolgáló, a Budapesti Csokoládégyárból az üzletekbe kerülő csokoládék, csokoládés szeletek (*Ürhajós, Pajtás, Hajrá, 1948–1958 jubileumi szelet, Jó szerencsét!, Újító szelet, Bányász szelet* stb.) mellett vásárolni lehetett szintén propagandisztikus célú „országimázcsokik”-at is, melyeken a népművészet, a hazai városok, tájegységek (Balaton) jelentek meg, különböző sorozatok részeként; papírborításuk gyűjtésére pedig a gyerekeket ösztönözték (fogyasztásra nevelés). Később új és még újabb, gyűjthető csomagolású csokoládésorozatok jelentek meg az édességkínálatban; az ifjabb generáció körében különösen kedveltek voltak a „mesecsokik”, a népszerű rajzfilmek mesealakjait ábrázoló papírburkolatok (Bubó, Mézga, Vuk stb.). (6. kép) E csomagolás-sorozatok konkrét tájékoztatást adnak a kulturális közegükről. (A „kulturális tájékozódást segítő” csomagolások jelensége nemzetközi szintű, ismert példája az angol királyi család csokoládésdobozokon, kekszesdobozokon stb. való megjelenítése. Ezek minden tiszteletet nélkülöző változatai ma már a reptéri shopok polcain giccstárgyként is kaphatók.)

Már a Kádár-korszakban nosztalgia-termékké vált a dobozos Százszorszép (Stühmer), valamint a Macskanyelv, melyet Gerbeaud Emil (1854–1919) cukrász alkotott, és már a 19. század végétől ismert volt Európában. Ma is létező édességmárkák a Boci, a Tibi, a Baba piskóta, a Vaníliás karika. Ezek gyártói és ízei mára megváltoztak, töretlen sikerüket találó elnevezéseiknek és

²² N. N. 2017.

emblemikus csomagolásgrafikáiknak, tipográfiáiknak köszönhetik. A Budapest Csokoládégyár, a Csemege Édesipari Gyár, a Szerencsi Csokoládégyár (8. kép), a Duna Csokoládégyár, a Győri Keksz- és Ostyagyár, a Zamat Keksz- és Ostyagyár, a Diósgyőri Édesipari Gyár, valamint a csomagolásra szakosodott vállalatok – az Élelmiszercsomagoló Vállalat, a Compack Kereskedelmi Csomagoló Vállalat – csokoládé, cukorka, nugát és más édességek múzeumokban is megőrzött csomagolásai mára a „közös múlt” emlékanyagához tartoznak, sokak számára a gyermekkor ízvilágát felelevenítő, „retro” érzést keltő tárgyakká váltak. (Számos, a csomagolások által felidézett emlékekről szóló cikk olvasható a szocializmus édességeiről a közösségi oldalakon.)

Az édesipari gyári tevékenység körébe tartozott a kávé- és teakereskedés is. A kávépörkölés és kiszerelés a Csemege Édesipari Gyárban és a Zamat Keksz- és Ostyagyárban történt. A termékek gyári csomagolásain szereplő logók hamar közismertté váltak, e jelek is beépültek a kollektív emlékezetbe (Sláger kávé török fiúcskája stb.). A presszókorszak legkedveltebb termékeit – az Omnia kávé, a Rio kávé, a Karavánt, emellett az Africana kávé, illetve a Sláger kávékeveréket és az Orient moka kávé – papírcsomagolásban és fémdobozos kiszerelésben, elvéve műanyagdobozban lehetett kapni. (9. kép) (Léteztek már kombidobozok is.) Idővel a papír fémfóliás borítást kapott, például az Omnia kávé aranyfóliás papírral tették elegánsabbá. (7. kép) Az esztétikus megjelenés mellett a fóliázás a kávék ízvilágának megőrzésére, az aromazárásra szolgált. Az Omnia aranydoboz ikonikussá vált, a minőség garanciáját jelentette, ezáltal presztízsértékkel bírt a fogyasztók szélesebb rétegei számára.

Már 1954–1955-ben megalakult az Iparművészeti Tanács azzal a céllal, hogy javítson az ipari kultúra színvonalán. (Működését 1956 után kezdte el.) Ennek ellenére az ipari formatervezés terén évekkel később zajlottak le érdemi változások. A növekvő áruversenyben egyre fontosabbá vált a vevői tájékoztatás, így minőségjelek jelentek meg a csomagolásokon. Az új gazdasági mechanizmus szellemében jött létre több tárca együttműködésében a Kiváló Áruk Fóruma (KÁF), amely évtizedeken át küzdött a hazai termékpiac színvonal-emeléséért. 1967-ben szervezte meg az Országos Piackutató Intézet (OPI) a belkereskedelmi forgalomba kerülő áruk minősítését: a KÁF védjegy a minőségi kritériumoknak megfelelő áruk megkülönböztetésére szolgált. A vevői döntéseket a logók, márkajelek tudatosabbá vált alkalmazása segítette (tudatos vásárlói magatartás kialakulása). A Kádár-korszakban a logótervezést csak a nyolcvanas évek végétől kezdték értékként (művészetként) becsülni. A logók legfőbb hordozói és a „műanyag-korszak” szimbolikus tárgyai – ahogy már említettem – a reklámszatyrok voltak. A hazai csomagolástervezésnek a Kereskedelmi Kamara Csomagolási Bizottsága, az Anyagmozgatási és Csomagolási Intézet, a Központi Anyagmozgatási és Csomagolási Bizottság létrejötte adott új lendületet. A tervezőművészek munkáját a Képzőművészeti Alap Lektorátusa és a Mahir Artpack zsűrizte. Egyre több szakmai kiállításra, tanácskozássra került sor (Budapack, Budatranspack kiállításai, konferenciái). Döntő jelentőségű volt az Ipari Formatervezési Tanács

létrehozása, megalakult a Design Center. Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság Ipari Formatervezési Tanácsának Irodája több évre szóló programot dolgozott ki a csomagoláskultúra fejlesztésére, s emellett kiállításokat is szerveztek, valamint csomagolási nívódíjat alapítottak. A hetvenes évektől az Iparművészeti Főiskolán a formatervezésen belül már csomagolástervezést is tanítottak. Szaporodtak a „formatervezés az iparban, ipar a lakásban” témájú kiállítások. A Csomagolási és Anyagmozgatási Országos Szövetség, a CSAOSZ szervezete, és annak versenye: a Hungaropack is támogatta a szakág fejlődését.

A húzóerő a kozmetikaiipari csomagolástervezés volt. Első nívódíjasunk, Nagy Alexandra (1944–2024) is elsősorban e területen alkotott kiemelkedőt: a gyógynövény, illatszer, háztartási vegyszerek számára tervezett csomagolásokat. A higiéniai és pipereáruk csoportjában a népszerű márkatermékek az Exotic, az Opera, a Camea, a Nivea voltak. Csomagolásaik még a harmincas évek konjunktúrájában alakultak ki. A kozmetikaiiparban a Kőbányai Gyógyszerárugyár új márkája, a Fabulon hozott robbanásszerű fejlődést, jó minőségű termékcsaládjával és tudatos brandépítésével, csomagolásdesignjával. (A dőlt betűs, kézírásstílusú feliratot Kara György tervezte.) A Fabulon nevéhez köthető az első teljeskörű reklámkampány is; a termékek tömeges használata miatt a márka jelentős szerepet játszott a testkultusz változásában. Nagy Alexandra Fabulon termékcsaládnak tervezett flakonjai ma már a korszak ikonikus darabjai. A Fabulisszimo, a Naptej, a Baba a korabeli csomagolásdesign csúcstermékei közé tartoznak, a széria darabjait ma designtörténeti gyűjteményekben őrzik. Különleges helyet foglal el a Helia-D üvege és termékcsomagolása is a kozmetika tárgyi világában: Koplányi Éva és Kövesdi János tervezői munkáját dicséri a Tokodi Üvegyár „fekete üveg”-éből gyártott elegáns tégely. Ennek papírdobozán Szász Endre grafikája volt látható, a mindennapi tárgy esztétizálásának példaként. A megújult kozmetikai-higiéniai termékpalettán szerepeltek az Illatszer és Kozmetikai Vállalat termékei: a Camea mellett a Derby, és sokak kedvence, a Gabi szappan és fogkrém is. Ezeken kívül például a Bip tisztítószer (Caola) formatervezett műanyag flakonja vagy a Tomi, az Ultra, a Biopon papírdobozai váltak – a jelentősből a múltba visszatekintve – emlékeket idéző, emblematisztikus csomagolásokká. (E termékszektorban említést érdemelnek még a Herbiovit natúrkozmetikumok vagy a Béres Csepp csomagolásai is.)

A rendszerváltozás és a privatizáció teljesen átalakította a hazai tervezői képet. Gyárak szűntek meg, a külföldi termékek beözönlése új helyzetet teremtett, a szocialista csomagolástervezés szerepének alulpozicionáltsága máig ható állapotokat szült. Az édességgyárak esetében például a privatizáció már 1992 végéig lezajlott, a korábbi cégek helyét a Nestlé Hungária Kft., a Stollwerck-Budapest Kft., az United Biscuits, Kraft Jacobs vette át; ezzel megváltozott a megszokott termékek csomagolása is. Ugyanez történt más ipari ágazatokban is. A védjegykérdés sok tisztázatlan helyzetet szült a tulajdonosváltások következtében. (A KÁF védjegy „Rendszeresen ellenőrzött, kiváló magyar termék” védjeggyé alakult. 1994-ben védjegy program indult, a globalizáció miatt sürgetőbbnek tartott

országimázs-építéssel összefüggésben is. 2006-tól a Magyar Termék Nonprofit Kft. adja a tanúsító védjegyet, csupán 2012-től létezik az egységes koncepció, az állami szabályozás.) Néhány termék azonban, köszönhetően emblematisz csomagolásának, megőrizte piacvezető szerepét (Magyar Tej, Pöttyös Túró Rudi, Baba szappan) – a változatlan design ma is segít azok beazonosításában.

Az egyes termékcsomagolások arculati kontinuitása felveti a kérdést, hogy a múlt vagy a globalizáció határozza-e meg hangsúlyosabban a csomagolásdesign. Napjainkban a csomagolások vizuális megjelenítése sokszínű, köszönhetően annak, hogy a világháló felmérhetetlenül gazdag tárházat biztosít a grafikusok inspirálódásához; a digitális címkenyomatás pedig elősegíti a gyorsabb megvalósítást. Mind a külföldi piacon, mind a hazai termékek esetében a csomagolások palástjain jellemzőek a többszínvariációs grafikasorozatok, a *storytelling* címkén való szerepeltetése, az élénk színek használata, az egzotikum keresése, a multikulturalitás, a számítógépes játékok, mangák képi világának csomagolásokra való adaptálása – és esetenként a nosztalgia felkeltése is a figyelemfelhívás eszközévé válik. Újabb trend a *slow design* és a „letisztultság” keresése, az *emotional design*. Külön csoportot alkotnak az egyediség kifejezésére és a gyűjtői szenvedély felkeltésére tervezett csomagolások (presztízsérték, individualitás kifejezése): az influencer saját márkák csomagolásai, a *limited edition* szériák vagy a „cukiság faktor” megnyilvánulásai. A grafikák hordozóit (dobozok, tasakok stb.) piacvezető csomagolóeszköz-gyártó cégek készítik, s a megrendelő előre kialakított sablonokból válogathat. A hazai termékek csomagolása kevés lehetőséget nyújt a művészeknek, kivétel ezalól a borcímketervezés. Míg korábban kevés látványos, egyedi címke született, és a sablonosnak mondható grafikai megoldások voltak a jellemzők, ma a designnal kiemelt, erőteljes érzékszervi leírások (íz, zamat stb.), a kommunikáló címkék (*storytelling*) a trendvívők. A borpiacon egyre inkább előtérbe kerülnek az individualizált palackok, e téren nem az egységes címkemegoldás a cél (például a Vylyan Bogyólé, St. Andrea Szőlőbirtok borai, Coollab Stúdió és Ipacs Géza tervei stb.).

Az egyediség hangsúlyozása az egyre szaporodó egyedi sajátmárák, a kézműves sörök és üdítők csomagolásait (*10. kép*) is meghatározza, így e termékek az „individualizált korunk” szimbólumainak is tekinthetők. Már nem ritka, hogy a termékek csomagolását maga a gyártó tervezi mesterséges intelligencia segítségével, tervezőművész nélkül.

Ma már az európai fogyasztók egyre bővülő csoportjában presztízsértéket jelent a környezetvédelem, a természettudatosság, a körforgásos gazdaság szempontjait is figyelembe vevő csomagolás – a komposztálható csomagolás, a biológiailag lebomló műanyag használata elterjedté vált; ehető csomagolás is megjelent az élelmiszerpiacon. A teljeskörű terméktájékoztatás (tudatos vásárlás) is új nézőpontokat eredményezett a tervezésben: már létezik „nyugdíjas barát” (*pensioner compliant*) szemléletű csomagolás is; intelligens csomagolási fejlesztések eredménye a nyomon követő (*track and trace*) csomagolás, a blokklánc-technológia, ami azt jelenti, hogy internet segítségével, okostelefonnal, QR-kódok és digitális

vízzel révén látható a termék teljes története, illetve a csomagolásba beépíthetők a marketing információk.

A fogyasztói kultúra gyökeresen átalakul, s e rohamléptekkel zajló változás anyagi kultúránk sajátos tárgyain, a csomagolásokon is tükröződik. Tudománytörténeti feldolgozásuk a jelen és a jövő kihívásai közé tartozik.

FORRÁSOK

Gelléri Mór (szerk.) 1910: *Országos Papiros-, Tanszer- és Iskolaszemélyes Kiállítás kalauza*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bakos Katalin 2007: *10x10 év az utcán, 1890–1990*. Budapest.
- Bárány Tibor 2005: Műalkotások és pusztá dolgok. Arthur C. Danto és az analitikus művészetfilozófia. *Kellék* (27–28.) 201–222.
- Borsódy Mihály 1995: *Az édességkészítés története*. Budapest.
- Danto, Arthur C. 1996: *A közhely színeváltozása*. Budapest.
- Ernyey Gyula 1974: *Az ipari forma története Magyarországon*. Budapest.
- Ernyey Gyula 1993: *Made in Hungary*. Budapest.
- Ernyey Gyula 1998: *Tárgyvilágunk 1896–1996*. Budapest.
- Frank Erika 1986: Mi van a hazai reklámszatyrokon kívül? *Propaganda. Reklám* (2–3.) 25–26.
- Hadas Miklós 2001: Pierre Bourdieu-ről. *Lettre* (40). 13–17. <https://epa.oszk.hu/00000/00012/00024/hadas.html> – utolsó letöltés: 2024. november 24.
- Hetesi Erzsébet 2004: A fogyasztás szociológiája. In: Czagány L. – Garai L. (szerk.): *A szociális identitás, az információ és a piac*. SZTE Gazdaságtudományi Kar Közleményei. Szeged, 267–281.
- Highmore, Ben 2014: Komódista kiáltvány: a mesterséges világ designkultúrája. *Disegno* (1.) 1. 31–44.
- Julier, Guy 2014: A vizuális kultúrától a designkultúráig. *Disegno* (1.) 1. 15–28.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2010: *A gasztronómiai érdeklődés szocio-kulturális okai, szemiotikai jelei*. https://real.mtak.hu/17583/8/gasztronomiai_erdeklodes.pdf
- Kulich Julianna – Török Róbert 2017: „A jó kalmár a világ jötevője”. *Két évszázad a magyar kereskedelem történetéből*. Budapest.
- Margolin, Victor 2014: A designtanulmányok összetett feladata. *Disegno* (1.) 1. 47–60.
- Marosi Eszter – Veress Kinga 2023: *Lukács Kató. Mestersége grafikus*. Budapest.
- Novák Zoltán 2001: *Az MSZMP budapesti reformköre*. <https://mek.oszk.hu/01900/01961/html/01.htm> – utolsó letöltés: 2024. november 24.
- N. N. 2017: *Szécsényi József 85 éves*. <https://tf.hu/hirek/hirek/11834-szechenyi-jozsef-85-es> – utolsó letöltés: 2024 november 24.

- Simányi Léna 2005: Bevezetés a fogyasztói társadalom elméletébe. *Replika* (51–52.) 165–195.
- Panofsky, Erwin 1984: *A jelentés a vizuális művészetekben. Tanulmányok*. Budapest.
- Rainer M. János 2010: *A Kádár-korszak 1956–1989*. (Magyarország története 22.) Budapest.
- Szilágyi István 1986: *Régi boltok krónikája*. Budapest.
- Urbányi János 1930: *A reklám kézikönyve*. Budapest.
- Varga István 1960: *A reklám*. Budapest.
- Veblen, Thorstein 1975: *A dologtalan osztály elmélete*. Budapest.
- Veress Kinga 2018: Mit vásárolt Jucika? Nők a szocialista reklámban Időszaki kiállítás a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban. *Magyar Iparművészet* (6.) 9–17.
- Veress Kinga 2022: A népi ornamentika jelentősége az 1937-es párizsi világkiállítás magyar éttermének fali festményein. In: Gál Vilmos (szerk.): *Magyar EXPO sikerek, 1851–2021*. Budapest, 121–132.
- Waidacher, Friedrich 2011: *Az általános muzeológia kézikönyve. Metamuzeológia, történeti muzeológia, elméleti muzeológia*. Budapest.

KÉPEK

1. kép. Lukáts Kató: Díszdoboz a Stühmer Csokoládégyár számára. 1938, papír, papírborítás, színesen nyomott, 6,5x19,5x15,5 cm.

2. kép. A Sport szelet papírcsomagolása, már az MHK felirat nélkül. 1960-as évek, papír, színesen nyomott, 1x7,5x2,6 cm.

3. kép. Mallász Gitta: A Meinl finom bonbon díszdoboz „modern magyaros” stílusban. 1930-as évek, papír, papírborítás, színesen nyomott, 5,3x19,3x13,5 cm.

4. kép. Mallász Gitta: Díszdoboz a Meinl cég számára, a nyár szimbolikus ábrázolásával „modern magyaros” stílusban. 1930-as évek, papír, papírborítás, színesen nyomott, 13x8,5x8,5 cm.

5. kép. Solymosi Xénia: Mirelite reklámlap. Magyaros ételek mirelitből, receptes-könyv. 1971, papír, színesen nyomott, 20x14,2 cm; 20,9x14,4 cm.

6. kép. Mézga család és Dr. Bubó csokoládé-sorozat. 1970-es évek, papír, színesen nyomott, 1x6,8x4 cm.

7. kép. Omnia különleges pörkölt kávé dobozcsomagolása. 1970, 500 grammos kiszerezés, fóliázott papír, 20x11,8x7 cm.

8. kép. Különleges minőségű Szerencsi tejsokoládé papírborítása. 1970-es évek eleje, papír, színesen nyomott, 8,5x14,5 cm.

9. kép. A Rio kávékeverék, a Sláger azonnali oldódó kávékeverék, a Gyermekek kávé, a Maci cukrozott kávépótszer-kivonat kiürült csomagolásai. 1970–1980-as évek, műanyag, anyagban színezett és színesen nyomott; papír, papírborítás, színesen nyomott, fóliaborítás, műanyag, legnagyobb magasság: 17 cm.

10. kép. A MONYO Craft üdítőcsalád dobozai.
Címketerv: Borbély Zita, Graphasel Design Studio.
2024, alumínium, színesen nyomott öntapadós címke, dobozméret: 11,5xØ6,8 cm

Szathmári Kata

Középkori csontkorcsolyák használatinyom-vizsgálata

A régészeti kutatásban csontkorcsolyaként számontartott tárgyak, melyek nagypatás hosszúcsontokból, elsősorban lovak és szarvasmarhák kéz- és lábközépcsontjainból, esetleg orsócsontjaiból készültek, már a kora bronzkortól adatolhatók. Formai megjelenésük egyszerre nagyon hasonló és változatos. Korcsolyaként való azonosításuk feltétele a szakirodalomban általában a csont egyik oldalán megjelenő sík kopás megléte. Azonban léteznek olyan darabok is, melyek ezzel nem rendelkeznek. A csontokon gyakran jelennek meg különböző lyukak, ám ezek helyzete is igen változatos lehet. Kutatásom során ezen tárgyak valódi funkciójára kerestem választ, középkori és kora újkori darabokat vizsgálva. Ehhez a régészeti tárgyak mellett néprajzi gyűjtésből származó eszközöket is bevontam, valamint a használatinyom-vizsgálat és a kísérleti régészet módszereit alkalmaztam.

Kutatásom során összesen 27, régészeti ásatásokról és néprajzi gyűjtésből származó csontot vizsgáltam. (1. kép) Ezen csontok a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeumának gyűjteményéből, a Magyar Nemzeti Múzeum visegrádi Mátyás Király Múzeumának gyűjteményéből, a debreceni Déry Múzeumból és a Néprajzi Múzeum Gazdálkodásgyűjteményének Halászatgyűjteményéből származtak.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Már a 19. század óta foglalkoztatja a kutatókat a kérdés, hogy vajon mire használhatták ezen tárgyakat a múltban. Nemcsak Magyarországon, hanem Európa számos pontján is ismertek ezek a csonttárgyak, több kutató is foglalkozott használatuk kérdésével.¹

Robert Munro skót kutató 1894-ben írt egy értekezést a csontkorcsolyákról. Munro hollandiai korcsolyákat, illetve korábban Észak-Európában közölt példányokat vett számba. Több korábbi írást említett korcsolyák kapcsán, ezeket a csontokat azonban már ekkor sem minden kutató tartotta korcsolyának. Említette Petrus Tergastot, aki textilsímítóként értelmezte a csontokat.² Ez a feltételezés megjelenik később is több kutatónál, azonban eddig még senkinek sem sikerült

¹ Tergast 1879; Munro 1894; Herman 1887, 1898, 1902; MacGregor 1976.

² Munro 1894.

1. kép. A vizsgálatba bevont 27 csont

A BTM gyűjteményéből a 96.94.9 leltári számú darab Budapest 1. kerület Várfoke utca 7–9-ből, a BTM1-es jelzésű Várkert Bazár – Öntőház udvarról, a BTM2-es jelzésű Szigetszentmiklós-Dunára dűlő lelőhely nyugati oldaláról, a BTM3-as jelzésű Budapest 13. kerület Margitsziget-Domonkos apáca-kolostor területéről, a BTM4-es jelű ismeretlen lelőhelyről, Budapest területéről, a BTM5-ös csont Budapest 5. kerület Kígyó utca 2. szám alól, végül pedig a BTM6-os számú Budapest 5. kerület Szende Pál utca 3-ból került elő. A debreceni csontok Debrecen – Kölcsey Konferenciaközpont lelőhelyről származnak D1, D2, D3, D4 jelzéssel. A visegrádi 1950.18-as leltári számú, a Mátyás Király Múzeumhoz tartozó csont Visegrád – Parti Torony lelőhelyen látott napvilágot. A Néprajzi Múzeum Halászatgyűjteményéből a következő leltári számú darabokat vizsgáltam: NM 68.150.66; NM 31812; NM 68.150.142; NM 68.150.158; NM 69.97.20; NM 42493a; NM 42494b; NM 135939; NM 5903; NM 5904; NM 5905; NM 5906; NM 68.150.144; NM 68.150.97; NM 68.150.80.

bebizonyítania, hogy egyes darabokat ilyen módon használtak volna.³ Már 1848-ban felmerült a gondolat, hogy a nagyobb csontokat, amelyek korcsolyázásra nem lennének kényelmesen alkalmazhatók, esetleg szántalpként vagy csónakok mozgására használták.⁴ Munro is felvetette a lehetőségét, hogy bizonyos hasonló, kéz- és lábközépcsontból készült, a budapesti Nemzeti Múzeum gyűjteményében található eszközök, amelyek nem rendelkeztek sík lappal, de perforáltak és korcsolya alakúra faragottak voltak, esetleg más funkciót tölthettek be.⁵

A később tárgyalt használatinyom-vizsgálat szempontjából is fontos kutató, Szergej Arisztarhovics Szemjonov – angolos írásmód szerint Semenov – használta tudomásunk szerint először a mikroszkópos vizsgálatokat a régészetben, s ő maga is vizsgált csontkorcsolyának titulált tárgyakat. Megfigyelései a mai napig helytállóak, és a későbbi kutatások során mások is igen hasonló nyomokat figyeltek meg a tárgyakon, ezeket azonban ő is a fent említett textilkészítéshez kapcsolta.⁶ Ezen interpretáció a későbbi kísérleti régészeti vizsgálatok fényében már nem állja meg a helyét.

Arthur MacGregor brit kutató munkássága középpontjában szintén a csontkorcsolyák használata állt. MacGregor lényegében szembement Semenov elképzeléseivel. Emellett egy összefoglalást készített, amiben kitért a korai forrásokra, a korcsolyák elterjedésének kérdésére és a keltezhetőségre is. Fontos momentum, hogy lényegében cáfolta, hogy ezeket a csontokat (legalábbis az általa vizsgáltakat) egykor textilsímítóként használták volna.⁷

A csontkorcsolyák használatának kísérleti régészeti kutatásában kiemelkedő szerepet játszott Hans Christian Küchelmann és Petar Zidarov, akik a 2000-es évek elején megvalósították a korcsolyák és a korcsolyázás rekonstrukcióját. Összegyűjtötték a csontkorcsolyákra vonatkozó írott és képi forrásokat, lejegyezték a korcsolyának tekintett csontokon megfigyelt változtatásokat (lyukak elhelyezkedése, csont alakjának formálása, esetleges hozzáerősített részek megléte, a láb tapadását megkönnyítő változtatások).⁸ Küchelmann és Zidarov – kísérleti régészet keretében – elkészítettek három pár csontkorcsolyát, középkori leletek replikájaként. A korcsolyákhoz többféle szegesbotot is készítettek, amivel hajthatták magukat. A kísérlet sikeresnek bizonyult, azonban az összes általuk létrehozott korcsolya lábra erősíthető volt, míg a Kárpát-medencéből ismert nem lábra erősített típus is. A korcsolyázás menetével kapcsolatban is számos megfigyelést tettek. A szegesbottal való hajtás, a megfelelő testhelyzet megfelelt a néprajzból ismerteknek.⁹

³ Tergast 1879: 43–44, Fig. 49; MacGregor 1976: 57 alapján; Kjellberg 1940; D. Szabó–Csippán 2006: 53.

⁴ Munro 1894.

⁵ Munro 1894: 197.

⁶ Semenov 1970: 191.

⁷ Tergast 1879: 43–44, Fig. 49; Semenov 1970: 191–192; MacGregor 1976: 57 alapján; Kjellberg 1940; D. Szabó–Csippán 2006: 53.

⁸ Küchelmann–Zidarov 2005: 427–428, 432, 440–441.

⁹ Küchelmann–Zidarov 2005: 433–440.

Fontos megfigyeléseket tettek a korcsolyák síklőfelületének csíkozódását illetően is. Az általuk megfigyelt csíkok nem voltak teljesen szabályosak, sok volt az átlós csíkozódás, de megjelentek merőleges csíkok is. Felhívták a figyelmet arra, hogy a csontok azonosítása során figyelembe kell venni a korcsolyázás során akár véletlenszerűen bekövetkező mozdulatokat is, mint a láb kicsúsztatása, ami akár a csont hossz tengelyére merőleges vonalakat is eredményezhet.¹⁰

Herman Ottó munkássága több szempontból is kiemelkedő a csontkorcsolyák kutatása kapcsán. Rendkívül korán, már 1887-ben, *A magyar halászat könyvében* elválasztotta a csontkorcsolyákat a kececsontoktól, melyek a kusza-kece nevezetű halászhaló hálónéhezékei, és jelentős formai hasonlóságot mutatnak a korcsolyákkal.¹¹ Herman Ottó munkáiban ezután is többször foglalkozott a korcsolyák, kececsontok és szánkók megkülönböztetésével. Mivel az 1896-os millenniumi ünnepségek kapcsán újra felmerült az igény a három tárgycsoport vizsgálatára, 1898-ban végül különlenyomat formájában megjelent az *Ősfoglalkozások – Halászat és pásztorélet* című munkája, melyben az általa prehisztorkusnak vélt kusza-kece leírása mellett kitért a csontkorcsolyákra is.¹² 1902-ben Herman Ottó külön tanulmányt szentelt a három tárgycsoport, a korcsolyák, a hálónéhezékek és a szántalpak szétválasztásának és részletes ismertetésének, *Ironga, szánkó, kecze* címmel.¹³

Herman Ottó publikációiban elsősorban néprajzi és őstörténeti szempontból közelítette meg ezen tárgyakat, csak őskori és néprajzi gyűjtésből származó darabokat vizsgált. A néprajzi megközelítéshez hozzátartozik, hogy a tárgyak gyűjtésével is foglalkozott. Herman Ottó a tárgyi néprajz megeremítője volt hazánkban, a halászati eszközök gyűjtésével indította el a néprajzi kutatásokban a munkaeszközök gyűjtését. Bevezette az ősfoglalkozások kifejezést a halászatra, vadászatra és pásztoréletre.¹⁴ Felfogása szerint a történelem és a tárgyakkal foglalkozó tudományágak egymás nélkül homályosak maradnak.¹⁵ Az ősfoglalkozások tárgyainak vizsgálatán keresztül kívánta kutatni a történelőtől időkét.¹⁶ Régészeti vonatkozásban munkásságában a paleolitikum kapott figyelmet.¹⁷ A halászzattal az 1860-as években kezdett el foglalkozni, mikor is Erdélyben az Erdélyi Múzeum Egyesület Múzeumában a természettudományi gyűjtemény kezelőjeként tevékenykedett. Később a Tisza partján, a Balatonnál és a Velencei-tónál is folytatta kutatásait.¹⁸ A Néprajzi Múzeum gyűjteményéből vizsgált tizennégy csonttárgy közül tíz kececsontként leltárba vett tárgyat maga Herman Ottó gyűjtötte Csongrádban és Tiszaalpáron. Csak a négy, vizsgálatba bevont,

¹⁰ Küchelmann–Zidarov 2005: 442.

¹¹ Herman 1887: 171–173.

¹² Herman 1898: 14–18.

¹³ Herman 1902.

¹⁴ Balassa 1986: 20.

¹⁵ Herman 1909: XII.

¹⁶ Herman 1887: 3.

¹⁷ Fülöp 1986: 32.

¹⁸ Balassa 1986: 18, 20.

csontkorcsolyaként leltározott darab került a múzeumba más gyűjtő munkássága révén.¹⁹

Magyarországon Bartosiewicz László és Alice Choyke foglalkozott elsősorban középkorinál idősebb csontkorcsolyának tekintett tárgyakkal. Középkori korcsolyákat és kececsonthoz hasonló tárgyakat Daróczi-Szabó Márta és Daróczi-Szabó László vizsgáltak.²⁰ Vörös István fenntartásokkal kezeli, hogy a kutatás által többnyire egységesen korcsolyának tekintett tárgytípust valóban korcsolyázásra használták volna.²¹

ÍROTT ÉS KÉPI FORRÁSOK

A korcsolyázás megjelenik az északi rúnairodalomban és a 12. század eleji keleti forrásokban is. Sharaf Al-Zamān Tāhir Marvazī a Volga vidékén és azon túli területeken utazó muszlim kereskedőktől értesült arról, hogy az ottani népek ökorcsontot kötöttek a lábukhoz, és két bottal tolták magukat a jégen és a havon, írja MacGregor.²²

Igen fontos forrás William FitzStephan latin nyelvű London-leírása a 12. század végéről. A *De Ludis*, vagyis *A Játékokról* című fejezetben részletes leírást ad a korabeli jeges játékokról, köztük a korcsolyázásról is.²³ Ez alapján a szórakozni vágyók, mikor befagyott a mocsár, állatcsontokat kötöttek a lábuk alá és egy bot segítségével lökték előre magukat. Ezzel a módszerrel igen gyorsan siklottak, esetleg dárdadöfésre emlékeztető játékokat játszottak. A területről régészeti leletek formájában is kerültek elő korcsolyának tekintett tárgyak.²⁴

A 13. század közepéről ismer még egy forrást MacGregor: egy mongóliai misszió *Itinerariumában* szerepel, miszerint a Bajkál-tó nyugati partján élő oengaiak csiszolt csontokat kötnek a lábukhoz, hogy a fagyott havon és a jégen közlekedjenek.²⁵

A csekély számú írott forrás tekintetében érdekes három középkori magyar oklevél, egy 1339. április 6-án, egy 1453. június 12-én és egy 1513. szeptember 24-én kelt oklevél, melyekben „Korcholyas”, „Korcholas”, „Korcsolas” megnevezéssel szerepelnek emberek.²⁶ Azonban felmerül a kérdés, hogy valóban a mai értelemben vett jelentést kell-e keresni ezen megnevezések mögött. Ugyanis Herman Ottó 1914-ben

¹⁹ Néprajzi Múzeum Műtárgy adatbázis Gazdálkodásgyűjtemény Halászatgyűjtemény NM 68.150.66; NM 31812; NM 68.150.142; NM 68.150.158; NM 69.97.20; NM 42493a; NM 42494b; NM 135939; NM 5903; NM 5904; NM 5905; NM 5906; NM 68.150.144; NM 68.150.97; NM 68.150.80.

²⁰ Choyke 1996, 1999; Bartosiewicz 2001: 306; Choyke–Bartosiewicz 2005; Bartosiewicz 2006: 180–183; Daróczi-Szabó–Daróczi-Szabó 2010.

²¹ Vörös 1996: 212, 2009: 308; Gál 2010: 437.

²² MacGregor 1976: 62.

²³ Stow 1908: 218–229.

²⁴ Clark 1989: 48.

²⁵ MacGregor 1976: 62.

²⁶ MNL OL DF 248560; MNL OL DL 14697; MNL OL DF 229432.

írott, *A magyar pásztorok nyelvkinse* című munkájában is megemlíti, hogy a korcsolya szót nem az irongákra használták Székelyföldön, hanem egy kézi szánkóra, illetve a hordókat leeresztő eszközöt nevezték még így.²⁷ Siklóssy László véleménye szerint a korcsolya szót a mai értelemben vett korcsolyákra csak a 17. században kezdték el használni, korábban az elnevezés arra a csúszkára vonatkozott, amivel a hordókat a pincébe eresztették.²⁸ Ezek alapján felmerül a lehetőség, hogy

2. kép. Szent Lidvina balesete a jégen

Forrás: Brugman, Johannes: *Vita alme virginis Lijdwine*. Utrecht, Museum Catharijneconvent, 1498, BMH i44, folio 12, recto. <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=6764472> – utolsó letöltés: 2024. december 29.

ezen esetekben az illetőknek nem is a jégen való csúszkálásra használt eszközhöz lenne köziük. Ezt alátámaszthatja az is, hogy a tárgyak viszonylag egyszerű kialakítása nem igényel szakembert, az elkészítésére egy nagybacska gyermek is képes lehet.²⁹

Képi források tekintetében igen szűkösek a lehetőségek a csontkorcsolyák kutatására. A középkorból nem maradt fenn egyértelműen csontkorcsolyákhoz köthető ábrázolás.³⁰ A legkorábbi korcsolyaábrázolás az 1320-as évekből származik. A kép egy zsolnároskönyv február hónapjához kapcsolódik.³¹ Küchelmann és Zidarov megállapítása szerint ez azonban az első fémkorcsolya-ábrázolás, így kevésbé köthető csontból készült társaihoz.³² Szintén korai ábrázolás 1498-ból az, amelyen Szent Lidvina korcsolyázás közben elesik a jégen. A baleset következtében a nő élete hátralevő harminc évét ágyhoz kötve kényszerült tölteni.³³ (2. kép)

A csontkorcsolyák használatát tekintve a legérdekesebb ábrázolások Olaus Magnus műveinek illusztrációi. Mind a *Carta Marina et Descriptio septentrionalium terrarum*-on, mind a *Historia de Gentibus septentrionalibus* képein megjelennek alakok a jégen, hosszú, inkább a mai sílécekre hasonlító tárgyakkal a lábuk

²⁷ Herman 1914: 142.

²⁸ Siklóssy 1927: 300.

²⁹ S. Kovács 1908: 18.

³⁰ Petényi 1994: 111.

³¹ Psalter. Bodleian Libraries, University of Oxford, 1320–1330, Bodleian Library MS. Douce 5, folio 1, verso.

³² Küchelmann–Zidarov 2005: 432.

³³ Brugman, Johannes: *Vita alme virginis Lijdwine*. Utrecht, Museum Catharijneconvent, 1498, BMH i44, folio 12, recto; Diós 2002: 184.

3. kép. Olaus Magnus: *Carta Marina et Descriptio septentrionalium terrarum* – részlet

Forrás: http://cipher.uiah.fi/forum/materials/carta_marina?lang=en, Public Domain, <https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=38330378>.
utolsó letöltés: 2024. december 29.

alatt, bottal a kezükben. Az egyik képen még a William FitzStephan leírásában olvasható dárdadöfésre hasonlító játék is felismerhető.³⁴ Olaus Magnus ezen felül le is írja, hogy a jégen való sikláshoz a csont természetéből fakadó zsirosságánál nincs jobb, bárhogy kenegetik is a fémét.³⁵ (3–4. kép)

A TÁRGYI FORRÁSCSOPORT

A kutatás középpontjában a tárgyi emlékek állnak, elsősorban a régészeti ásatásokon előkerülő, korcsolyának tekintett tárgyak. Magyarországon általánossá vált ezen nagypatás hosszúcsontból készült eszközök csontkorcsolyaként való értelmezése függetlenül attól, hogy valójában milyen részletek figyelhetők meg a csontokon. Azonban a tárgycsoport igen nagy, részleteiben eltérő kialakításokkal. Ez nyilvánvalóan problémát okoz a tárgyak helyes értelmezése szempontjából, ezen keresztül pedig kontextusukkal való megértésüket is tényleg viszi. A kutatás célja tehát az volt, hogy minél pontosabban meg lehessen állapítani egyes tárgyakról, hogy mire használták őket. Ezáltal szélesedik a tudásunk az egykoron élt emberek mindennapi tárgyait illetően. A korcsolyaként való értelmezésen kívül további lehetséges magyarázatok is léteznek a csontok funkcióját illetően. A céltom nem annak megcáfolása volt, hogy ezeket a csontokat korcsolyázásra használták volna, hanem sokkal inkább az, hogy szélesítsem a lehetséges használati palettát. A használatinyom-vizsgálat, a kísérleti régészet és a néprajzi példák

³⁴ Olaus 1539, 1562: XI/29; XX/17.

³⁵ Bartosiewicz 2006: 181.

4. kép. Jégen közlekedő embereket ábrázoló fametszet Olaus Magnus *Historia de Gentibus septentrionalibus* című művéből

Forrás: Olaus 1562, XI/29 alapján.

bevonása lehetőséget nyújt arra, hogy az egyes csontokról megállapítható legyen, hogy valóban korcsolyázásra használták őket, vagy az élet egy egészen más aspektusához tartoztak, így annak megértését segítik.

A kutatásba véletlenszerűen kiválasztott ásatag csontok kerültek, melyek esetében azt feltételezték, hogy egykor korcsolyák lehettek. A vizsgált darabok közül hét csont a Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum gyűjteményéből származott – mind Budáról, mind Pestről kerültek a kutatásba darabok –, valamint egy Szigetszentmiklósról. Ezek lelőhelyenként egy-egy darabot jelentettek, a kutatás célja nem a lelőhelyen belüli értelmezésük, hanem a funkció megállapítása volt, mely később a lelőhely vizsgálatakor már segítheti annak értelmezését is. További négy tárgy a debreceni Kölcsény Konferenciaközpont ásatásából származott, ezek egy lelőhelyről kerültek elő, formailag igen hasonlítottak egymásra, mindegyik esetében a feltételezés az volt, hogy csontkorcsolyák, illetőleg szántalpak lehettek. A lelőhely délkeleti részén egy korábbi, a 19. században feltöltött tó fekszik, és ez erősítette ezt a preconcepciót.³⁶ Ezeken kívül Visegrádról került még egy csont a kutatásba, ez esetben a Duna közelsége fontos a vizsgálat szempontjából. A hagyomány miatt ezt a csontot is mint korcsolyát vontam a kutatásba, bár ez esetben a tárgy már fényesítő eszközként szerepelt a leltárkönyvben. A kutatás célja ezen eszközök valós funkciójának meghatározása. Mivel a képi és írott források igen szűkösek, sokszor nem is eldönthető a képi források esetében, hogy valóban csontból készült korcsolyákat ábrázolnának, így az elsődleges forráscsoportot

³⁶ Szolnoki 2005: 207.

maguk a tárgyak jelentik. Az írott források és Olaus Magnus munkáinak illusztrációi segítenek a használat megértésében, de az egyes tárgyak valós használatát önmagukban nem tudják alátámasztani. Ennek érdekében végeztem használati nyom-vizsgálatokat, valamint kísérletet. Ehhez kontrollforrásként alkalmaztam a Néprajzi Múzeum Halászatgyűjteményének tárgyait. Összesen 10 darab néprajzi csont került kiválasztásra a mikroszkópos vizsgálatokhoz. A Néprajzi Múzeum gyűjteményéből a tárgyak kiválasztása során szempont volt a lehetőségekhez mérten minél több csontkorcsolya bevonása, a kececsontok esetében pedig a magában álló, tehát a hálóról már leszedett csontok vizsgálata, mivel a mikroszkópos vizsgálhatóságot is figyelembe kellett venni. Ennek értelmében végül négy darab korcsolya és hat darab kececsont került a mikroszkópos vizsgálatba. A kececsontok bevonására azért volt szükség, hogy képet kapjunk róla, előfordulnak-e a régészeti anyagban csont halászháló-nehezékek, melyek összetéveszthetők lennének a korcsolyaként használt tárgyakkal.

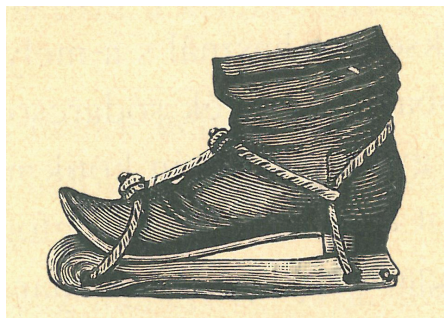
CSONTKORCSOLYÁK, SZÁNTALPAK ÉS KECECSONTOK A NÉPRAJZBAN

A csontkorcsolyák készítése és használata is ismert a néprajzi szakirodalomból. Ezek az eszközök – ahogy a régésztileg korcsolyának feltételezett társaik is – elsősorban ló vagy szarvasmarha kéz- és lábközépcsontból, esetleg orsócsontból készültek, és számos elnevezéssel illették őket (a teljesség igénye nélkül például: ironga, csuszkondó, illanka, gilics, slutyi)³⁷. Jellegzetességük, mely alapján ezen tárgyakat a régészetben is korcsolyának tekintik az, hogy egyik oldalukon síklappá kopott a csont felülete.³⁸ A csontkorcsolyák elkészítése nem volt különösebben nehéz feladat. S. Kovács Józsefnél olvashatjuk egy gyergyói gyermek beszámolóját, mely szerint a korábban elhullott lovuk két első lábszárcsontját használta a korcsolya elkészítéséhez. Mikor megszáradtak a csontok, fogta őket, egy fejszével lecsapta a két végüket, hogy a lábujjainál és a sarkánál kissé felfelé álljanak, a két, gerincként kiálló részt pedig átfúrta, hogy a spárgával később ráköthesse őket a lábára, a bocskor orránál, illetve a sarkánál. Azonban a beszámolóból kiderül az is, hogy ez az utolsó lépés nem mindig volt szükséges. Amennyiben a csont megfelelően görbült, a lábhoz való erősítés nélkül is használni lehetett.³⁹ Barabás Sándor Pungur Gyulának írott leveléből – akinek közvetítésével egyébként

³⁷ Herman 1887, 1898, 1899, 1902; Chernel 1893: 353; Semayer 1903: 200; Tömörkény 1906: 444; S. Kovács 1908; Schönvinzky 1932: 17; Györffy 1934: 254; Kovács–Kulcsár 1968: 189; Paládi-Kovács 1979, 2006: 96; Petényi 1994: 111; Kelemen 2001: 179; Wolf 2019: 107.

³⁸ Herman 1887: 172, 1902: 7; Schönvinzky 1932: 17; MacGregor 1976: 58; Paládi-Kovács 1979: 638; Petényi 1994: 111; Bartosiewicz 2006: 180–181; Daróczy-Szabó–Daróczy-Szabó 2015: 230; Kromotaroeno 2015: 82; Wolf 2019: 107; Thurber 2020: 1.

³⁹ S. Kovács 1908: 18.

5. kép. *Csontkorcsolya felkötési mód*

Forrás: Herman 1887: 171, 50. ábra.

6. kép. *Megkötött ironga magyar csuszával*

Forrás: Herman 1902: 12, 3. kép.

egy csontkorcsolyát és egy szegesbotot küldött Herman Ottónak – kiderül, hogy a korcsolyák egyik oldala a jégen való használat által válik síkká.⁴⁰

Ismeretes többféle lyukkialakítás is a korcsolyák esetében. Akadtak teljesen lyuk nélküli darabok, egyes esetekben a csontot csak az orr-résznél fúrták át, és erősítették a lábhoz, máskor a sarokrésznél is. Ezek a lyukak a jéggel párhuzamosan, a csont hossz tengelyére merőlegesen futottak a könnyű rögzítés érdekében. Herman Ottó 1887-es és 1902-es munkáinak illusztrációin többféle kötésmódot is szemléletesen ábrázolt.⁴¹ (5–6. kép)

A korcsolyák használata talán kissé nehezkesebb volt, mint maga az elkészítésük. Több beszámoló is hasonlóan írja le, hogy a csontokat egymás mellé helyezték a jégen, és rájuk álltak, bizonyos esetekben rákötötték őket a lábukra. Ez utóbbi azért nem volt feltétlenül szükséges, mert a korcsolyázni vágyó ember lába és a csont között nagyobb volt a súrlódás, mint a csont és a jég között, valamint az illető súlya is ránehezedett a csontra.⁴² Maga a mozdulat merőben eltér a ma ismert korcsolyázástól, sokkal inkább a síelésre hasonlít. A korcsolyázó az egyensúly megtartása érdekében igen kellemetlen, görnyedt hátú, hajlított lábú testhelyzetet vett fel, és egy szegesbot segítségével lökte magát a jégen. A síelés-
sel ellentétben nem két oldalt, hanem középen, egy bottal hajtotta magát. Így, főleg a kötés nélküli darabok esetében fordulásra kevésbé nyílt lehetőség. Ha a két láb nem állt párhuzamosan, hamar esés lett a korcsolyázás vége.⁴³ Ugyancsak Barabás Sándor Pungur Gyulának írott leveléből kiderül, hogy az igazán ügyesek

⁴⁰ NM EA 4311. Pungur Gyula közvetítésével csontcsáklyát és iszánkódó botot küld Herman Ottónak, valamint néhány adat a kecske ellésére. 1899. IV. 19.

⁴¹ Herman 1887: 171–173, 1899: 89, 1902: 10–12; Czékus 1893: 93; S. Kovács 1908: 18; Schönvinszky 1932: 17; Ecsedi 1934: 265; Györffy 1934: 254; Paládi-Kovács 1979: 638; Petényi 1994: 111; Horváth–H. Simon 1996: 460; Bartosiewicz 2006: 181; Daróczi-Szabó–Daróczi-Szabó 2015: 229.

⁴² Herman 1887: 172, 1899: 89, 1902: 10; Czékus 1893: 93; Schönvinszky 1932: 17; Ecsedi 1934: 265; Györffy 1934: 254; Paládi-Kovács 1979: 638; Petényi 1994: 112.

⁴³ Czékus 1893: 93; Herman 1899, 1902: 11, 13; Ecsedi 1934: 265; Bálint 1957: 257; Paládi-Kovács 1979: 638; Petényi 1994: 112; Vajda 1996: 75; Csizsár 2009: 195.

7. kép. *Irongáló magyar gyerek*

Forrás: Herman 1902: 11, 1. kép.

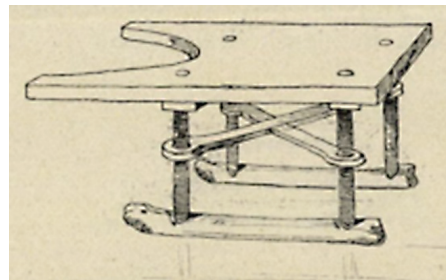
kanyarulatokat is képesek voltak tenni, valamint hátrafelé haladni.⁴⁴ Abban az esetben, ha a korcsolyát a lábhoz kötötték, lehetőség nyílt a fordulásra és ügyességi játékok gyakorlására is. Ilyen az úgynevezett vámozás, mikor is a bot segítségével egy 15–20 cm-es léket próbáltak átugrani. A fordulás a felkötött korcsolyákkal sem volt veszélytelen, főleg nagy sebességnél a láb kicsúszhatott oldalra, és a korcsolyázó így is könnyedén eleshetett.⁴⁵ (7. kép)

A korcsolyákon kívül még két másik, hasonló megjelenésű tárgy is ismert a néprajzi szakirodalomból: a szántalp és a keccsont. A szántalpak lényegében a korcsolyához nagyon hasonló funkciót tölthettek be.

Ebben az esetben a csontot a jégre és a csont hossz tengelyére is merőlegesen fűrták meg, hogy egy ülőalkalmatosság lábait lehessen beleilleszteni. Herman Ottó ugyan nem ismert erre hazai néprajzi darabot, de külföldi szakirodalomból hozott rá példát. Ezzel az eszközzel fakutyaszerűen lehetett közlekedni a jégen.⁴⁶ (8. kép)

A kutatás szempontjából szintén nagy jelentőségük van a keccsontoknak. A kuszakece vagy csontoskece egy kishalász szerszám, használatához egyetlen

halász is elegendő. Többféle keceháló létezik, ezek közül a tükörhálós szerkezetű, csontos kuszakece érinti a kutatást. A kuszakece alapja egy „A” alakú keret, a bónéfa, kecefa, ráma vagy keceköröm. Ennek a két szárára erősítettek egy-egy kifűrt követ. Szintén a bónéfa száraihoz erősítették a tükörhálós szerkezetet. Ez két nagyobb szemű, úgynevezett reginából és egy ezeknél hosszabb, kisebb szemű lészéből állt. Ezek

8. kép. *Luschen-féle szánkó*

Forrás: Herman 1902: 26, 24. kép.

⁴⁴ NM EA 4311. Pungur Gyula közvetítésével csontcsáklyát és iszánkódó botot küld Herman Ottónak, valamint néhány adat a keccse ellésére. 1899. IV. 19.

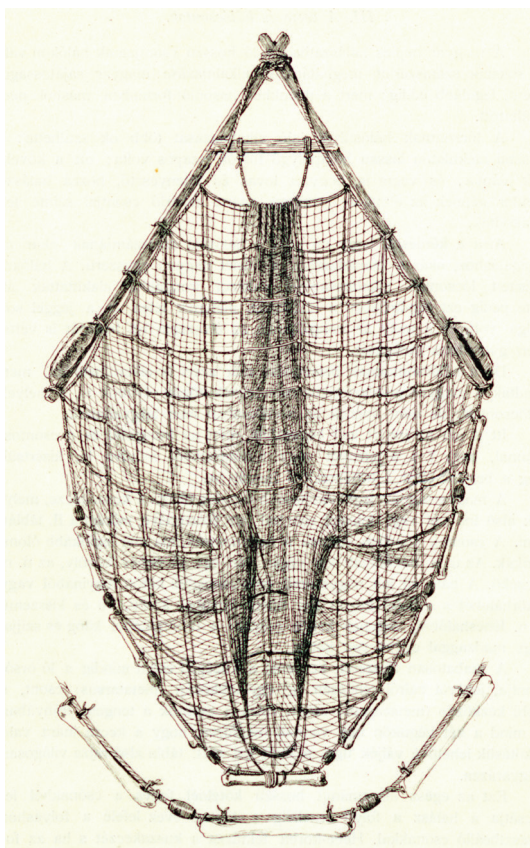
⁴⁵ S. Kovács 1908: 18.

⁴⁶ Herman 1902: 20–27; Choyke 1999: 149.

feszítőkötélére, inára kerültek nehezeknek a kececsonatok, közöttük egy-egy turbukóloommal. A csontok mindig páratlanul helyezkednek el a hálón, 7–9 esetleg 11 darab. A kececsonatok, csakúgy, mint a korcsolyák, elsősorban ló, esetleg szarvasmarha hosszúcsontokból készültek. Középen egy orsócsont kapott helyet, mellette kétoldalt egy-egy lábközépcsont, majd szimmetrikusan kézközépcsontok.⁴⁷ (9. kép)

A kecehálót egy ladikról engedték a vízbe, le a fenekéig. Mivel a hal a víz ellenében úszik, ezért a halászok a laddal víz mentében haladtak a folyó folyására keresztben állva, s az evezővel nyolcasokat leírva, ezt hívják védlizésnek. Ezzel a hálótípussal októbertől halásztak akkor, ha nem volt jég, egészen áprilisig, mikor a hal gebedt. A hálót a víz fenekén húzták, a csontok felverték a halakat, így mikor azok menekülni próbáltak, belegabalyodtak a hálóba. A csontok így az iszapban haladtak – ahogy Herman Ottó is leírja –, s a hosszas használattól tojásdad alakúra koptak.⁴⁸

A néprajzi szakirodalom alapján a kecehálók használata nem annyira fizikai erőt, mint inkább ügyességet és tudást igényelt. Mikor a 20. században elkezdett kikopni a hagyományos halászat, a kecézés az idősebb halászok kedvelt halászati módja volt. A technikai tudás mellett ők pontosan ismerték a folyó azon szakaszait, ahol a leginkább érdemes volt ezt a módszert alkalmazni. A kececsonatokhoz a nyersanyagot – hasonlóan a korcsolyákhoz –, az elpusztult, majd elásott állatokból szereztek be és maguknak készítették el.⁴⁹

9. kép. Kuszakece és a kececsonatok felkötésmódja
Forrás: Herman 1902: 30, II. Tábla.

⁴⁷ Herman 1887: 171–172, 1898: 14, 16, 1902: 29; Bálint 1976: 428, 433–434; Ferkov 2006: 198.

⁴⁸ Herman 1887: 172, 1898: 14; Bálint 1976: 434; Felföldi 1993: 69; Ferkov 2006: 198; Bárkányi 2013: 17.

⁴⁹ Szilágyi 1995: 76, 80–81.

A HASZNÁLATINYOM-VIZSGÁLAT

A tárgyak funkció szerinti szétválogatásához a használatinyom-vizsgálat és a kísérleti régészet módszerének együttes alkalmazását választottam. A mikroszkópos vizsgálatok régészetbe való bevonását és a használatinyom-vizsgálat alaptételét a korábban említett szovjet kutató, Semenov fektette le 1957-ben írott munkájában [*Первобытная техника (Опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы)*], ami 1964-ben angol nyelven is megjelent *Prehistoric Technology* címen.⁵⁰ Ennek lényege, hogy a munkafolyamatok során az érintkező anyagok kölcsönösen nyomot hagynak egymáson. A nyomok jellemzőek az érintkező anyagokat és az érintkezés jellegét tekintve. Egyes esetekben előfordulhat, hogy különböző anyagok igen hasonló nyomot hagynak egymáson. Emellett a nyomokat befolyásolja az anyagok állapota – az anyagok nedvességtartalma, elöregedettsége – valamint a mozdulat iránya, ereje, időtartama is. Az így létrejövő nyomok alapján következtetni lehet az elvégzett munkafolyamatra, tevékenységre és a felhasznált anyagokra. A nyomok lehetnek csikozódások, lekerekedések, felfényeződések, mikrotörések, szilánkolódások. Tehát a létrejövő nyomok alapján következtetni lehet az eszköz használatára.⁵¹

A vizsgálatokat a néprajzi gyűjtésből származó csontok esetében, valamint a régészeti anyag egy részén és a kísérleti csonton az ELTE BTK Régészettudományi Intézetének Archaeometriai Laboratóriumában végeztem, Zeiss SteREO Discovery.V8 zoom-sztereomikroszkópon.⁵² A BTM Vármúzeum Gyűjteményéből származó csontokat pedig a BTM Műtárgyvédelmi Osztályán Nikon SMZ1000 zoom-sztereomikroszkóppal vizsgáltam.⁵³

KÍSÉRLETI RÉGÉSZET

A használatinyom-vizsgálat napjainkban elfogadott módszere szerint az eredményeket referenciagyűjteménnyel kell összevetni. Csak akkor fogadható el, hogy az adott nyomot egy bizonyos munkafolyamat hozhatta létre, ha azt sikerül kísérleti úton reprodukálni. A kísérleti régészet elvei megfelelnek a természettudományos kísérleteknek, tehát a kísérlet lényege annak megismételhetősége. Fontos minden egyes lépést pontosan dokumentálni.⁵⁴

A kísérlet megtervezésekor az első lépés a kutatói kérdés megfogalmazása.⁵⁵ Kutatásom fő kérdése az volt, hogy a régészeti anyagban található, lapos felülettel

⁵⁰ Semenov 1970; LeMoine 1994: 317; Stone 2011: 37–38; Tóth 2013: 255.

⁵¹ LeMoine 1994: 317–318; Daróczy-Szabó 2010: 40; Tóth 2013: 255, 269; Bradfield 2015: 3.

⁵² Specifikáció: Objektív: Zeiss PlanApo S 1,00x FWD 81 mm; nagyítási tartomány: folyamatos 10x–80x; Kamera: Zeiss AxioCam MRc 5.

⁵³ Specifikáció: Objektív: Nikon PlanApo 1,00x WD 70, Polaroid Circular PL 55 mm; nagyítási tartomány: folyamatos 8x–80x; Kamera: Nikon Coolpix P5100.

⁵⁴ Reynolds 1999: 388; Outram 2008: 1–4; Tóth 2010: 50–51, 54, 2013: 255–257, 266.

⁵⁵ Tóth 2010: 50.

rendelkező, „csontkorcsolyának” tekintett csontokat valóban jégen való siklásra használták-e.

A második lépés a kísérlet megtervezése. Ennek során kerülnek kiválasztásra a felhasználandó anyagok a régészeti leletek alapján, valamint a mozdulat megtervezése, melyben a néprajzi analógiák is segítenek.⁵⁶ Kísérletem során korcsolyázást terveztem végrehajtani, azonban csak egy csontot sikerült beszerezni a kísérlet elvégzéséhez. Ráadásul ahhoz, hogy természetesen befagyott vízfelületen korcsolyázzak, az időjárás sem volt elég hideg, így végül egy tepsiben fagyasztott vízen húzogattam a csontot.⁵⁷ Mérlegelni kellett, hogy ilyen körülmények mellett hitelesnek tekinthető-e a kísérlet. Azonban mivel a cél elsősorban a jég és a csont kapcsolatából születő nyomok vizsgálata volt, így a kísérlet ezen szempontból hiteles.

A kísérlet elvégzése során hétszer 15 percig terveztem a csontot a jégen húzogatni. A jeges tálcát a földre helyeztem, ráálltam egy lábbal a csontra és így mozgattam oda-vissza. A jég általában hamar elkezdett olvadni és töredezni, így nem minden esetben tudtam végrehajtani a 15 perces korcsolyázási periódust. Végül körülbelül 1 óra 13 percet sikerült a csontot a jégen mozgatni.⁵⁸

A kísérlet megkezdése előtt, majd az egyes korcsolyázási periódusok után is végigpásztáztam a csontokat zoom-sztereomikroszkóppal és feljegyeztem az elváltozásokat. Már az első periódus után megjelent egy lehorzsolódott felület a jég felőli oldalon, a következő periódusok során ez nőtt. Elvértve már ekkor megjelent pár csík, melyeknek száma szintén nőtt az idő előrehaladtával. A csíkok hosszúak és keskenyek voltak, a csont hossz tengelyével közel párhuzamosak, elsősorban a lehorzsolts felületen jelentkeztek nagyobb számban. Ennyi idő alatt nem alakult ki egy sík lap, azonban feltételezhető, hogy ha a kísérletet sikerül hosszabb ideig végrehajtani, a lehorzsolts felület később sík lappá kopik.⁵⁹ (10. kép)

A CSONTOK CSOPORTOSÍTÁSA

A használatinyom-vizsgálathoz szorosan kapcsolódnak a technológiai megfigyelések, hiszen az előbbi során a csont életútjának egyes állomásain szerzett elváltozásait, sérüléseit vizsgáljuk. Alice Choyke kutatásai alapján két csoportba oszthatók a csonteszközök. A két csoport tulajdonképpen nem teljesen elválasztható egymástól, mivel valójában egy megmunkálási tartomány két végpontját jelentik. Az első osztályba tartoznak a tervezett eszközök. Ezek esetében a készítőik konkrét formát kívántak kialakítani, meghatározott állat meghatározott vázrészéből,

⁵⁶ Tóth 2010: 50.

⁵⁷ A megváltozott vásárlási szokások miatt hentesnél már nem lehet beszerezni szarvasmarha kéz- vagy lábközépcsontot, a lócsontot pedig még lehetetlenebb vásárolni. A vágóhidakról csak ÁNTSZ engedéllyel lehet bármit kihozni. A kísérlet elvégeztekor a környezetemben nem végzett senki falusi vágást, így végül egy gímszarvas orsócsontjával végeztem a kísérletet, és ezért Kovács Andrásnak szeretnék köszönetet mondani.

⁵⁸ Szathmári 2022: 39–41.

⁵⁹ Szathmári 2022: 39–41.

mintegy tradíciót követve. Ezzel szemben a második osztályba tartoznak az úgynevezett *ad hoc* eszközök, melyeket az alkalom szült: nem tervezettek, a felhasználóik egy adott feladatra a kéznél levő, legegyszerűbben elérhető csontdarabot választották, és kiválasztásakor lényegtelen volt a faj vagy a vázrész. Az általam vizsgált csontok majdnem kivétel nélkül az első csoportba sorolhatók.⁶⁰

A technológia tudománya a tárgyak *chaîne opératoire*-ját, vagyis művelési láncát vizsgálja. Tulajdonképpen technológiai szempontból vizsgálja a tárgyak életútját a nyersanyag beszerzésétől kezdődően a tárgy használatának végéig, az eldobásig. Ez három plusz egy nagyobb egységre bontható: a beszerzési láncra, az előállítási láncra és a használatra, valamint az ezeken átívelő technikai-művelési vagy átalakítási láncra.⁶¹ Esetünkben, tervezett darabokról lévén szó, a beszerzési lánc során a tárgyakhoz szükséges nyersanyag, tehát általában a ló vagy szarvasmarha kéz-, lábközépcsontjának vagy orsócsontjának megszerzése, kiválasztása történik. Az előállítási lánc során több lépésben kerül kialakításra a kész eszköz a nyersanyagból. A csonteszközök készítésekor általában először az előforma kialakítása történik meg (*débitage*). Ez esetünkben kimarad, ugyanis a csontok egészét felhasználják az eszközök elkészítéséhez.⁶² Az előállítási lánc második lépése a formálás (*façonnage*), ekkor kerül kialakításra az eszköz formája. Ezután már csak apróbb átalakítások következnek a tárgy felszínén a befejezési fázisban. A formálási fázisban kerülnek kialakításra a korcsolyák és kececsonatok esetében a lyukak, amennyiben vannak, valamint ekkor távolítják el az ízületi végek kiálló részeit. A befejezéstől kezdődik a használati lánc, amely egészen a tárgy eldobásáig tart. Természetesen ezalatt a tárgyat többször megújíthatják, vagy új funkciót kaphat, ami az általam vizsgált darabok esetében is megfigyelhető volt néhány esetben.⁶³ Ezzel a megközelítéssel részletekbe menően lehet vizsgálni a tárgy kezelését, annak tudatosságát, lépéseit, majd a használatát, funkcióit.

A csontok funkció szerinti csoportosításához több szempontot is figyelembe kellett venni. Végül legfontosabbnak a csontokon megjelenő kopás elhelyezkedése és milyensége, a csíkozódás és a csíkok formája, valamint a lyukkialakítás bizonyultak.

A használatinyom-vizsgálatok eredményeként végül sikerült három csoportot kialakítanom. Az első csoportba azok a csontok kerültek, melyeknek csak egy oldalán (elülső, jég felőli) jelent meg egy nagyon intenzív kopás, egy gyakorlatilag sík lap. Ezen az oldalon helyezkedett el a szintén nagyszámú csíkozódás. Ezek a csíkok hosszúak, keskenyek és a csont hosszstengelyével közel párhuzamosak, hegyesszöget bezárók voltak. Kopás és csíkozódás megjelenhetett a többi oldalon is, de nagyságrendekkel kisebb mértékben.⁶⁴ (11. kép)

⁶⁰ Choyke 1984: 35, 1997: 66, 2006, 51; Choyke et al. 2004: 185.

⁶¹ Tóth 2013: 192, 87. ábra.

⁶² Tóth 2013: 193, 205.

⁶³ Tóth 2013: 192–193.

⁶⁴ Szathmári 2022: 44–46.

1. táblázat

A használatinyom-vizsgálat alapján kialakított funkció szerinti csoportok

<i>A lyuk kialakításának módja</i>			
1. csoport: Korcsolya vagy szántalp			
<i>Merőleges</i>	<i>Nincs</i>	<i>Átlós</i>	<i>Keresztbe</i>
Szántalp (D3)	Csonkorcsolya vagy	Kececsont (NM	Korcsolya (NM
Szántalp (D4)	dörzscsont (BTM2)	5904)	42493a)
Szántalp (BTM1)	Korcsolya (BTM4)		Korcsolya (NM
Szántalp (BTM3)	Korcsolya (BTM5)		42494b)
Korcsolya (31812)	Korcsolya (BTM6)		
Csonkorcsolya	Korcsolya (NM 135939)		
(96.94.9)	Kísérleti csont		
2. csoport: Kececsont			
		<i>Átlós lyuk</i>	<i>Átlós és keresztbe</i>
		Kececsont (NM	Kececsont (NM
		68.150.66)	68.150.142)
		Kececsont (NM	Fényesítő eszköz
		5903)	(1950.18)
		Kececsont (NM	
		5905)	
		Kececsont (NM	
		68.150.158)	
3. csoport: Más funkció			
<i>Merőleges</i>			
Szántalp (D1)			
Szántalp (D2)			

A csontok elnevezései a leltári, illetve gyűjtési adatokon alapulnak, nem minden esetben egyeznek meg a csontok valós funkciójával.

Forrás: Az elemzésbe vont tárgyak használatinyom vizsgálata alapján

Az első csoportba került, néprajzi gyűjtésből származó csontok és a kísérleti csont segítenek értelmezni a csoportot. A néprajzi csontok közül kiemelnék egyet példának: az NM 31812-es leltári számú korcsolyát, ami a lyukkialakítás alapján szántalp is lehet. A tárgy a 19. században készült Szalacson, Bihar megyében. Kovács János nyugalmazott tanár ajándékozta a Néprajzi Múzeumnak 1900. november 20-án. Korcsolyaként vagy szántalpként azonban Herman Ottó határozta meg. Jelenleg a Néprajzi Múzeum Halászatgyűjteményének darabja.⁶⁵ A tárgyon megjelenik az erősen fényes sík lap, azon pedig a sok más típusú vonal mellett a csont hossz tengelyével közel párhuzamos, hosszú, keskeny vonalak dominálnak.⁶⁶ (12. kép)

⁶⁵ Néprajzi Múzeum Műtárgynyilvántartási adatbázis Halászatgyűjtemény NM 31812.

⁶⁶ Szathmári 2022: 150–152.

Ezzel párhuzamba állítható a D4-es jelzésű Szántalp. Ez a csont a debreceni Kölcsey Konferenciaközpont építését megelőző ásatáson került feltárássra. Az archaeozoológiai anyag részeként került Budapestre, annak szakszerű feldolgozása céljából. Megjelenése alapján az általam kutatott tárgycsoportba tartozott, így került a vizsgált tárgyak csoportjába. A csonton ugyancsak megjelenik egy fényes, sík lap, ezen a sík lapon pedig a hosszú, a csont hossz tengelyével közel párhuzamos, keskeny vonalak dominálnak. Ez esetben is megfigyelhetők további eltérő irányú és alakú vonalak, de a domináns csíkozódás hasonló a néprajzi csontéhoz. A csont érdekessége, hogy a sík lappal szembeni oldalán nem kettő, hanem három lyuk található, ezekből kettő egymás mellett. Feltehetően az első lyuk alkalmatlan volt, így a használhatóság érdekében még egyet ki kellett alakítani rajta.⁶⁷ (13. kép)

A csoport funkciójának alátámasztására a legfontosabb a kísérleti csont. Ez a csont faj és vázrész tekintetében némiképp eltért a többi vizsgált csonttól, mivel egy gímszarvas orsócsontját alkalmaztam. A csontot egy szaktársamtól kaptam, aki korábban azt a rajta lévő hússal együtt megfőzte és a húst el is fogyasztotta, majd tudomást szerezvén a kísérletemről, nekem adta a csontot. Ezután a kísérletet végrehajtottam, és a kísérleti csont jéggel érintkező felén – a néprajzi és az ásatag csonthoz hasonlóan – hosszú, keskeny, a csont hossz tengelyével közel párhuzamos csíkok jelentek meg.⁶⁸ (11. kép) A három megfigyelés együttesen támasztja alá, hogy az első csoport csontjait feltehetően jégen való csúszkálásra használták.

A második csoportba azok a csontok tartoztak, amelyeknél intenzív kopás volt megfigyelhető legalább három oldalukon. Ez a kopás azonban követte a csontok ívességét, nem egy sík lap volt, de a kisebb egyenetlenségeket kiegyenlítette. Ebben az esetben a csíkozódás is minden erősen kopott felületen erőteljesen jelen volt. Azonban ezekben az esetekben a csíkok hosszúak és szélesek voltak, de szintén a csont hossz tengelyével közel párhuzamosak, hegyesszöget bezárók.⁶⁹ (14. kép)

Ezt a kategóriát a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből származó kececsonatok határozzák meg. Az NM 68.150.66, az NM 68.150.142 és az NM 68.150.158-as leltári számú kececsonatok mind a 19. században készültek, Herman Ottó gyűjtötte őket Csongrád megyében, 1895-ben. Raktárrendezés során kerültek leltározásra 1968-ban. Az NM 5903-as és NM 5905-ös kececsonatok pedig Herman Ottó 1894-es helyszíni gyűjtéséből származnak Csongrádról. Készítésük szintén a 19. századra tehető.⁷⁰

Példaként említem az NM 5903-as leltári számú kececsontot. Ennek a csontnak egyik szélső oldalán található a legtöbb csíkozódás, ellentétben az első csoport darabjaival, de sok csík figyelhető meg a többi oldalán is. Közülük a legdominánsabbak a csont hossz tengelyével közel párhuzamos, széles, hosszú csíkok.⁷¹ (15. kép)

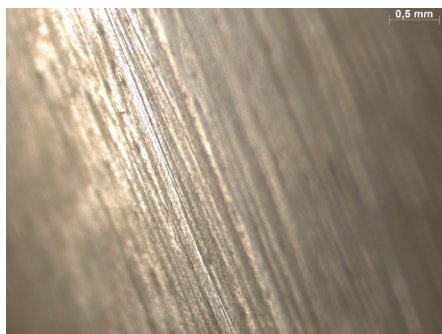
⁶⁷ Szathmári 2022: 129–130.

⁶⁸ Szathmári 2022: 40.

⁶⁹ Szathmári 2022: 44–46.

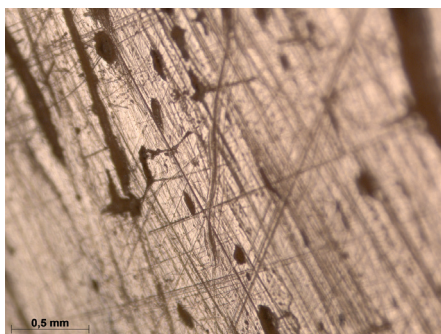
⁷⁰ Néprajzi Múzeum Műtárgy adatbázis Gazdálkodásgyűjtemény Halászatgyűjtemény NM 68.150.66; NM 68.150.142; NM 68.150.158; NM 5903; NM 5905.

⁷¹ Szathmári 2022: 169–171.

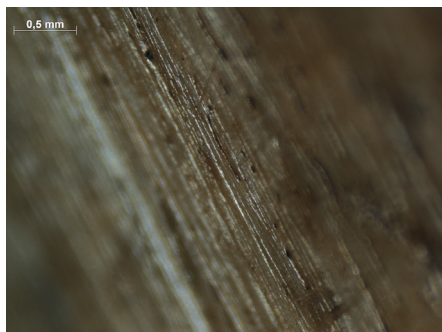

10. kép. A kísérleti csont jég felőli oldalán megjelenő, hosszú, keskeny, a csont hossz-
tengelyével közel párhuzamos csikozódás
(32×-es nagyítás)

*Forrás (10–17 kép): A mikroszkópos
felvételeket a szerző készítette.*

11. kép. Az első csoportba sorolható tárgyak
lapos felületén megjelenő, a csont hossz-
tengelyével közel párhuzamos, vagy hegyesszöget
bezáró domináns csikozódás a 135939 lel-
tári számú csonton (50×-es nagyítás)

12. kép. A jégen való siklásra használt cson-
tokra jellemző hosszú, keskeny, a csont hossz-
tengelyével közel párhuzamos csikozódás
a 31812 leltári számú csonton
(40×-es nagyítás)

13. kép. A jégen való siklásra használt cson-
tokra jellemző hosszú, keskeny, a csont hossz-
tengelyével közel párhuzamos csikozódás a
D4 számú Szántalpon (16×-os nagyítás)

A harmadik csoportba valójában azok a darabok kerültek, amelyeket egyetlen másik csoportba se lehetett besorolni. Az első csoportba kerültek a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből származó korcsolyaként leltározott tárgyak, melyeken a kísérletbe bevont eszközhöz hasonló kopásnyomok voltak megfigyelhetők. Az első csoport eszközeinek esetében tehát elfogadhatónak, a kísérlet által igazoltnak tartom, hogy a csontokat jégen való siklásra használták. A második csoportba kerültek a Néprajzi Múzeumból származó kececsonatok, melyek meghatározták ezt a csoportot. Az ide tartozó tárgyak feltehetően valóban hálónehezékek voltak.⁷²

⁷² Szathmári 2022: 44–46.

A két nagy csoport is alcsoportokra osztható a tárgyak lyukkialakítása alapján. Az első csoporthoz négyféle lyukkialakítás tartozott. A lyuk nélküli és a csont hossz tengelyére merőleges, de a jéggel párhuzamos lyukkal ellátott csontok tekinthetők korcsolyának, míg a jégre és a csont hossz tengelyére is merőleges lyukakkal ellátottak feltételezhetően szántalpak lehettek. A két csoport között a használati nyomok tekintetében sajnos nem sikerült érdemi különbséget megfigyelni. Ezen kívül a Kececsont (5904) alkotott külön kategóriát a lyukkialakítást tekintve.⁷³

A második csoportban általánosan megfigyelhető volt a csont ízületi vége és belső oldala között futó átlós lyuk a csont mindkét végén.⁷⁴ Mindösszesen két, a csoporthoz tartozó csont esetében tűnt fel részben eltérő lyukkialakítás. Az egyiknél feltehetően az alapanyag – ez esetben szarvasmarha lábközépcsont – miatt egyszerűbb lehetett az egyik lyukat a csontra merőlegesen kifúrni. A másik esetet lentebb részletesebben tárgyalom.⁷⁵

A csontok életútját figyelembe véve legizgalmasabbnak azok a csontok bizonyultak, amelyeket elsőre egyik csoportba se lehetett egyértelműen besorolni, vagy a besorolás ellentmondott a múzeumi nyilvántartás adatainak. Ezeket szeretném most kiemelni. Az egyik ilyen csont az NM 5904-es leltári számú darab a Néprajzi Múzeum Halászatgyűjteményéből. Ez a darab helyszíni gyűjtésből származik Csongrádról, Herman Ottó kapta Semsey Andortól 1894. december 26-án. A műtárgynyilvántartásban mint „régí lószárcsont a kuszakecéről” szerepel. Ebben az esetben is megfigyelhető a kececsontokra jellemző lyukkialakítás, azaz a mindkét végén átlós, az ízületi vég és a csont belső oldala között futó lyuk. Azonban a csont külső oldalán egy lapos felszín fut végig, melynek orra hegyesedőre kialakított. Ez utóbbi nem mond teljesen ellent a hálónéhezék funkciónak, ám mégsem gyakori. A csont felületét vizsgálva megállapítható, hogy a sík oldalán a hosszú, keskeny vonalak dominálnak, míg a többin lényegesen kevesebb csík figyelhető meg. Ez egyértelműen arra mutat, hogy a tárgyat jégen való siklásra használhatták. Ez a darab egyszerű példája lehet annak, hogy a hasonló nyersanyag és formai követelmények miatt a tárgyak életük során akár funkciót is válthattak. Feltehetően ezt a csontot hosszabb ideig korcsolyázásra használhatták, ugyanis a hálónéhezékként szerzett nyomok igen szegényesek. Amennyiben hihetünk a nyilvántartásnak, a tárgyat életútjának végén kececsontként használhatták, azonban a nyomok tanúsága szerint elsősorban korcsolyaként működhetett.⁷⁶ (16. kép)

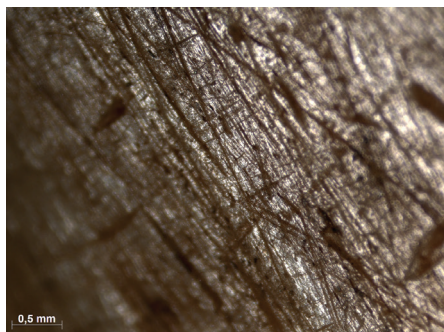
Szintén a Néprajzi Múzeum gyűjteményének egyik darabja esetében lehetséges, hogy több funkciót is ellátott élete során. Az NM 68.150.158-as leltári számú tárgy egy orsócsontból készült kececsont. Ezt a darabot Herman Ottó

⁷³ Szathmári 2022: 48.

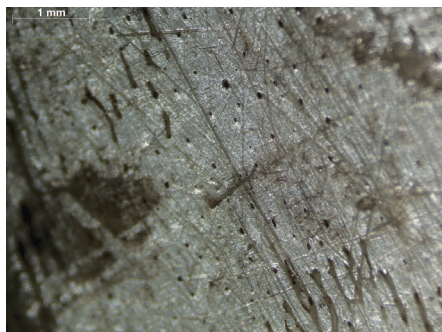
⁷⁴ A lyukkialakítás és a csontok általános külső megjelenése alapján feltehetően további öt, mikroszkóppal már nem vizsgált csont is ebbe a kategóriába tartozna (NM 69.97.20, NM 5906, NM 68.150.144, NM 68.150.97, NM 68.150.80).

⁷⁵ Szathmári 2022: 48.

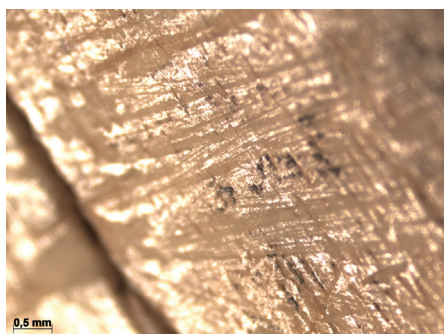
⁷⁶ Néprajzi Múzeum Műtárgynyilvántartási adatbázis, Halászatgyűjtemény NM 5904; Szathmári 2022: 48.

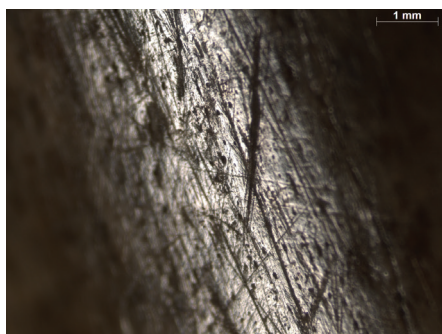
14. kép. A második csoportra jellemző szélesebb csíkozódás az 5903 leltári számú Kececsonton (32×-es nagyítás)

15. kép. Az 5904-es leltári számú tárgy sík felületének csíkozódása a korcsolyákra jellemző keskeny csíkokkal (25×-ös nagyítás)

16. kép. A 68.150.158-as leltári számú csont hossz tengelyére merőleges, szélesebb csíkozódás a csont lapos felületén (25×-ös nagyítás)

17. kép. Az 1950.18-as leltári számú tárgy szélesebb csíkozódása, mely alapján a kececsontok csoportjába sorolható (20×-os nagyítás)

gyűjtötte a 19. században Csongrád megyében. A nyilvántartási adatok alapján 1895-ben került a múzeumba, ott egy raktárrendezés során vették leltárba (1968-ban).⁷⁷ Ebben az esetben a szélesebb csíkozódás a csont hossz tengelyére merőlegesen jelent meg. Ez magyarázható azzal, hogy a csont a háló közepén helyezkedik el, így a haladásra merőlegesen áll. Azonban a csont elülső oldalán megjelent egy sík lap.⁷⁸ A csíkozódás ugyan nem utal erre, de nem kizárható, hogy korábban, egy rövidebb ideig ezt a tárgyat is korcsolyázásra használták, azonban a vízben töltött idő alatt az újonnan keletkező nyomok elfedték az abból adódó nyomokat. Ez azért rendkívül fontos megfigyelés, mert ugyan ez egy gyűjtésből származó csont, és ismert a funkciója, de egy régészeti lelet esetében

⁷⁷ Néprajzi Múzeum Műtárgynyilvántartási adatbázis, Halászatgyűjtemény NM 66.150.158.

⁷⁸ Szathmári 2022: 45–46.

használatinyom-vizsgálat nélkül egy hasonló tárgyat azonnal korcsolyaként azonosítanának. (16. kép)

Egy másik esetben azonban a vizsgálat alátámasztotta a feltételezést a néprajzi gyűjtésből származó csontok esetében is. Az NM 135939-es leltári számú Korcsolya a nyilvántartásban ugyan korcsolyaként szerepel, azonban a használati adatokhoz mindösszesen annyi került feljegyzésre, hogy „Formailag korcsolyára emlékeztet”. Ezt a darabot Dr. Höllrigl József, az Iparművészeti Múzeum igazgatója ajándékozta 1938. július 19-én a Néprajzi Múzeumnak. Készítési, használati és gyűjtési helye Nyitra volt, és még a 19. században készíthették.⁷⁹ A csonton megjelenő nyomok (fényes, sík lap, azon hosszú, keskeny, csonttal közel párhuzamos csíkozódás) alátámasztják a feltételezést, miszerint korcsolyaként használhatták.⁸⁰ (11. kép)

Egy másik különleges csont a visegrádi Mátyás Király Múzeumból származó darab (1950.18). A tárgy 1937-ben látott napvilágot Schulek János ásatásán az úgynevezett Parti Torony, más néven Vízibástya területén. Ez a torony a 13. században kiépülő visegrádi erődítésrendszer Duna-parti eleme. A török hódoltság korában is használatban volt a Parti Torony, valószínűleg az itt állomásozó török flotta számára szolgált kikötőül. Mivel az ásatás igen korai, a dokumentációja nem felel meg a mai elvárásoknak. A feltárás a torony belterületén folyt egy 4×4 méteres területen. A tornyot – elsősorban szerkezeti megfigyelések alapján – Schulek János a 13. századra datálta, azonban az ásatás során előkerült leletanyag nagy része 16–17. századi. A feltárás után a leletanyag a Salamon-torony kiállításába került, azonban a II. világháború pusztításai nem kerültk el. 1943 és 1945 között a kiállítást többször kifosztották, sok tárgy elveszett, összekeveredett. Ezután az 1950-es években, Schulek János halálát követően Héjj Miklós vállalkozott az összekeveredett leletanyag szétválogatására és leltározására. Ezen szerencsétlen körülmények folytán az eszközt nem lehet a 13–17. századon belül keltezni.⁸¹

A tárgy funkciója is kérdéseket vetett fel. A leltárkönyvben mint fényesítő-eszköz szerepel, és mint korcsolya került a vizsgálatomba. A kialakítása kissé eltér a többi vizsgált darabtól. Egyik végén a kececsontokra jellemző átlós lyuk található, azonban a másik végén a lyuk az ízületi taréjon, a csontra merőlegesen lett átfúrva. Ez utóbbi lyukkialakítás két néprajzi korcsolyánál jelent még meg. A használati nyomokat tekintve sem volt teljesen egyértelműen megállapítható a funkció. A csont „jég felőli” oldalán látszott egy horpadtabb rész, azonban ez nem egy síkká kopott felület volt. A csont három oldala erősen kopott és fényes volt, megjelentek rajta a hosszú, a csont hossz tengelyével közel párhuzamos, vagy hegyesszöget bezáró csíkozódások. Ezek egy része szélesebb volt ugyan, de egy kicsit kevésbé, mint ami a néprajzi kececsontokon megfigyelhető. Emiatt, valamint az eltérő lyukkialakítás miatt nem került elsőre az egyértelműen kececsontként azonosított tárgyak közé. A vizsgált csontok közül

⁷⁹ Néprajzi Múzeum Műtárgynyilvántartási adatbázis, Halászatgyűjtemény NM 135939.

⁸⁰ Szathmári 2022: 166–168.

⁸¹ Kovács 2017: 8, 24, 122, 168–169; Kovács István 2022. március 30-án írott levele alapján.

ez volt az egyetlen régészeti korú, kececsontként értelmezhető darab. Az apró eltéréseket az okozhatja, hogy míg a néprajzi csontok Csongrádról, a Tisza mellől származnak, ez a csont Visegrádon, a Duna mellett került elő. A két folyó iszapösszetétele, sodrása más lehet a két szakaszon, ez indokolhatja az eltéréseket.⁸² (17. kép)

A vizsgált tárgyak között egy eszköz sorolható az Alice Choyke által felállított csoportok közül a másodikba. A debreceni Szántalp (D2) kettétörött. A meglévő végén kialakítottak egy lyukat, de az ízület kiálló részei nincsenek eltávolítva. A törött végén látszik egy lyuk széle, feltehetően annak kialakításakor tört el a csont, így az eredeti eszköz elkészítése félbemaradhatott. A meg nem született eszköznek szánt funkció nem állapítható meg bizonyosan, de lehetett volna szántalp is. A törött vége közelében egymást hálósan keresztező csíkozódás volt megfigyelhető, így valószínű, hogy *ad hoc* módon felhasználták valamilyen más folyamat elvégzéséhez.⁸³

* * *

A csontkorcsolyának tekintett, nagypatás hosszúcsontból készült eszközök a kora bronzkortól adatolhatók a régészeti szakirodalomban. Kutatásukat már a 19. században megkezdték, a kutatókat már ekkor foglalkoztatta eredeti funkciójuk. Felmerült, hogy textilsimítók, halászháló-nehezékek, vagy szántalpak is lehetnek. A középkorból bizonyíthatóan csontkorcsolyát ábrázoló képi forrásról nem tudni, azonban már a 12. századból ismert a csontokkal való korcsolyázás részletesebb leírása Londonból.

A használatinyom-vizsgálat az egyes darabok esetében lehetővé tette az egykori funkció vizsgálatát. A régészeti kontextusból előkerült darabok néprajzi párhuzamokkal való összevetésével, és egy kísérlet végrehajtásával sikerült megállapítani, hogy egyes darabokat valóban használhattak jégen való siklásra a múltban. Ennek szemmel látható jele a csont egyik oldalán megjelenő sík lap, azonban ez nem bizonyító értékű. Az egyik néprajzi csont (Kececsonk NM 68.150.158) vizsgálata remek ellenpélda erre. Ebben az esetben a sík lap ellenére a csontot gyűjtése előtt feltehetően nem korcsolyaként használták.

A vizsgált tárgyak egy másik csoportja esetében sikerült kizárni a korcsolyaként való használatot. A néprajzi csontokkal való összehasonlítás alapján meg lehetett állapítani, hogy a tárgycsoport egy részét a középkorban is használhatták halászháló-nehezékeknek. A vizsgált anyagban ugyan csak egy ilyen tárgy volt, azonban ennek meglelte előrevetíti, hogy a középkori Kárpát-medencei régészeti megmunkált csont leletek között további hasonló darabokra lehet számítani. A vizsgálat továbbá rámutatott, hogy egyes tárgyak esetében további lehetséges használati módokat kell feltételezni, keresni.

⁸² Szathmári 2022: 45.

⁸³ Szathmári 2022: 47.

A használatinyom-vizsgálatok fontosak a tárgyak életútjának kutatásában, a segítségükkel képet kaphatunk egyes tárgyak egykori funkciójáról. A vizsgálatok egyes esetekben felfedhetik, hogy a tárgy a használata során milyen változtatásokon, funkcióváltásokon ment át.

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

Diplomatikai Levéltár (DL)

Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF)

Néprajzi Múzeum (NM)

Kéziratgyűjtemény (NM EA)

Brugman, Johannes: *Vita alme virginis Lijdwine*. Utrecht, Museum Catharijneconvent, 1498, BMH i44, folio 12, recto.

Psalter. Bodleian Libraries, University of Oxford, 1320–1330, Bodleian Library MS. Douce 5, folio 1, verso.

Olaus, Magnus 1539: *Carta Marina et Descriptio septentrionalium terrarum*.

Olaus, Magnus 1562: *Historia de Gentibus septentrionalibus*. Antwerpen.

Stow, John 1908: Appendix: Libellum de situ et nobilitate Londini. In: Kingsford, C. L. (ed.): *A Survey of London. Reprinted From the Text of 1603*. Oxford, 218–229. *British History Online* <http://www.british-history.ac.uk/no-series/survey-of-london-stow/1603/pp218-229> (utolsó letöltés: 2024. augusztus 6.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Balassa Iván 1986: Herman Ottó, a néprajztudós. *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve* (24.) 17–29.

Bálint Sándor 1976: A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Első rész. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* (1974/75) 2.

Bárkányi Ildikó (szerk.) 2013: *Szeged híros város...: Állandó néprajzi kiállítás*. Szeged.

Bartosiewicz László 2001: A vándorlás és a letelepedettség jellegzetességei az újhartyáni lelőhely állatcsontleleteinek tükrében. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica* (7.) 299–317.

Bartosiewicz László 2006: *Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba*. Bibliotheca Archeologica. Budapest.

Bradfield, Justin 2015: Use-trace Analysis of Bone Tools: A Brief Overview of Four Methodological Approaches. *South African Archaeological Bulletin* (70.) 3–14.

Chernel István 1893: *Utazás Norvégia végvidékére, 57 eredeti képpel*. Budapest.

- Choyke, Alice M. – Bartosiewicz, László 2005: Skating with Horses: Continuity and Parallelism in Prehistoric Hungary. *Revue de Paléobiologie* (10.) 317–326.
- Choyke, Alice M. 1984: An Analysis of Bone, Antler and Tooth Tools from Bronze Age Hungary. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts des Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 12/13 (1982/83.) 13–57.
- Choyke, Alice M. 1996: Worked Animal Bone at the Sarmatian site Gyoma 133. In: Bökönyi, Sándor (ed.): *Cultural and Landscape Changes in South-East Hungary*. Budapest, 365–446.
- Choyke, Alice M. 1997: The Bone Tool Manufacturing Continuum. *Anthropozoologica* (25–26.) 65–72.
- Choyke, Alice M. 1999: Bone Skates: Raw Material, Manufacturing and Use. *Antaeus. Communications ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae* (24.) (1997–1998) 148–156.
- Choyke, Alice M. 2006: Bone tools for a Lifetime: Experience and Belonging. *Normes techniques et pratiques sociales. De la simplicité des outillages pré-et protohistoriques. XXVIe. rencontres internationales d'archéologie et d'histoire d'Antibes*. 49–60.
- Choyke, Alice M. – Vretemark, Maria – Sten, Sabine 2004: Levels of Social Identity Expressed in the Refuse and Worked Bone from Middle Bronze Age Százhalombatta–Földvár, Vátya culture, Hungary. In: O'Day, Sharyn Jones – Neer, Wim Van – Ervynck, Anton (eds): *An Offprint from Behaviour Behind Bones. The Zooarchaeology of Ritual, Religion, Status and Identity*. H. n. 177–189.
- Clark, John 1989: *Saxon and Norman London*. Museum of London.
- Czékus László 1893: Csont-korcsolya. *Vasárnapi Újság* (40/6.) 93.
- Csiszár Attila 2009: „Gyermekkori multságok”. Gyermekvilág Komáromban a 19. század közepén. *Az Etnológiai Központ Évkönyve 2008–2009. Acta Ethnologica Danubiana* (10–11.) 189–200.
- D. Szabó László – Csippán Péter 2007: Újkori mészárszék nyomai Debrecen belvárosából. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (2006) 43–58.
- Daróczi-Szabó Márta – Daróczi-Szabó László 2015: Néprajzi csonteszközök és lehetséges Árpád-kori előzményeik. In: Körösi Andrea – Szotyori-Nagy Ágnes (szerk.): *Szürkéek, rackák, mangalicák*. Budapest, 223–236.
- Daróczi-Szabó Márta 2010: A csont, a bőr és a mikroszkóp: kopásnyomvizsgálatok csonteszközökön. In: Gömöri János – Körösi Andrea (szerk.): *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza. Bone and Leather. History, Archaeology and Ethnography of Crafts Utilizing Raw Materials from Animals*. Budapest, 39–48.
- Diós István (szerk.) 2002: *A szentek élete*. Budapest.
- Ecsedi István 1934: Népies halászat a Közép-Tiszán és a tiszántúli kisvizeken. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve* (1933) 122–308.
- Felföldi Barnabás 1993: A Maros népi halászata. *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* (28.) 66–71.
- Ferkov Jakab 2006: Adatok a Mohács környéki halászhoz. *Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében* (2005) 189–206.
- Gál Erika 2010: Animal remains from the multi-period site of Hajdúnánás – Fürjhalom-dűlő. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (61.) 425–444.

- <https://doi.org/10.1556/AArch.61.2010.2.4> Györffy István 1934: Gazdálkodás. In: Györffy István – Viski Károly: *A magyarság tárgyi néprajza 2. Gazdálkodás. A magyarság néprajza 2.* Budapest, 15–273.
- Herman Ottó 1887: *A Magyar halászat könyve 1.* Budapest.
- Herman Ottó 1898: *Az Ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet.* Budapest.
- Herman Ottó 1899: *A magyar ősfoglalkozások köréből.* Budapest.
- Herman Ottó 1902: Ironga, szánkó, kecze. *Természettudományi Közlöny* (34/389.) 5–36.
- Herman Ottó 1909: *A magyarok nagy ősfoglalkozása.* Budapest.
- Herman Ottó 1914: *A magyar pásztorok nyelvkincse.* Budapest.
- Horváth László András – H. Simon Katalin 1996: Történeti és régészeti adatok egy kö-zép-alföldi falu feudális kori történetéhez. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve: Studia Archaeologica* (2.) 403–554.
- Kelemen Erzsébet 2001: A korcsolya szerepe a sporttörténetben. In: Veres, Valér (szerk.): *RODOSZ-tanulmányok 2000/3.* Társadalom és humán tudományok. Bukarest, 179–183.
- Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter 1968: *Szepsi Csombor Márton összes művei.* Budapest.
- Kovács István 2017: *Visegrád évezredei. Altum Castrum 8.* Visegrád.
- Kromotaroeno, Cynthia L.S. 2015: *Osseous Objects of Oegstgeest. A Functional Analysis of the Bone and Antler Objects of the Early Medieval Settlement of Oegstgeest (Nieuw-Rhijnegeest Zuid).* Leiden.
- Küchelmann, Hans Christian – Zidarov, Petar 2005: Let's skate together! Skating on bones in the past and today. In: Luik, Heidi – Choyke, Alice M. – Batey, Colleen E. – Lóugas, Lembi (eds): *From Hooves to Horns, from Mollusc to Mammoth. Manufacture and Use of Bone Artefacts from Prehistoric Times to the Present. Proceedings of the 4th Meeting of the ICAZ Worked Bone Research Group at Tallinn, 26th–31st of August 2003.* *Muinasaja Teadus* (15.) 425–445.
- LeMoine, Genevieve M. 1994: Use Wear on Bone and Antler Tools from the Mackenzie Delta, Northwest Territories. *American Antiquity* (59/2.) 316–334. <https://doi.org/10.2307/281935>
- MacGregor, Arthur 1976: Bone Skates: A Review of the Evidence. *Archaeological Journal* (133.) 57–74. <https://doi.org/10.1080/00665983.1976.11020453>
- Munro, Robert 1894: Notes on Ancient Bone Skates. *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* (28.) 185–197. <https://doi.org/10.9750/PSAS.028.185.197>
- Outram, Alan K. 2008: Introduction to Experimental Archaeology. *World Archaeology* (40.) 1. 1–6. <https://doi.org/10.1080/00438240801889456>
- Paládi-Kovács Attila 1979: Ironga. *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. kötet, F-Ka. 628–629.
- Petényi, Sándor 1994: *Games and Toys in Medieval and Early Modern Hungary.* Krems.
- Reynolds, Peter J. 1999: The Nature of Experiment in Archaeology. In: Jerem, Erzsébet – Poroszlai, Ildikó (eds): *Archaeology in the Bronze and Iron Age.* Budapest, 387–395.
- S. Kovács József 1908: Hogyan „gilicsznek” Gyergyóban? *Erdély* (17.) 1–2. 17–20.
- Schönviszky László 1932: A sí ősi nyomai a magyar népéletben és nyelvben. *Turisták Lapja* (44.) 17–19.
- Semayer Vilibáld 1903: A M. N. Múzeum Néprajzi Osztálya gyűjteményeinek gyarapodása az 1903. év II. (ápr.–jún.) negyedében. *Néprajzi Értesítő* (4.) 6. 199–200.

- Semenov Sergei A. 1970: *Prehistoric Technology. An Experimental Study of the Oldest Tools and Artefacts from Traces of Manufacture and Wear*. Trowbridge – London.
- Siklóssy László 1927: *A magyar sport ezer éve I. A magyar sport őskora*. Budapest.
- Stone, Elisabeth Ann 2011: *Through the Eye of the Needle: Investigations of Ethnographic, Experimental, and Archaeological Bone Tool Use Wear from Perishable Technologies*. New Mexico.
- Szathmári Kata 2022: *Középkori csonteszközök használatának lehetőségei néprajzi párhuzamok alapján*. (Alapszakos szakdolgozat). Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Szilágyi Miklós 1995: *A tiszai halászat. Az eszközök és fogási módok történeti változásai*. Budapest.
- Szolnoki László 2005: 132. Debrecen, Hunyadi utca 1–3. *Régészeti Kutatások Magyarországon 2004*. 206–207.
- Tergast, Petrus 1879: *Die Heidnischen Alterthümer Ostfrieslands*. Emden.
- Thurber, B. A. 2020: *Skates Made of Bone: A History*. Jefferson – North Carolina.
- Tóth Zsuzsanna 2010: Régészeti kísérletek és kopásnyomok elemzése két csontáron. In: Gömöri János – Körösi Andrea (szerk.): *Csont és bőr. Az állati eredetű nyersanyagok feldolgozásának története, régészete és néprajza. Bone and Leather. History, Archaeology and Ethnography of Crafts Utilizing Raw Materials from Animals*. Budapest, 49–56.
- Tóth Zsuzsanna 2013: *Csont- és agancseszközök komplex vizsgálata a késő-neolitikus Aszód-Papi földek lelőhelyén*. (PhD-disszertáció). Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.
- Tömörkény István 1906: Ásatások Algyőn (Csongrád megye). *Archaeologiai Értesítő Új Folyam* (26.) 5. 441–445.
- Vajda Mária 1996: Mozgásos népi játékok Hajdú-Bihar megyében. In: Siklódi Csilla (szerk.): *Tradicionális sportok, népi játékok. A Sportmúzeum Kincsei* (2.) 69–78.
- Vörös István 1996: Németbánya késő bronzkori település állatcsontleletei. *Pápai Múzeumi Értesítő* (6.) 209–218.
- Vörös István 2009: Megjegyzések a középkori „Állattartás és állati termékek hasznosítása” című témacsoport tanulmányaihoz. *Archaeologiai Értesítő* (134.) 301–309. <https://doi.org/10.1556/ArchErt.134.2009.17>
- Wolf Mária 2019: *A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása*. Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 10. Budapest – Miskolc – Szeged.

A pohár és a kehely. Egy erdélyi primor család keresztelői ajándékainak története*

A tárgyakról bennünk élő tudás, az általuk őrzött emlékezet, valamint a technológiai ismereteink összekapcsolásával betekintést nyerhetünk az életet szabályozó kulturális gyakorlatokba. Kutatásom fókuszába két tárgyi emléket emeltem, amelyek különlegessége, hogy családi ereklyeként, apáról fiára hagyva, hosszú időn át megőrizték őket, és a ma is élő leszármazottak révén emlékezetük feltárhatóvá vált. Az 1655-ből származó pohár és az 1936-ból származó kehely is keresztelői ajándékként kerültek be a Zágoni Jankó család tulajdonába, és mára kegyeleti „helyekké” lényegültek. A pohár közel négyszáz esztendő. Története a 17. század végi Erdélybe, Székelyföldre vezet vissza, első tulajdonosa Zágoni Jankó Péter (1655–1690), a poháron Ianczo Pieter volt. A kehely a sok veszteséget hozó II. világháború túlélőjeként hordozza tulajdonosának, Zágoni Jankó András (1936–1944), Jankó Péter nyolcadik generációs unokájának tragédiáját. Mindkettő ma is részese a család életének; vitrinben, üveg mögött állva, csendesen a tisztelet, a szeretet és az emlékezet fontosságát hirdetik. Jelen tanulmány kulcs szereplőiként a múltban gyökerezve, forrásként a modern tudomány szolgálatába helyezve magukat várják a jövőt. Funkciójukat a valláshoz kötődő szakralitás határozza meg. A vizsgálataink során alkalmazott módszerek az irodalomkutatás, a terepmunka és az interjúzás volt.

Első lépésként bemutatom az elvégzett modern anyagvizsgálatok eredményeit. Kitérek az 17. század ötvmestereinek kézműves tevékenységére, és mindezt összevetem a 20. századra jellemző iparosodott folyamatokkal. Munkánk során egyházművészet-kutató és mérnök-fizikus szakemberek bevonásával elemeztük a tárgyak valószínű eredetét, illetve a gyártásukhoz kapcsolódó, mikroszkópos és röntgenfluoreszcenciás vizsgálatokban tapasztalt hasonlóságokat és különbségeket. A tanulmányban ismertetem a vizsgált időszakokban meghatározó történelmi háttérbe ágyazott családi legendákat, melyek feltárják a tárgyakhoz tartozó történeteket és első tulajdonosaik tragikus életútjában megjelenő sajátos és párhuzamos drámákat. Fennmaradt levéltári források, és a mai tulajdonossal, mint kulcsadatközlővel készített interjú elemzésével igyekszem rekonstruálni azt az attitűdöt, amely a valamikori őseket is jellemezhetette, és egyfajta „nemesi”

* Köszönöm Dr. P. Szalay Emőke címzetes egyetemi docensnek, a néprajztudomány kandidátusának, Dr. Szabó Sándor fizikus-anyagmérnöknek, Dr. Elek Jánosnak és a Science Port Kft.-nek, illetve a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékének a szakmai segítségüket. Külön köszönetemet fejezem ki az interjúalanyoknak, Jankó Tamásnak és Mihály Imrének.

identitásként, szellemi örökségként ma is fellelhető. A tárgyak szerepe ma már átalakul: a család életében, erős érzelmi kötődéssel egyfajta szimbólumként, ikonként értelmeződnek, és ebben megnyilvánul az ősök iránti tisztelet, valamint a nemesi erények, a becsület és hit kifejeződési formái. A mélyinterjúban ennek a kapcsolatrendszernek a szegmensei jelennek meg, az emlékképek nyomán kirajzolódó egyéni szemszögből látott kép által. A kulturális örökségelemeknek mikroszinten, a családtagok emlékeiben őrzött lenyomatát hordozva a pohár és a kehely mindezt tovább örökíti generációról generációra. A tanulmány végén a mai keresztelői ajándékokra és szokásokra is kitérek. Napjainkban már nem jellemző a keresztelői ezüstpohár, kehely ajándékozása, de a szertartásokon megmaradt a keresztyén hívők életében. Zágónban ma is őriz a katolikus egyház egy 18. századi kelyhet, mely a Zágoni Jankó család kápolnájából maradt fenn. Ma a megkeresztelt gyermeknek leggyakrabban keresztelői ruhát, kendőt, gyertyát, pénzt vagy játékot ajándékoznak.

TITKOK ŐRZŐI: A POHÁR ÉS A KEHELY

A tárgyak utáni nyomozást anyagtudományi és technológiai vonatkozású vizsgálatokkal kezdtem. Korukból és megjelenésükből arra lehetett következtetni, hogy vagy ezüst vagy ón tárgyról van szó. A 17. században és a 20. században is jellemzően ezekből az anyagokból készültek ezek a tárgytípusok. Mivel családi örökségben maradt használati tárgyról van szó, mindennek előtt a család véleménye érdekelt. A családi emlékezet szerint a pohár és a kehely is ezüst keresztelői ajándék (1–2. kép). A választ egyházművészet-kutató és anyagmérnök szakemberek segítségével igyekeztem pontosítani.

Az anyag sűrűségével kapcsolatos első informális vizsgálatok bizonytalan eredményeket hoztak, ami érthető, ha arra gondolunk, hogy valójában ötvözetekről van szó. Ebben az esetben viszont számos olyan életszerű megoldás jöhet szóba, ami hasonló sűrűségű végeredményt ad. Ez vezetett arra, hogy Röntgenfluoreszcencia (XRF)¹ segítségével is megvizsgáljuk a pohár és a kehely anyagi összetételét. A vizsgálathoz Olympus Delta Premium 2000 XRF spektrométert használtunk, a mérésekben a Science Port Kft. volt a segítségemre.² A röntgenfluoreszcencia analízis általánosan elterjedt roncsolásmentes vizsgálati módszer az elemek meghatározásához.³ Röntgensugárzással gerjesztettük a vizsgált anyagot, aminek hatására a mintából karakterisztikus röntgen fotonok léptek ki. Mivel ezek energiája az adott atomra jellemző, jól meghatározott érték, ez alapján az anyag összetétele pontosan meghatározható. Az 1. ábrán láthatóak a jellemző

¹ Galbács 2012.

² További információ a honlapon: <https://www.scienceport.hu/#/services> (letöltés dátuma: 2024. augusztus 14.)

³ Záray 2016: 353–405.

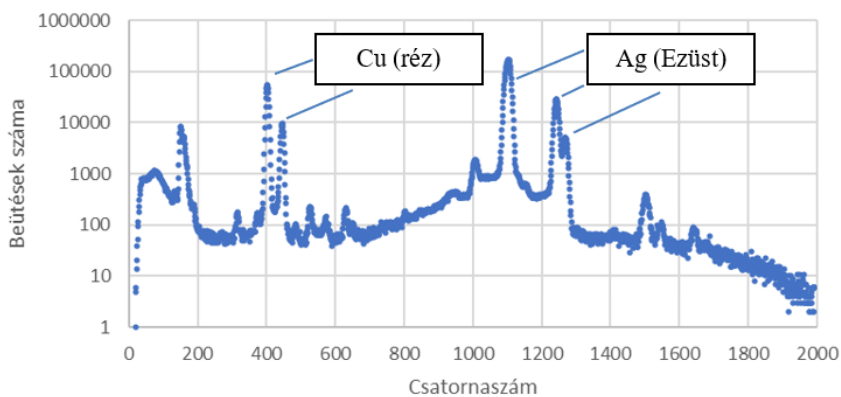
1–2. kép. A Zágoni Jankó család ereklyéi

Forrás: A szerző felvétele. Magántulajdon.

spektrum vonalak. A vízszintes tengely a csatornaszámok által meghatározott energiát, a függőleges tengely a tárgyak által kibocsátott fotonok számát mutatja.

1. ábra

Az ereklyék jellemző XRF csúcsai

Forrás: A szerző mérése a Science Port Kft. támogatásával.

A XRF spektrumban előforduló két legfontosabb vonal azt mutatja, hogy legnagyobb mennyiségben az ezüstre és a rézre jellemző fotonokat detektáltuk. Vagyis a két tárgy legnagyobb tömegszázalékban ezekből az elemekből áll.

Az 1. táblázatban a két tárgy anyagösszetételének részletes adatait olvashatjuk. Ezüst 76,9–78,1% közötti mennyiségben, míg réz jellemzően 18,5–21,1%-ban van a tárgyakban. Ezek mellett, nyomokban egyéb elemek is megjelennek.

1. táblázat

*A két ereklyében talált elemek feltüntetése tömegszázalékban,
a detektálás bizonytalanságával*

Kémiai elemek	Pohárban detektált mennyiség tömegszázalékban (m%)	Kehelyben dedektált mennyiség tömegszázalékban (m%)
Si (szilícium)	Nem detektálható	0.75 – 0.85
P (foszfor)	0,35 – 0,45	Nyomokban: < 0,1
S (kén)	Nem detektálható	0,85 – 0,95
Ti (titán)	Nyomokban: < 0,1	Nem detektálható
Cr (króm)	Nem detektálható	Nyomokban: < 0,1
Fe (vas)	Nyomokban: < 0,1	Nem detektálható
Cu (réz)	18,7 – 19,1	21 – 21,1
Zn (cink)	0,15 – 0,25	Nem detektálható
Ag (ezüst)	77,9 – 78,1	76,9 – 79,0
Cd (kadmium)	Nem detektálható	Nyomokban: < 0,1
Sb (antimon)	Nyomokban < 0,1	Nem detektálható
W (wolfram)	1,8 – 2	Nem detektálható
Pb (ólom)	0,7 – 0,8	Nyomokban: < 0,1

Forrás: Saját mérés a Science Port Kft. támogatásával.

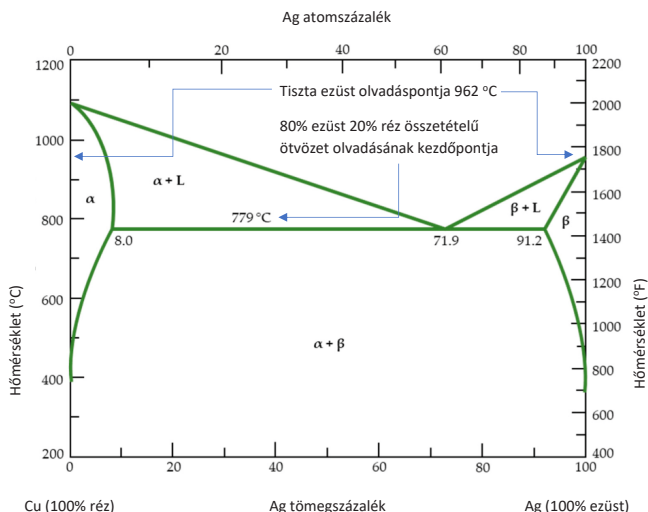
A táblázat alapján látható, hogy mely elemeket tartalmazhatják az adott tárgyak, valóban ezüst ötvözetekről van szó. Mindkét tárgy nominálisan 80% ezüst és 20% réz összetételnek megfelelően készült. A kisebb eltérés az anyagban lévő egyéb szennyezőknek köszönhető. A pohárban a réz mennyisége minimálisan kevesebb, a nyomokban fellelhető egyéb ötvözők, szennyezők mennyisége minimálisan nagyobb. Az ilyen összetételű tárgyakat a mindennapi gyakorlat során jellemzően már ezüst tárgyaknak hívjuk. A fenti összetételnek megfelelő nyersanyag beszerzésével kapcsolatban kevés írott információ áll fenn. Az Európában elérhető egyéb ezüst alapanyagok (Sterling ezüst, Zolotnik ezüst) többnyire tisztábbak voltak. Nem tűnik túl életszerűnek, de elvben a tengeren túlról, az amerikai kontinensről érkezhetett ilyen összetétel. A legvalószínűbb az, hogy a pohár erdélyi ércbányákból származó ezüsből készült. Brassó vidékén, a zernesti hegyekben már a legrégebb időkben is bányásztak aranyat és különösen ezüstöt.

A kehely a 20. században feltehetően Budapesten került megvásárlásra az 1930-as években. Az alapanyag forrása bizonytalanabb, nem kizárt, hogy Sterling ezüst és réz tudatos összekeverésével alakították ki az ötvözetet.

2. ábra

Az ezüst-réz ötvözet
kétalkotós
állapotábrája

Forrás: Efimova 2024:
456.

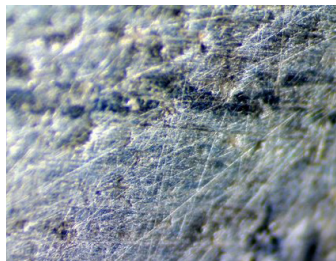

A gyártástechnológia precízebb, pontosabb, gépesíthetőbb, mint a pohár esetén, valószínűsíthető tehát, hogy maga az alapanyag is későbbi keletű. Mind a két tárgy ezüst-réz ötvözet. Ez a tiszta ezüst tárgyakhoz képest három szempontból is előnyös: egyrészt már alacsonyabb hőmérsékleten is megömleszthető, megmunkálható, másrészt az elkészült tárgy szívósabb, ellenállóbb a mindennapi használat mechanikai behatásaival szemben, és egyben olcsóbb is. Lehetséges, hogy az alapanyagot eredetileg is ilyen összetételben bányászták, nem kizárt azonban, hogy a tiszta ezüst nyersanyagból indultak ki, amit rézzel ötvöztek. Az ezüst-réz kétalkotós ötvözet állapotábráján (2. ábra) látható, hogy az összetétel függvényében hogyan változik az olvadáspont, a szövetszerkezet és a felületi struktúra. A technológiai és anyagtudományi finomabb részletek tekintetében a nyomokban megjelenő további ötvözők is szerepet játszhatnak, azonban a sarokpontok jól láthatóak a kétalkotós ábrán, és az ehhez kapcsolódó vizsgálatok alapján.

A tiszta ezüst olvadáspontja 960,5 °C. Puha, a többi gyakorlati fémhez képest relatíve nagy mértékben nyújtható, kis szakítószilárdságú anyag. Ez alkalmassá teszi arra, hogy finoman megmunkált, akár kézi eszközökkel is precízen kidolgozott tárgyakat, ékszereket készítsenek belőle, azonban a fent írt hőmérséklet és az anyag lágy, könnyen deformálódó jellege hátránnyal is jár. Magas hőmérsékletet kisipari eszközökkel nem mindig egyszerű létrehozni, különösen, ha nagyobb, nem ékszer, vagy szokásos érme méretű tárgyakat akarunk megmunkálni, illetve, ha ebből a kevésbé tartós, túlságosan lágy anyagból mindennapi használatra készül a tárgy, akkor sérülékennyé válik.

Ha tiszta ezüst helyett az általunk vizsgált pohárnak és kehelynek megfelelő összetételű anyagot használunk, változik az olvadáspont. A 2. ábrán látható, hogy az ötvözet 779 °C-on kezd el megolvadni. Ez 183 °C fokkal kevesebb, mint a tiszta ezüst olvadáspontja, ami 962 °C.

A megszilárdulás során keverék fázis alakul ki. A keverék fázis miatt a felületen mikroszkopikus, egyes esetekben esetleg szemmel is jól látható, rézben dús, később, a használat során patinás jellegű kiválások, mintázatok alakulhatnak ki. Az ötvözetnek alacsonyabb az olvadáspontja, mint a tiszta ezüsté. A keménysége 223%-kal, a szakítási feszültsége pedig 230%-kal növekszik ahhoz képest. Emiatt az ötvözetből készített tárgyak a mindennapi használatra alkalmasabbak, kevésbé deformálódnak, ellenállóbbak a mechanikai behatásokkal szemben. Az előbbieket mellett a tárgy nyújthatósága csak 46%-kal csökken, így az egyébként mechanikusan tartós anyag akár kézi eszközökkel is jól megmunkálható lesz. Mindezen adatok alapján érzékelhető, hogy tartós és időtálló anyagról van szó, amely olcsóbb mint a tiszta ezüst.

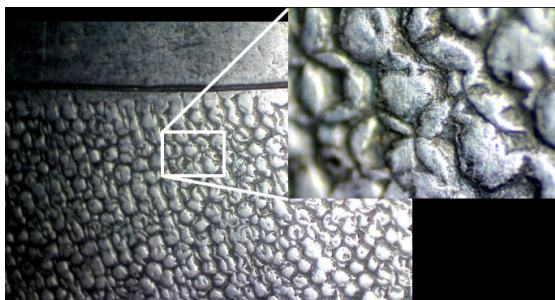

3. kép. *Felületi kiválás a pohár felszínén*

Forrás: A szerző saját felvétele a Debreceni Egyetem támogatásával. Magántulajdon.

A feltüntetett változások egy használati tárgy készítése során gyakorlati előnnyel járnak, ezért érthető, hogy ahogyan napjainkban, úgy az 1600-as években is gyakran alkalmazták a 80% ezüst és 20% réz közeli összetételű ötvözeteket. Az anyag megmunkálása során akár díszes felületi struktúrákat is ki lehetett alakítani. A 3. képen a pohár felületéről láthatunk egy kis darabkát, ahol jól megfigyelhetjük az ezüst felületen kivált sötétebb, kissé patinás területet. A mikroszkóp segítségével készített fényképen jól tetten érhető az inhomogén struktúra, a sötétebb és világosabb tartományok megléte.

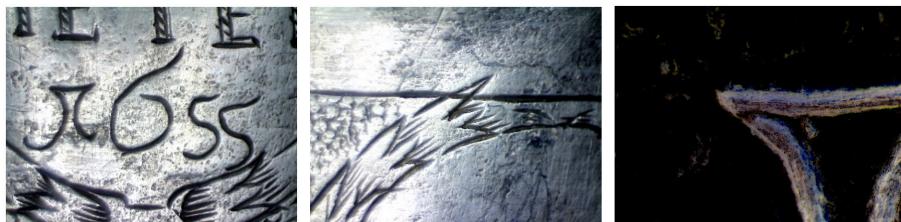
Az 1936-ra datált kehely esztergával készült, a forma kialakítását több lépcsős melegítéssel, hűtéssel és speciális formájú, feltehetően acélból készült mintadarabra való ráillesztéssel végezheték. A korábbi keltezésű, 1655 feliratú pohár esetében egy sokkal szabálytalanabb alakzatot látunk. Feltehetően itt is több lépcsős melegítés, lágyítás történt, és a lágyítási folyamatok között valószínűleg fából vagy fémből készült ütősablonra speciális fa és fém ütőfejjel ellátott szerszámokkal formázhatták a poharat. Az ütőszerszám mintázatának lenyomata adja a pohár felületének díszes, apró göböcskékből álló mintázatát. A 4. képen látható a kézi szerszámokkal kialakított díszítés a pohár felületén, amely tapintásra hasonlít a cápa bőréhez.

4. kép. *Cápas mintázat a pohár felszínén*

Forrás: A szerző saját felvétele a Debreceni Egyetem támogatásával. Magántulajdon.

Mind a két tárgyat három részből készítették. Nemcsak a felület, hanem

5–7. kép. Kézi véséssel kialakított számok, virágdíszítés a pohár felületén

Forrás: A szerző saját felvétele a Debreceni Egyetem támogatásával. Magántulajdon.

a szöveg és a számok kialakítása is kézi szerszámokkal történhetett, mindkét tárgy esetében. Az 5–7. kép néhány ide vonatkozó, mikroszkóppal készült fotó. A minták, betűk, számok véséssel készülhettek, amelyhez néhány, erre a célra készült szerszámot használt a mester. Speciális szerszámok egymás után használt kombinációival alakíthatta ki a bonyolultabb mintázatokat.

Jól kivehető a vésés alatt kialakuló mikroszkopikus struktúra. Ez feltehetően részben a szerszám szabálytalanságainak, részben az anyagi minőség inhomogenitásának köszönhető. Az idő előrehaladtával a fenti szabálytalanságok egyre kevésbé jelentek meg. A betűk, számok, díszítések a később készült kelyhen már szabályosabbak, precízebbek.

Az 8. képen kifinomult, 500 mikron nagyságrendű finom kört láthatunk, benne kisebb cseppszerű alakzatokkal, a kelyhen lévő koronamintázat csúcsán. Jól kivehető a felület összetett, inhomogén jellege. Ez a korábban említett fázis kiválások, majd azok későbbi felületi oxidációja, öregedése, további szegregációja miatt alakulhatott ki.

A kehely és a pohár gyakorlati kialakításával kapcsolatos anyagtudományi és technológiai információk lényegesek a korokra jellemző technológiai viszonyoknak és az iparos tevékenységeknek, azaz a mindennapi ötvösmunkák jellegének megértéséhez. Ezzel párhuzamosan még bővebb, étellel teli és egyben drámai képet kapunk az ide kötődő világról, amennyiben a poharak készítőinek munkáit, valamint használóinak, tulajdonosainak világát és körülményeit is görcső alá vesszük.

8. kép. Az 1936-os keltezésű kelyhen látható díszítés mikroszkópos felvétele

Forrás: A szerző saját felvétele a Debreceni Egyetem támogatásával. Magántulajdon.

9. kép. Véssett felirat a poháron

Forrás: A szerző felvétele. Magántulajdon.

ÖTVÖSMESTERSÉG ÉS IPARMŰVÉSZET

A pohár és a kehely igen változatos formájú ötvösművek. A két tárgy ezüstön sötétszürke patinás. Különbségek a formában és az elkészítésben is vannak, külső megjelenésük eltérő.

A pohár láthatóan kézzel gondosan megmunkált asztali edény, kézműves termék. Három részből áll: a szájrperem és a talp keskeny sávjai közt a cápázott palást helyezkedik el. A fogása szerint

kényelmesen kézbe vehető, formája szerint belesimul a tenyérbe. Ez az úgynevezett cápás vagy cápázott pohár, mely a 17. században gyakran megjelenő, egyszerűbb, szerényebb díszítésű forma volt.⁴ Készítése során a poncolószerszámmal beütögtették a mintát az anyagba, ami rücskös felületet eredményezett. Az edények esetében a felirat évszáma megadja azt az évet, amely dátum után már nem készülhetett a tárgy, ám arra vonatkozóan, hogy pontosan melyik évben alkothatták, nincsenek biztos adataink. A belevéssett felirat sok információt közöl. A stilizált babérlevelekből álló olaszkoszorúban a név valódi titkokat rejt: Ianczo(ó) Pieter, aki valójában Jankó Péter (Zágoni Jankó Péter, 1655–1690). Mikroszkóp alatt jól látható, hogy a név első három betűje ugyanazzal a technikával, írásmóddal lett belevésve az anyagba, míg a „cz” betűk mögött ott van egy halványan megjelenő „k” betű és az „o” betű felett is van egy ékezet, kissé elcsúszva. A 9. képen jól látható a poháron lévő felirat. A betűk alapján valószínűsíthető, hogy a tárgy nem magyar ötvösmester munkája, a „cz” betűk mögötti halvány „k” és a „czo” betűk eltérő stílusa is szembevető a név többi részéhez képest.

Mindez számtalan kérdést vet fel, amelyek megválaszolására csak sejtéseink vannak, mert feljegyzések nem állnak rendelkezésre. A név idegen eredetű feliratának több magyarázata lehet: elképzelhető, hogy volt kötődés a szászokhoz, akár rokonsági szállal is, ám ami ennél valószínűbb, hogy talán a poharat készítő mester vagy inasa volt szász vagy német, esetleg németalföldi származású. A Jankó család neve az 1723. évben datált, Zágonban ma is őrzött kelyhen is így szerepel. „A kehely talpának belső felén lévő felirat: CALIX CAPEL: ZAGON: FRAN: IAN: 1723. Kápolna Kehely: Zágoni Jankó Ferenc, 1723.”⁵ A „j” betűt gyakran írták „i” betűvel, a rövidítés a János, Jan, Ian a Jankó megfelelője. A „Pieter” írásmód manapság Hollandiában és Belgium flamand régióiban jellemző. Feltételezhetően németalföldi vagy habán ötvösök hozhatták magukkal ezt az írásmódot.

⁴ P. Szalay 2019: 25.

⁵ Tüdös S. 2018: 151.

A Jankó család pohara valószínűleg nem pohársorozat darabja volt, mert erre utaló vésett sorszám és beütött mesterjegy sem található rajta. A céhmester ellenőrző jele is elmaradt. Ennek oka akár az is lehetett, hogy a tárgyat készítő mester és a család közeli vagy bizalmas kapcsolatban álltak. A pohár valószínűleg egyedi megrendelésre készülhetett, a családban máig élő hagyomány szerint keresztelői ajándék volt. Műfajának jellegzetes reprezentánsa, szinte minden nemesi háztartásban előfordult hasonló a 17–18. században, egyedivé a belevéselt felirat által vált. Ez időben Erdélyben a fejedelmi udvar hatására a luxus megjelent a kisebb nemesi kúriákban is, melyek gyakran készítették ezüsből asztalkészletet, poharakat maguknak. Több fennmaradt írásos dokumentum is azt támasztja alá, hogy a Brassó környéki nemesi házaknál a cápázott poharak használata terjedt el a leginkább: „Apor Péter leírja, hogy Erdély férfiai lenézték azt, aki a bort kristályból, vagy üveg pohárból itta. Bethlen Gergely csúfot üzött Mikes Mihályból, mikor az húzódozott az italozástól s azzal gyanúsította, hogy talán kristályból akarna inni. Általábanvéve azt tartották, amit Rainer Márton kolozsvári hadnagy, hogy az fenesi bor ónkannából jó.”⁶ Bár bizonyítékunk nincs rá, akár az is előfordulhatott, hogy a poharat egy szász kézműves adta a Jankó családnak, ajándékként.

A stílusegység jellemző volt az ötvösségben, a kölcsönhatás folytán a szász ötvösök műveit gyakran nehéz megkülönböztetni a magyarokétól. A magyar ötvösség két fő centruma Kolozsvár és Marosvásárhely, a szászoké Nagyszeben és Brassó volt. Az előbbi városok ötvöscéheiben csaknem kivétel nélkül magyarok foglaltak helyet, az utóbbiakban pedig szászok. A kölcsönös kapcsolatok bizonyítéka a sok közös forma, valamint az a körülmény, hogy a magyarok és szászok egyaránt dolgoztak a fejedelmi udvar számára, és használták a magyar és a német vésett feliratokat is. A szászok német nyelvű céhirataiban nem ritkán találunk magyar, a magyarokéban pedig német ötvöstechnikai kifejezéseket. „Trébeléssel, vésséssel és poncolással a legkülönbözőbb felületi hatásokat érték el, technikai eljárás szerint megkülönböztethetünk a lefolyó cseppekkel kivert úgynevezett verejtékes poharakat, a hullámosan vésett »gyapjaspoharakat«, a sűrűn poncolt úgynevezett cápás poharakat, melyek mind igen kedvelt típusok voltak.”⁷

A 17. századot az ötvösség fénykorának is nevezhetjük, a tárgyak vagy a felirataik leginkább megrendelésre készültek. A művészet ez időben lassan mesterségre fordult, és a munkák egyre inkább tudást és jártasságot igényeltek. 1691-ből fennmaradt céhtagok jegyzékéből látható, hogy a céhben összesen 36 mester és 14 legény dolgozott.⁸ Alig volt stíluskülönbség az erdélyi és egyéb magyarországi ötvösség között, a barokk stílus égisze alatt alkotó hazai ötvösművészek rendkívül magas színvonalú munkákkal írták be nevüket a magyar ötvösművészet történetébe. Többek között például Hann Sebestyén, aki a domborítás egyedülállóan kimagasló egyénisége volt.⁹ Kecskeméti W. Péter ötvös az 1660–1671-ből ránk

⁶ Kampis 1936: 529.

⁷ Gyárfás 1912: 254.

⁸ Gyárfás 1912: 28.

⁹ Kőszeghy 1936: 133.

10–11. kép. *A pohárbelső és az illesztés kivitelezése*

Forrás: A szerző felvétele. Magántulajdon.

maradt jegyzeteiben 241, a társaitól hallott vagy maga által is kipróbált, úgynevezett „recept”-et írt le. Aranyfényezésre húsz szert ismert, jó forrasztói voltak, és egy kő-ragasztószert is feljegyzett: „Végý oltatlan meszet, ecetet, sót, tyukmony [tojás] fejeít, törd öszve erőssen, jól öszve enyvezheted az követ vélle. Brassóban láttam, hogy az követ ekképpen enyvezték öszve.”¹⁰

A 10–11. képen a pohárbelsőt és a pohárrészek illesztési felületét láthatjuk. A poharat készítő ötvös ügyes kezét dicséri, hogy a tárgy belseje is különösen szépen eldolgozott, sima és fényes. A forrasztás és illesztés helye a belső és külső felületen csak keresgélés után látható, tapintható.

Az iparművészet, mint fogalom a 19. század folyamán alakult ki. A század végétől a nagyipari tömeggyártással szemben kellett meghatároznia magát.¹¹ Az iparművészet feladata az emberi környezetben fellelhető tárgyi kultúra megteremtése. A hagyományos osztályozás szerinti iparművészet, vagy más néven alkalmazott művészet mindig is nagyon sokrétű, nehezen meghatározható fogalom volt.¹² A kifejezés két szó összekapcsolásával jött létre, s arra utal, hogy az ipar az ember környezetében gyakorlati célokra szánt tárgyakat, eszközöket állít elő, s azokat a művészet eszközeivel, az alkotás folyamatában az ember a neki tetsző módon átalakítja. Emellett gyűjtőfogalom is, amelyet annak a tevékenységnek a megnevezésére használnak, amellyel használati és dísz tárgyakat művészi igény-nyel és technikával hoznak létre.¹³

A KEHELY MINT A MODERN GYÁRIPAR TERMÉKE

A kehely a 20. század gyáripari terméke. Formája szerint három részből áll: ezek a talp, a szár és a folyadéktartó rész a tetején. Karcsú, szolid, kecses megjelenésű.

¹⁰ Ballagi 1884: 51.

¹¹ P. Szalay 2012: 13.

¹² Koczogh 1978: 372.

¹³ P. Szalay 2012: 14.

12–13. kép. A kehely felirata, szára és a rajta lévő nódusz

Forrás: A szerző felvétele. Magántulajdon.

Ez a kehelytípus az 1920-as és az 1930-as években divatos formának számított a polgári családok körében. Hitelesítő jegy, az ezüst tárgyakon gyakran szereplő dianafejes jelzés nem szerepel rajta. A felirat: *Andriska 1936. IV. 16.* A kelyhen szereplő Andriska Zágoni Jankó András (1936–1944) Zágoni Jankó Péter le-származottja, aki családjával Budapesten élt, ezért feltételezhető, hogy a kelyhet ott vásárolták és gravírozatták neki. A rajta szereplő korona a nemesség jelképe, igen gyakori volt azoknál a családoknál, ahol még a 20. században is élt a nemesi öntudat.

A 12–13. képen a kehely felirata olvasható, illetve látható a szár középső részén található nódusz, az úgynevezett szárcsomó, amely biztosította a stabilabb fogást.

A tárgyak mindig magukon hordozzák az alkotójuk és a kor stílusjegyeit. Az ember minden korban megteremti az őt körülvevő anyagi kultúrát, amelyből visszakövetkeztethetünk az alkotó és felhasználó erkölcsi, szellemi értékrendjére is. A tárgyak fizikai, készítési és születési körülményeinek feltárása mellett, azoknak az emberek életében játszott szerepének, történetének, vagyis a tárgy és ember kapcsolatának is rendkívüli jelentősége van. Nagyon érdekes és fontos a tárgyak társadalmi jelentése, különösen társadalmi megkülönböztető funkciója.¹⁴ Mindez igen lényeges annak megértése szempontjából, hogy milyen érzelmek, értékek kapcsolódnak a tárgyakhoz. Ennek segítségével rekonstruálni tudjuk az adott korszak társadalmi, technikai, ízlésbeli, szellemi, értelmi és érzelmi állapotát.¹⁵ A rekonstrukció több részből áll: az előzőekben leírt műszaki, mérnöki vizsgálatok, a társadalmi-történelmi kitekintés, illetve a család tárgyakhoz kapcsolódó érzelmi és lelki megnyilvánulásai. Igyekeztem ennek is utánajárni, mégpedig fennmaradt levéltári források és az egyik ma élő tulajdonos segítségével. A családi

¹⁴ Granasztói 2002: 137.

¹⁵ P. Szalay 2012: 13.

történetek alapján feltárhatóvá vált a tárgyak által őrzött emlékezet és a hozzájuk köthető nemesi identitástudat.

A POHÁR ÉS A KEHELY TÖRTÉNETE

Egy család élete mindig a társadalom szövetébe beágyazottan zajlik. A Zágoni Jankó család történetei az 1600-as évekig vezetnek vissza, Zágónba. Zágón Székelyföld déli-keleti határvidékén, a Havasalján, a történelmi Háromszék területén fekvő település.¹⁶ Községközpont, ma Papolc faluval egy közigazgatási egységet alkot.

A család közel háromszáz évig élt Erdélyben, az ősei szülőföldjén. Zágoni Jankó András és családja Trianon után – feltehetően az üldöztetéstől tartva – menekült át Magyarországra. A gyermekek iskolai tanulmányaikat már itt végezték, ezért a család életéhez kapcsolódó történelmi háttér a múlt század viszonylatában már a magyarországi eseményekhez igazodik. A családi hagyatékban megmaradt, illetve a levéltárakban őrzött hivatalos dokumentumokban szereplő adatok alapján nyomon követtem a családi kapcsolódásokat. Az alább olvasható részletezésben I. Janczó (Jankó) Péter az első és Jankó Tamás az utolsó leszármazottként szerepelnek. A családnévben szereplő „Zágoni” előnév Zágoni Jankó Domokos-Szabolccsal (1940–2020) bezárólag négyszáz éven át szerepelt.

A fennmaradt oklevelek és rendi jegyzőkönyvek alapján a Zágónban élt Jankó család 1602-ben székely primor oklevelet kapott,¹⁷ amelyet 1867-ig – a rendi kiváltság elvesztéséig – megtartott. A 17. században a primorok szervezték a székely közösségek katonai és gazdasági ügyeit.¹⁸ A kutatási anyagok javarészt a Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltárból¹⁹ származnak, emellett kiemelt forrás volt a *Zágón monográfiája* című kötet és a *Székely Oklevéltár*.²⁰

A pohár, útja során, apáról fiúra öröklődött, a kehely a testvérekre szállt. A pohár első tulajdonosa, III. Primor Zágoni Jankó Péter 1655-ben született. A poharat keresztelői ajándékként kaphatta. Péter felmenői primorként szervezték a közösség gazdasági ügyeit, bírói és kiemeltebb társadalmi feladatokat láttak el. Édesapja II. Primor Zágoni Jankó Péter, nagyapja Zágoni Jankó Boldizsár orbai székbíró, Péchi Simon kancellár pohárnoka volt.²¹ Noha a pohár az ezüst tárgyak között az egyszerűbb, szerényebb kategóriába sorolható, ilyen keresztelői ajándékokat többnyire mégis csak a jobb módú, nemesi családok engedhettek

¹⁶ Kisgyörgy 2018: 9.

¹⁷ Ákosfalvi Szilágyi 1938.

¹⁸ Balogh 2017: 157.

¹⁹ SÁL Fond 65.

²⁰ Barabás (szerk.) 1934.

²¹ Tüdős S. 2018: 34.

meg maguknak.²² Felnövekedvén Péter megnősült, feleségül vette Domokos Zsuzsannát, és hét gyermekük született.

Az elsőszülött fiú az 1694-ben született I. Primor Zágoni Jankó Ferenc volt. Vitte tovább a primori kiváltságokat és feltehetően Péter halála után ő vigyázott a pohárra. A tárgy drámai események tanúja volt. Péter valószínűleg nem békében, tisztos öregkorban halt meg, hanem áldozatul esett a korra jellemző véres történelmi eseményeknek.

Zágóban, 1690-ben drámai esemény zajlott, erről Cs. Bogáts Dénes történész is írt a *Zágon 1690. évi feldúlása és következményei* című tanulmányában, amely az *Erdélyi Múzeum* 1941-es kiadványában jelent meg.²³ Itt csak néhány, a Jankókra vonatkozó részletre térek ki. Cserei Mihály magyar nyelven megírt emlékirataiban, melynek címe *Erdély históriája* vagy *Erdély története*, rögzítette a korabeli eseményeket.²⁴ Naplójában Cserei nagyon szemléletesen mutatja be a 17. század második felének, illetve a 18. század elejének történéseit. A történetíró 1709 és 1712 között Brassóban jegyezte le az alábbi visszaemlékezést:

„Veterani generált két regimenttel Háromszéken hadta vala, hogy Thökölyre vigyázzon. Mikes Pál azt tudván, nem mere feljebb menni, hanem éca Zágóban érkezvén Jankó Boldizsárt, kire neheztelt, mert nem igen akart azelőtt is cedálni Mikes Pálnak, resolutus ember lévén, a házánál megkapatván, ördögi kegyetlenséggel a nagy becsületes embert kapujára felakasztatja, Jankó Tamást penig és Vajna Orbánt egyben vagdaltatja, Jankó Péter elszaladván, mindenét felpredáltatja. Ott kótyavatelik [...] fel azoknak az ártatlan főembereknek egyetmásait.”²⁵

Az idézetben szereplő „felpredáltatja” kifejezés arra utal, hogy sok tárgyat elkoぼztak, eltulajdonítottak, valószínűleg egy részét elárverezhették.²⁶ A pohár azonban valamilyen csoda folytán, ebből a korból egyedülként, mégis a család tulajdonában maradt. Az események után a Jankó család státusza, élete is gyökeresen megváltozott. Hamarosan el is költöztek a településről. Magát Pétert – a mai emlékezet szerint – néhány nappal később a Jankó család birtokához tartozó erdőben kínozhatták halálra. A Jankó család valamikori birtokához tartozó erdő rész egykori tulajdonosának nevét, ezt a területet ma Jankó Péter erdő résznek nevezik.

A pohár apáról fiára hagyva vált a családi események néma tanújává, mára a családi emlékezet tárgyi jelképévé. Ferenc másodszülött fia, IV. Primor Zágoni Jankó Péter lett a pohár következő őrzője. Ő a keresztlevél tanúsága szerint 1732. október 21-én született, utolsóként Zágóban. Fia, a pohár következő gazdája, I. Primor Zágoni Jankó András már Peselneken látott napvilágot, 1772. február 4-én. Az elsőszülött fia, I. Primor Zágoni Jankó István Lajos Dénes 1815-ben

²² Nagy 1859: 299.

²³ Cs. Bogáts 1941: 311.

²⁴ Cs. Bogáts 1941: 311.

²⁵ Cs. Bogáts 1941: 311.

²⁶ Nagy 1859: 300.

született és Torján élt. Fia, II. Zágoni Jankó András (1859–1935) élete földrajzi szempontból meglehetősen változatos volt: Peselneken született, 1894-ben Szerdahelyen házasodott meg, majd az I. világháborút követően, feltehetően az üldöztetésektől és megtorlásoktól tartva, Magyarországra menekült a családjával. Az idők során a családnévben szereplő Primor majd később a Zágoni előtagok is fokozatosan kikoptak. A Primor előtag, ahogy általában a nemesi cím használata is, a 19. század végére és a 20. század elejére a társadalmi és politikai változások következtében fokozatosan megszűnt.²⁷

Zágoni Jankó István (1901–1976) életének jelentős részét már Debrecenben élte le. Az ő gyermekei András, Domokos-Szabolcs, és Tamás. A poharat István őrizte meg, majd az ő elsőszülött fia, Andriska lett a családi ereklyévé lényegült ezüst tárgy várományosa. Andriska 1936-ban született. Miközben a család egyre távolabb került a zágoni, egykori fészektől, és a primori rang is elvesztette hivatalos szerepét, valami mégis megmaradt az ősök lelkiségéből, az élet és a nemesi erények tiszteletéből. Ennek részeként a család ezen ágában megmaradt az a szokás is, hogy keresztelőkor ezüst keresztelői kelyhet ajándékoznak a gyermeknek. Feltételezhető, hogy ez minden korábbi generáció esetén is megtörtént, bár további tárgyi emlékek nem maradtak a család tulajdonában. A II. világháború előtt Andriska a nemesi családnál jellemző, a korszaknak megfelelő kelyhet kapott. A kehely nem egyedi kézműves, hanem egyedileg gravírozott gépipari termék. Ekkor kezdődött el a család számára az ezüst pohárhoz hasonlóan szintén igen fontos, ikonikus tárgy útja. Ikonikus, hiszen a családi öntudatot, összetartozást és erényeket szimbolizálja, és a pohárhoz hasonlóan egy tragédia néma tanúja.

Zágoni Jankó András, Andriska (1936–1944) rövid élete tragikus körülmények közt ért véget. Történetét testvére, az 1945-ben született Jankó Tamás mesélte el. Elmondása alapján Andriska a „boldog békeidőkben” született. Az értelmiségi család széles ismerősi körrel rendelkezett. Barátaik között voltak orvosok, jogászok, ügyvédek, mérnökök.

„Rendszeresen összejártak, megbeszélték a mindennapok eseményeit, a világ kisebb-nagyobb dolgait úgy, mint ahogy azt egy baráti társaságban teszik az emberek. Aztán kitört a háború, és a barátok most már akár az életüket bízták egymásra. A vidám baráti beszélgetések átalakultak. Súlyos dolgokról döntöttek, nehéz, veszélyes dolgokban igyekeztek egymásnak segíteni.”²⁸

1944. áprilisában Andriska megbetegedett, az elmondások szerint a nehezen már túl volt, de erősödnie kellett, talpra kellett állnia. Az orvos barátoknak sikerült egy nehezen beszerezhető vakcinához jutni. A vakcina azonban fertőzött volt, és a beadása után Andriska néhány órán belül meghalt. A kehely örökre emlékezteti a családot Andriska tragédiájára és a háború értelmetlen szörnyűségeire.

²⁷ Görög 1935.

²⁸ Interjú Jankó Tamással 2024. április 6-án, készítette Jankó Fruzsina. (A szerző tulajdonában.)

A POHÁR ÉS A KEHELY MAI EMLÉKEZETE, A CSALÁD KÖTÖDÉSE A TÁRGYAKHOZ NAPJAINKBAN

A két tárgy napjainkig a család tulajdonában maradt. Jankó Tamással 2024-ben készítettem interjút, amelynek elemzése során, a családi történetek alapján, a tárgyakhoz kapcsolódó emlékezetet és a nemesi identitástudat szegmenseit ismertetem.

Az adatközlő életében a 20. századi események, a világháborúk hatása erősen jelen van, és már a születésének körülményeit is meghatározta.

„Amikor születtem, nem volt a legszerencsésebb időszak, mert Miskolcon pontosan abban az időben haladt át a front. A születésem után még néhány évig Miskolcon éltünk, azt követően édesapám állást kapott Debrecenben, egy mezőgazdasági jellegű hivatalnál és így költöztünk Debrecenbe. Sokat utaztunk, kerestük a biztonságos megélhetést nyújtó helyet és környezetet. A család összeszedte a számára nélkülözhetetlen, fontos értékeket, ingóságokat. Igyekeztünk mindenre vigyázni. A pohár és a kehely is ide tartozott. Vigyázni kellett rá. Ekkor még gyermek voltam. Elsősorban édesapám, édesanyám szervezte az utakat. Én fokozatosan ébredtem tudatára annak, hogy mi történik körülöttem. A pohár és a kehely is fokozatosan nyert értelmet a számomra.”²⁹

A pohár és a kehely ikonikus tárgyak, egyszerre több jelentéssel bírnak. Jelenítik az erdélyi szülőházát, a család gyökereire való emlékezést, az ősök tisztelését. Szorosan kapcsolódnak az emberi, erkölcsi értékekhez. Szimbolizálják a nemesi öntudatot, az erkölcsi és humánus értelemben vett nemes élethez való tudatos és érzelmekkel teli ragaszkodást. Jankó Tamás elbeszélése alapján mindez egybecseng, koherens egységet alkot, számára Erdély és az „ősi föld” szorosan összefügg az emberi értékekkel és a családi öntudattal együtt élő drámákkal, a nehézségekkel, az elmúlással és az újrakezdéssel is.

„Édesapám családja eredendően Erdélyből származik, apai nagyapámék családotól a trianoni események után hagyták el az őshazát, és mindenüket odahagyva települtek át a mai Magyarországra. A családfa kutatásával az apai nagybátyám is foglalkozott, aki ügyvéd volt. A családi emlékezet és a talált dokumentumok adatai alapján ma már tudjuk, hogy a családjunk székely, primori rangú, nemesi család, Zágoni előnévvel, ami a testvéremmel bezárólag több mint háromszáz éven át használatban volt. A családfát az 1600-as évek legelejéig sikerült visszavezetni, a legrégebbi fellelhető ős Zágoni Jankó Péter, aki 1614-ben királybírói kinevezést kapott. Minderre és mindenre, amit ez jelent, hogy tudomásom szerint primorként köztisztvisletben állt, szervezte a rábízott emberek boldogulását, bíróként vagy jogászként öröködött az emberi humánus értékei felett, nagyon büszke vagyok. Igen. A pohár és a kehely,

²⁹ Interjú Jankó Tamással 2024. április 6-án, készítette Jankó Fruzsina. (A szerző tulajdonában.)

fokozatosan valami ilyesmit is jelentett a számomra. És persze egyre inkább izgatott, hogy mi a két tárgy története, és ezzel párhuzamosan, hogy mi a családunk eredete. Talán... mi a családunk... küldetése?”³⁰

Az interjúban tetten érhető, hogy a két tárgy hogyan lesz a családi múlt szimbóluma. Az interjú kiemelt részében az alany vall arról, hogy a pohár és a kehely mennyiben tartozik hozzá a család önazonosságához, identitásának meghatározásához. Ezek megjelenése a hétköznapiakban, a mindennapok eseményeiben is erősen jelen van. A tárgyak szerepe és a hozzájuk való kötődés igen szoros érzelmi kapocs a családtagok lelkében. Ezek jelképezik az általános emberi értékeket, a kitartást, az odaadást, az ősök tiszteletét, a szeretetet, az emberséget és a családi összetartást.

„Nem közönséges használati tárgyakról van szó. Persze, a pohár olyan, mint egy közönséges ivópohár, némi régies díszítéssel. A kehely sem cizellált, agyondíszített csillogó ékszer. Elég sok ilyen jellegű kelyhet látni. Vagy lehetett látni annak idején. Valaki azt mondta, divatos volt. Közben azt sem tudtuk, hogy ezüst vagy ón. Volt ebben némi bizonytalanság, mint ahogy abban is, hogy eredetileg keresztelői ajándékok lehettek. Hogy mégis mit csinálunk egy ilyen, illetve két ilyen tárggyal? Hát, sok mindent. Önmagában, amikor menekítjük, és minden egyes költözésnél figyelünk rá, hogy a két tárgy el ne vesszen. Az már kiemelt a számomra, hogy fontosak. Nem azért, mert ezüst, vagy mint történelmi tárgy különleges, vagy drága, hanem mindig is éreztem, hogy van benne valami más. Ez a más, valami olyasmi, mint a családi öntudat. Vagy az emberség. A nemesség és az emberség, az erő és a primori rang. Nevezük, talán nem teljesen ide illő szóval rangnak. Szóval mindez, miközben felnővekedtem, számomra egyre inkább összefüggött. A poharat és kelyhet vigyáztuk, de nem használtuk nap mint nap. Ikonná és jelképpé váltak. Élő, csendes tanújává az elmúlt évszázadok eseményeinek és drámáinak. Vitrinben tartottuk. És tartjuk a mai napig. Békésen megférnek egymás mellett. Önmagában az, hogy nap mint nap rátekinthet az ember, vagy hogy tudja, hogy léteznek, már erőt ad és megnyugtat. Aztán amikor valami jeles esemény következik, elővesszük. Halottak napja alkalmával, vagy Andriská születésnapján. Amikor Domira [Domokos-Szabolcs] emlékezünk, mécseszt gyújtunk. Elővesszük a poharat és a kelyhet, beletesszük a mécseszt, és meggyújtjuk. Nem, nem teszünk vele sok mindent. Ezek nem olyan tárgyak. Némán vannak jelen az életünkben, de annál jelentőségteljabban. A poháron vannak ütésnyomok, vagy ilyen hibák. Hm. Néha elgondolkodom, hogy vajon mitől? A Péter rágcsálta meg? Talán még látjuk a Péter fogainak a nyomát is. Alighanem akkoriban mindennapi használati tárgy lehetett. Persze, igen, keresztelői ajándék, de azért biztosan odakerült gyakran a gyerekek kezébe. Ma már nem így van. Csendesen ott áll a vitrinben.”³¹

³⁰ Interjú Jankó Tamással 2024. április 6-án, készítette Jankó Fruzsina. (A szerző tulajdonában.)

³¹ Interjú Jankó Tamással 2024. április 6-án, készítette Jankó Fruzsina. (A szerző tulajdonában.)

Az interjú során felmerült, hogy a családnak ma milyen a viszonya a keresztelői ajándékozás szokásához. A családban máig is tartják ezt a szokást, a gyermekek a keresztelőn ajándékot kapnak. Jankó Tamás elmondta, hogy a legifjabbak már nem ezüstpoharat vagy ezüstkelyhet kapnak. Megváltoztak a szokások, és ezzel párhuzamosan a pohár és a kehely szerepe is átalakult, inkább családi ereklyékké váltak.

„Az én gyermekeimnek már nem vettünk ezüst poharat vagy ezüst kelyhet. Ékszett viszont adtunk. Egy kicsi arany fülbevalót. Kicsi gyermek fülbevalót, egy bordó kövel. Önmagában a keresztelő. Az az igazi ajándék. Nem szokás már a kehely, a pohár. Megváltoztak a dolgok.”³²

KITEKINTÉS A KERESZTELŐI SZOKÁSOKRA

Az ezüst keresztelői ajándékok hagyománya és történelmi jelentősége a keresztény egyházban gyökerezik. A *Magyar Néprajz nyolc kötetben* című átfogó mű külön fejezetet szentel a keresztelői szokásoknak.³³ Általánosságban elmondható, hogy az 1600-as években Erdély több vallási közösséget foglalt magában, elsősorban katolikusok, lutheránusok, reformátusok, unitáriusok, továbbá ortodoxok is laktak.³⁴ A keresztelői szokások a felekezetek előírásait tükrözték. A kora újkorban gyakori csecsemőhalálozás miatt a keresztelőt a gyermek születése utáni néhány napon vagy héten belül megtartották a templomban, ahol a pap vagy a lelkész megáldotta a gyermeket. A keresztelő után a család és a rokonok, de gyakran az egész település ünnepelt, ételt, italt és ajándékokat osztottak meg egymással, így fogadva be az új jövevényt a közösségbe.

A 18. században a Habsburg Birodalom megpróbálta még inkább erősíteni a katolicizmust a térségben. A keresztelői szokások javarészt változatlanok maradtak, azonban néhány új, a katolikusoknál máig is jellemző elem ekkor terjedhetett el. Ezek a keresztelői ruha, a keresztelői kendő, amit az anyák varrtak a gyermek számára, és ezt hímezték bele: „Isten gyermeke lettem”. A „világ világossága” keresztelői gyertya, amely a megszentelt tűz jelképe volt, és amelyet a keresztszülők gyújtottak meg a templomban, illetve a keresztelői pohár, amely Krisztust jelképezi, mint „forrás”-t.³⁵

A 20. században Erdély területi hovatartozása többször is megváltozott, először Romániához, majd Magyarországhoz, később ismét Romániához csatolták.

³² Interjú Jankó Tamással 2024. április 6-án, készítette Jankó Fruzsina. (A szerző tulajdonában.)

³³ Dömötör 1983.

³⁴ Köpeczi 1986.

³⁵ Interjú Mihály Imre plébánossal 2023. november 14-én, készítette Jankó Fruzsina. (A szerző tulajdonában.)

A század során a keresztlői ünnepség egyre összetettebbé vált, a gyermek életében időben későbbre tolódott és egyre több szimbólumot tartalmazott.

2023-ban Zágónban készítettem interjúbeszélgetést a helyi katolikus pappal, aki a keresztlői szokásokról a következőket mesélte: „Korábban szokásban volt a keresztlői kenyér, amelyet a keresztyánok sütöttek a gyermeknek. Napjainkban a keresztlői szokások magukon hordozzák a modern kor jellegzetességeit. Az elmúlt hatvan-hetven év keresztlői ajándékozási szokásai közel azonosak maradtak, mégis az ajándékok jellege megváltozott. A keresztlői ajándékozás ma is élő hagyomány a katolikus felekezetekhez tartozók körében. Ma ezüst ajándék, pohár, ékszer vagy hasonló nem jellemzőek, de pénz az utóbbi években gyakran adnak. Családonként eltérő, hogy ajándékokat készítenek vagy vesznek a hívek. A termékeket az iparosodással és a kereskedelmi viszonyokkal összhangban a 20. századtól egyre nagyobb mennyiségben gyárakban vagy üzemekben készítik és boltban vásárolják.”³⁶

Felemelő és esetenként megrendítő, ahogy szokásaink változnak vagy hagyománnyá szilárdulnak, a minket körülvevő tárgyak hozzánk alakulnak és új funkciókat betöltve hordozzák gondolatvilágunkat, miközben lenyomatait azoknak a történelmi és társadalmi változásoknak, melyek az emberi lélek és kultúránk sajátjai.

FORRÁSOK

Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár (Archivele Naționale ale României, Serviciul Județean Covasna) (SÁL)

Fond 65. Familia Janko din Zagon, 1691–1797.

Interjú Jankó Tamással 2024. április 6-án, készítette Jankó Fruzsina. (A szerző tulajdonában.)

Interjú Mihály Imre plébánossal 2023. november 14-én, készítette Jankó Fruzsina. (A szerző tulajdonában.)

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ákosfalvi Szilágyi László 1938: *Székely primor családok*. Budapest.

Ballagi Aladár 1884: *Kecskeméti W. Péter ötvöskönyve*. Budapest.

Balogh Judit 2017: Székely primorok, székely nemesek, székelyföldi nemesek. *Acta Academiae Agriensis, Sectio Historiae* (44.) 157–167.

³⁶ Interjú Mihály Imre plébánossal 2023. november 14-én, készítette Jankó Fruzsina. (A szerző tulajdonában.)

- Barabás Samu (szerk.) 1934: *Székely oklevéltár 1219–1776*. Budapest.
- Coradeschi, Sergio 1994: *Az ezüst. Stílustörténeti kalauz az ókortól napjainkig*. Budapest.
- Cs. Bogáts Dénes 1941: Zágon 1690. évi feldúlása és következményei. *Erdélyi Múzeum* (46.) 311–334.
- Dömötör Tekla 1983: Az emberi élet fordulóihoz fűződő szokások. Születés, keresztelő. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Budapest, 123–145.
- Efimova, Sofya 2024: Electrodeposition of Copper-Silver Alloys from Aqueous Solutions: A Prospective Process for Miscellaneous Usages. In: Mejuto, C. Juan (ed.): *Compounds 4*. Basel, 453–478. <https://doi.org/10.3390/compounds4030028>
- Galbács Gábor 2012: *Röntgen-fluoreszcencia spektrometria*. Szeged.
- Görög Ferenc 1935: *A magyar nemzet története*. Budapest.
- Granasztói Péter 2002: Társadalmi presztízs és hierarchia. Tárolóbútor divat Kiskunhalason 1760 és 1790 között. *Korall* (3.) 10. 137–162.
- Gyárfás Tihamér 1912: *A brassai ötvösség története*. Brassó.
- Kampis Antal 1936: *Erdély iparművészetéről*. Budapest.
- Kisgyörgy Zoltán 2018: Zágon természetföldrajzi és földtani jellemzése. In: Csáki Árpád – Kinda István – Nagy Balázs – Tóth Szabolcs Barnabás (szerk.): *Székelyföld települései. Zágon*. Sepsiszentgyörgy, 9–19.
- Koczogh Ákos 1978: *Szép tárgyak dicsérete*. Budapest.
- Köpeczi Béla 1986: *Erdély története*. Budapest.
- Kőszeghy Elemér 1936: *Magyarországi ötvösjegyek a középkortól 1867-ig*. Budapest.
- Nagy Iván 1857: *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*. Pest.
- P. Szalay Emőke 2012: *Református egyházművészet*. Debrecen.
- P. Szalay Emőke 2019: „Az Írás ivóeszközeiről beszél...” II.: XVI–XVII. századi sima, cápas, gyapjas és talpas poharak a felvidéki, kárpátaljai, tiszáninneni és tiszántúli református egyházközösségekben. Debrecen.
- Tüdös S. Kinga 2018: Zágon társadalma az Erdélyi Fejedelemség korában. In: Csáki Árpád – Kinda István – Nagy Balázs – Tóth Szabolcs Barnabás (szerk.): *Székelyföld települései. Zágon*. Sepsiszentgyörgy, 31–53.
- Záray Gyula (szerk.) 2016: *Az elemanalitika korszerű módszerei*. Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789630598507>

Hajnáczy Tamás Attila

Cigány/roma identitások, hangok és ágencia a 19. század végétől a II. világháborúig

Napjainkban, a magyarországi történettudományi kutatások számára a 19. század végétől a II. világháború kitöréséig terjedő időszakban hallható „roma hangok” megszólaltatása számos módszertani nehézségbe ütközik. A változatos interjútechnikák által már nem nyerhetünk ismereteket az adott korszakot megélt cigányoktól/romáktól, így csak a történeti forrásokra hagyatkozhatunk. A „roma hangok” megszólaltatása nem csak a történészek szándékán múlik, hanem történeti források meglétén vagy hiányán. Az eddig ismert forrásokat tekintve a bürokratikus jellegűek összehasonlíthatatlan túlsúlyban vannak a cigányoktól származókhoz képest. Felszínesen nézve, egy papíralapú, szorgosan dokumentáló országos kiterjedésű intézményrendszer irattermékei állnak szemben egy többnyire írástudatlan kisebbségtől fennmaradt forrásokkal. Az imént említett jelenség mélyén társadalmi, gazdasági és strukturális okok húzódtak. Ebből kifolyólag döntően a korabeli cigánypolitika irattermékei; a rendészeti és közegészségügyi intézkedések váltak meghatározóvá a tudományos publikációkban.

A II. világháború alatti üldöztetés és a népirtás éveiből,¹ majd a szocialista korszakból viszonylag sok cigányoktól származó forrás, interjú, visszaemlékezés maradt fenn, melyekre napjaink történészei hivatkozhatnak és megszólaltathatják a „roma hangokat”. Ennek hátterében részben a roma mozgalom átalakulása és kiterjedése,² valamint a szociológia magyarországi intézményesülése állt, amelynek több ikonikus képviselője a cigányság vizsgálatával foglalkozott.³ Továbbá a magyarországi cigányság körében az írni-olvasni tudók aránya és a cigány értelmiségiek száma folyamatosan növekedett a 20. század folyamán.⁴ Ha a kutatók be szeretnék tekinteni a hajdani, nem cigányok által kezdeményezett „cigányösszeírások” és a – résztvevő megfigyelésre hagyatkozó – néprajzi, nyelvészeti vizsgálatok eredményei mögé, annak vizsgálata is jelentős kihívás elé állítja őket, hogy a fentebb említett időszakban mi jellemezte a cigányok/romák identitását.⁵ Magyarországon – a *Roma Interbellum* projektet megelőzően – alig-alig kerültek

¹ Bársony–Daróczy 2008; Bernáth 2000; Harmat (szerk.) 2015.

² Binder 2008; Daróczy 2023; Fosztó 2002; Hajnáczy (szerk.) 2020, 2021a; Kóczé–Neményi–Szalai 2019.

³ Dupcsik 2009; Huszár 2015.

⁴ Kemény–Janky–Lengyel 2004: 77–95.

⁵ Bódi 1999; Váradi 2009; Wlisloczki 2009.

felszínre cigányoktól származó, vagy az ő nézőpontjukat közvetítő történeti források ebből az időszakból. Ennek ellenére a fellelt hivatalos és személyes források típus szerint viszonylag széles skálán mozognak.⁶

Mindenekelőtt kiemelendők az ego-dokumentumokon belül a magánlevelezések, amiket a cigányság nyelvével és kultúrájával foglalkozó kutatókkal folytattak a cigány származású levélírók. A magánlevelezések a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1893-as cigányösszeírását vezető Hermann Antal néprajzkutatóhoz kötődtek,⁷ valamint a cigányság nyelvével és kultúrájával behatóbban foglalkozó Habsburg-Lotaringiai Károly József főherceghez.⁸ Az ego-dokumentumok másik típusát a naplók alkotják, amelyekből egy került feltárára: Munczy Béla cigányzenész I. világháborús frontnaplója.⁹ A hivatalos levelek esetében döntően néhány kérelemlevél került közlésre, melyeket cigány egyének, -közösségek írtak vagy mondtak tollba a hivataloknak címezve.¹⁰ Cigányoktól származó nyílt levelek is fennmaradtak az utókor számára a korabeli sajtó hasábjain.¹¹ Végezetül megemlítendőek a korabeli sajtóban közölt interjúk, amiket cigányokkal készítettek az újságírók.¹² Az imént említett forrástípusokban a cigány identitás többnyire csak közvetve jelent meg, mozaikszerű ismeretekkel járulva hozzá az identitás kérdéséhez, ugyanis nem annak bemutatására, kifejezésére törekedtek. Klasszikus értelemben nem minősülnek történeti forrásnak, de a történettudomány tárgyát képezhetik a nyelvtudományi munkák is.¹³ A vizsgált korszakból több, cigányoktól származó filológiai munka maradt fenn, melyek létükön keresztül engednek következtetni a cigány/roma identitásra, ugyanis a csekély számú iskolázott cigányok körében megszólalt annak az igénye, hogy nyelvüket megörökítsék, írásbeliségüket megalkossák.¹⁴

A ROMA INTERBELLUM PROJEKT

Az Elena Marushiakova által vezetett *Roma Interbellum – Roma Civic Emancipation Between the Two World Wars*¹⁵ című nemzetközi kutatási projekt több mint tíz országban törekedett a 19. század vége és a II. világháború kitörése közötti „roma hangok” megszólaltatására. A résztvevők elrugaszkodtak a cigánypolitikák irattermékeire hagyatkozó történelmi képtől, egyúttal új kutatási irányokra és

⁶ Borsodi 2006: 169–186; Kövér 2014: 99–123.

⁷ Hála 2017.

⁸ Soós (szerk.) 2000; Hajnóczky 2024.

⁹ D. Szakács 2009, (szerk.) 2020.

¹⁰ Bana 1993, 1998; Nagy (szerk.) 2011; Kereskényiné Cseh (szerk.) 2008; Hajnóczky 2024.

¹¹ Scholtz 2018.

¹² Sárosi (szerk.) 2012; Landauer (szerk.) 2016.

¹³ Kristó 2006.

¹⁴ Zahova 2021; Bari (szerk.) 2013.

¹⁵ Lásd bővebben: <https://arts.st-andrews.ac.uk/romainterbellum/> – utolsó letöltés: 2024. november 2.

forráscsoportokra hívták fel a figyelmet. Emblematikusan, *Roma Voices in History* címmel jelent meg a nemzetközi projekt – több mint ezeregyszáz oldalas, közel harminc kutató közreműködésével összeállított – forráskiadványa, amely a cigány polgári emancipáció legfontosabb történelmi forrásait tartalmazza.¹⁶ A *Social Inclusion* című folyóiratban napvilágot látott egy tematikus szám, mely a cigány önszerveződést vizsgálta.¹⁷ A cigány irodalomról és lapokról a *Roma Writings* című kollektív monográfia került kiadásra.¹⁸ Továbbá megjelent a cigány mozgalmi törekvések ikonikus személyiségeit felsorakoztató *Roma Portraits in History* tanulmánykötet.¹⁹ A nemzetközi projekt által a cigányság nem a rendészeti és közegészségügyi intézkedések tehetetlenül sodródó elszenvedőjeként, hanem a cselekvő, az önszerveződésre képes, az ügyeiért kiálló és tenni akaró cigányságként lett megjelenítve.²⁰ Azonban a projekt által nem csak az ágencia vizsgálata vált lehetővé,²¹ hanem a cigányság/romák identitásának a kutatása is a tőlük származó, vagy az ő meglátásait, álláspontjukat, vízióikat tükröző forrásokon keresztül.

A magyarországi kutatások a cigányzenészek által alapított egyesületek és lapok működését vizsgálták.²² A „roma hangok” feltárása során a fókusz azért a cigánymuzikusokra helyeződött, mert a fennmaradt források döntően hozzájuk kötődtek, mivel a cigányság különböző csoportjai – az oláh cigányok, a beások és a magyar cigányok – közül ők jutottak „szóhoz”, ők vehettek részt a velük kapcsolatos diskurzusban. A beások vagy az oláh cigányok – néhány kivételtől eltekintve – nem kerültek ebbe a pozícióba Magyarországon, a cigányságról szóló diskurzusból szinte teljesen kimaradtak. Ennek hátterében az állt, hogy a magyar cigányok elitjét a cigányzenészek képezték, akik nagymérvű nyelvi asszimiláción estek át, valamint esetükben a kettős identitásnak a létét is számos korabeli forrás, felmérés alátámasztja. A cigány csoportok közül ők voltak a legiskolázottabbak, valamint az anyagi helyzetük is a legkedvezőbbnek számított a cigányságon belül, annak ellenére, hogy sokuk egyáltalán nem számított tehetősnek a társadalomban.²³ A cigányzenészek több évszázados hagyománnyal rendelkeztek az országban és rendszeresen az állami identitáspolitiká vágy a magyar nemzeti törekvések részeseivé váltak. Ennek részben az állt a hátterében, hogy a cigányzenészek nem roma népzene, hanem magyar népies műzenét, úgynevezett magyar nótát játszottak.²⁴ A magyar kultúra szerves részét képezte a cigányzene; megjelent a magyar szépirodalomban,²⁵ az élclapokban,²⁶

¹⁶ Marushiakova–Popov (eds) 2021.

¹⁷ Marushiakova–Popov 2020b.

¹⁸ Roman et al. 2021.

¹⁹ Marushiakova–Popov 2022.

²⁰ Marushiakova–Popov (eds) 2021: XVIII–XIX.

²¹ Szijártó 2021: 227–229.

²² Hajnáczy (szerk.) 2019, 2020, 2020a, 2021a, 2022.

²³ Hajnáczy 2023.

²⁴ Sárosi 1971.

²⁵ D. Magyar 2023.

²⁶ Dupcsik 2023.

az operettszínpadon,²⁷ valamint neves cigányprímások életét és művészetét is rendszeresen figyelemmel kísérte a nem cigány lakosság a napilapok hasábjain, vagy a vendéglátóhelyek asztalainál.²⁸ Továbbá az Osztrák–Magyar Monarchiában és annak felbomlása után Magyarországon neves cigányprímások – foglalkozásukból fakadóan – közvetlen kapcsolattal áptak a nem cigány elittel; a nemességgel, vezető hivatalnokokkal, államférfiakkal, a gazdasági és kulturális élet meghatározó szereplőivel. Egy-egy cigányprímás egészen magasra tört e tekintetben, némelyikük a Habsburg uralkodóház tagjaival, vagy Horthy Miklóssal, Magyarország kormányzójával került szorosabb kapcsolatba.²⁹

Összefoglalva tehát a magyarországi cigányságnak egy szűk csoportja, az elitje, jelen esetben a cigányzenészek kerültek abba a helyzetbe,³⁰ hogy részt vegyenek a róluk szóló diskurzusban és alakítsák azt, miáltal jelentős számú forrás maradt az utókorra. A cigányzenészeknek nemcsak a gazdasági és társadalmi helyzetük tette lehetővé, hogy „szóhoz jussanak”, hanem a hatalom részéről is volt erre fogadókészség, mivel annak célrendszerébe beilleszkedtek a cigánymuzsikuskok törekvései. Hangsúlyozandó, hogy ez az elit a hatalom, a nem cigány társadalom kontextusában számított a cigányság elitjének. A beások és oláh cigányok szempontjából feltételezhetően nem minősültek a cigányok/romák elitjének, az utóbbiak nem is tartották őket igazi romának (*chacho Rom*), mert „szolgalelkű tagjai lettek a fehér ember társadalmának”.³¹ A feltárt forrásokban a cigánymuzsikuskok egyszer sem szálltak síkra a beások vagy az oláh cigányok érdekében, sőt még a nem zenész, cigánytelepen élő magyar cigányokért sem. Holott számos kelet-európai országban a cigányság elitje rendre foglalkozott például a vándor cigányok helyzetével és letelepítésével.³² Ebből kifolyólag a történeti forrásokból kirajzolódó cigány/roma identitás csak a cigányzenészekre érvényes, az állami identitáspolitikában való részvételük esetén pedig egy részüknél számolni kell a mimikri jelenségével.³³

CIGÁNY NYELVEK ÉS IDENTITÁSOK AZ 1893-AS „CZIGÁNYÖSSZEÍRÁS” TÜKRÉBEN

Magyarországon már a 18. században, Mária Terézia és II. József utasítására készültek összeírások, amelyek a cigány népességet vették számba.³⁴ A 19. század közepétől rendszeressé váló népszámlálások során a cigányságról is gyűjtöttek adatokat, azonban ezek eltérő módszertannal mérték, hogy „Ki a cigány?”, ami napjainkig jelentős vitákat vált ki nemcsak a szociológiában, hanem számos más

²⁷ Lengyel 2021, 2023.

²⁸ Riskó 2023; Sárosi 2004, (szerk.) 2012.

²⁹ Hajnáczy 2022a.

³⁰ Marushiakova–Popov (eds) 2021: XXVI.

³¹ Erdős 1989: 49.

³² Marushiakova–Popov 2020a.

³³ Williams 2000.

³⁴ Dominkovits 2005; Hudi 1998; Zsupos 1996.

diszciplínában is.³⁵ A censusok során hol a nyelvet tekintették mérvadónak, hol az önbevallásra hagyatkoztak a nemzetiségi hovatartozás megállapítása során. Mindkét módszertani megközelítés torzított kisebb vagy nagyobb mértékben, a cigányság lélekszámát rendre kevesebbre becsülték a népszámlások készítői.³⁶ A 19. század végétől a II. világháború kitöréséig terjedő időszakban egyedülálló felmérésnek bizonyult – a belügyminiszter utasítására végrehajtott –, a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (KSH) 1893-as „cigányösszeírása”, amely az adott korszakban a legréálisabb adatokat szolgáltatotta a magyarországi cigányság létszámáról és nyelvi csoportjairól. A KSH a kérdőívek kitöltetését a helyi hivatalnokokra és számláló ügynökökre bízta. Ők a cigányság meghatározása során az anyanyelv és az önbevallás helyett a nem cigány környezet besorolására hagyatkoztak:

„A cigány származás és eredet megállapítása rendszerint nem ütközik túlságos nehézségekbe. A közvélemény, a nép tudata rendesen igen biztosan evidenciában tartja a cigány eredetűeket, s ezeknek elég határozott ismérve az antropológiai jelleg, inkább mint a nyelv, mely az általános népszámlálások adatiban, mint a cigányság egyedüli kritériuma szerepel.”³⁷

1. táblázat

A Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1893-as „cigányösszeírásának” főbb nyelvi adatai

Anyanyelv	A cigány népesség anyanyelv szerinti megoszlása		Közülük tudott magyarul	Közülük tudott cigányul
	Száma	%	%	%
Magyar	104 750	38,10	100,00	27,92
Cigány*	82 405	29,97	25,17	100,00
Német	2396	0,87	17,24	45,56
Tót**	9857	3,59	6,82	69,28
Oláh***	67 046	24,39	9,54	15,8
Rutén****	2008	0,73	16,63	44,92
Horvát	306	0,11	19,61	35,95
Szerb	5861	2,13	7,64	18,43
Egyéb	311	0,11	10,61	69,13

Forrás: Cigányösszeírás... 1895: 34–35.

Megjegyzés: * romani, ** szlovák, *** román, **** ruszin

A számlálólapon nem szerepelt arra vonatkozó kérdés, hogy a megkérdezett cigány származású-e. Viszont az anyanyelvre és a további beszélt nyelvekre rákérdeztek, s e téren a következő eligazítást adták a számlálólapon kitöltéséhez:

³⁵ Marushiakova–Popov 2016.

³⁶ Cserti Csapó 2015; Váradi 2009.

³⁷ Cigányösszeírás... 1895: 11.

„Anyanyelv gyanánt nem kell szükségképpen cigányt bejegyezni, ha valamely cigány magyarnak, tótnak, németnek, stb. vallja magát, akkor, magyar, tót, vagy német anyanyelvűnek kell beírni. Tekintetbe kell azonban venni hogy a vándorcigányokat köznyelven oláh-cigányoknak is nevezik, a miből azonban nem következik, hogy anyanyelvük oláh volna: ezeknek többnyire cigány az anyanyelvük, de lehet más hazai nyelv is.”³⁸

A fentebb ismertetett módszertan miatt a felmérés betekintést engedett – néhány településtől eltekintve – a teljes cigány népesség helyzetébe, valamint a nyelvi adatokon keresztül a különböző cigány csoportok számába és arányába, vagy akár a nyelvi asszimiláció mértékébe is. A többnyelvűség mérése által pedig közvetve a kettős identitás létére, mértékére is következtethetünk, valamint a nem cigány környezet nemzetiségi hovatartozására. (1. táblázat)

A felmérés szerint az országban 274 940 cigány lakos élt, akiknek kilencven százalékát „állandóan letelepedettnak”, hét százalékát „huzamosabb ideig egy helyben tartózkodónak” és három százalékát „vándorcigánynak” minősítették. A magyarországi cigányság több mint 38 százaléka magyar anyanyelvű volt, akiknek majdnem 28 százaléka beszélt romani nyelven is. A romani anyanyelvűek aránya majdnem elérte a 30 százalékot, s ezek egynegyede magyarul is tudott. A „román” anyanyelvű cigányok aránya 25 százalék körül mozgott, kevesebb mint 10 százalékuk beszélt magyarul, és közel 16 százalékuk romani nyelven. Vagyis nyelvi szempontból a „román” anyanyelvűek számítottak a leg-homogénebb csoportnak. Az adatokból megállapítható, hogy Magyarországon nagymértékű nyelvi asszimiláció zajlott le az évszázadok során, valamint már a romani és a „román” anyanyelvű cigány népesség kis része is beszélt magyarul. Feltételezhető, hogy ebben az időszakban a magyar anyanyelvűek egy részének kialakulhatott a cigány–magyar kettős identitása, ahogy a román anyanyelvűek egy részének az esetében a cigány–román kettős identitás. A nyelvi adatok egyértelműen rámutatnak arra, hogy a magyarországi cigányság nem elszigetelten élt a nem cigány lakosságtól. A cigány közösségek a társadalom részét képezték, és számos szálon kötődtek hozzá. Történetiségében nézve a cigányság/romák identitása nem volt statikus, hanem az évszázadok során változott.³⁹

A nyelvi adatokból az is kirajzolódott, hogy a cigányság mely csoportjai éltek nagyobb számban a Kárpát-medencében, ami közvetve az identitásra is enged következtetni. Hangsúlyozandó, hogy a táblázatból kirajzolódó nyelvi csoportokat nem lehet egy az egyben megfeleltetni a cigányság/romák különböző csoportjaival, egyrészt a felmérés módszertani és mintavételi pontatlanságai miatt, hiszen ahogy az a fenti idézetben is látszik, az anyanyelvet és az identitást olykor felcserélték. Másrészt az identitás a nyelvvesztés esetén is megmaradhatott, illetve

³⁸ Czigányösszeírás... 1895: 6.

³⁹ Marushiakova–Popov 2013; Wolf 1995: 15–37.

a felmérés során rögzített anyanyelvről nem minden esetben lehet egyértelműen következtetni egy adott csoportra.

A romani nyelvű oláh cigányok, akik a cigány anyanyelvű kategóriába sorolódtak, a 18. századtól kezdtek betelepülni a Magyar Királyság területére.⁴⁰ Jelentősebb hullámokban a 19. század közepétől érkeztek, miután román nyelvterületeken haladtak át.⁴¹ A magyarországi oláh cigányok döntően a romani vlah dialektuscsoportján belül az északi centrális vlah alcsoportjába tartozó lovári dialektust beszélték.⁴² Számos törzsre (pl. lovári, kherari, colari cerhári) és azon belül nemzetségekre (pl. Stojka, Rafael, Ruva, Neneka) tagozódtak. Az oláh cigányok törzsenként sokszor adott foglalkozásra szakosodtak (pl. szőnyegkereskedő, üstfoltozó), és hierarchikus viszonyban álltak egymással.⁴³

A román anyanyelvű cigányok alatt nagyrészt beásokat érthetünk, akik Moldvából és Havasalföldről vándoroltak szét Európa számos országába, s már a 18. századtól kezdődően megjelentek Erdélyben, valamint a mai Magyarország területén.⁴⁴ A 19. század közepétől pedig, a középkorig visszanyúló moldvai és havasalföldi cigány rabszolgaság felszámolásával, erőteljesebbé vált a bevándorlásuk.⁴⁵ A beások annak a nyelvújítás előtti román nyelvnek a dialektusait beszélték, amelynek több nyelvjárása alakult ki napjaink Magyarországnak területén: árgyelán, ti-csán, muncsán.⁴⁶ Ugyanakkor Magyarországon éltek nem beás eredetű, de román anyanyelvű, feltételezhetően nyelvileg asszimilálódott oláh cigányok is.⁴⁷

A magyar vagy más néven muzsikus cigányok – akiket az oláh cigányok romungrónak (rom: cigány, ungro: magyar) neveztek –, ősei már a 15. században bevándoroltak Magyarországra.⁴⁸ Nyelvi szempontból az 1893-as felmérés során két anyanyelvi csoportba is sorolódhattak; ugyan nagyobb részük magyar nyelven beszélt, de egy kisebb részüknek a kárpáti cigány volt az anyanyelve. A kárpáti cigány nyelv – amit romungrónak is neveznek – a romani centrális dialektuscsoportján belül a délkeleti centrális alcsoportba tartozott.⁴⁹ Kiemelendő, hogy a magyar cigányoknak csak egy töredéke űzte a zenész foglalkozást, annak ellenére, hogy muzsikus cigánynak is nevezték őket. Nagy részük vályogvetőként, kovácsként, napszámosként dolgozott, a társadalom hagyományosan a szegkovács szakmát a kárpáti cigány nyelven beszélő közösségeknek tulajdonította.⁵⁰ Ugyanakkor egyáltalán nem számított ritkaságnak a községekben, hogy

⁴⁰ Nagy 2019: 108–113.

⁴¹ Achím 2001: 147–156; Matras 2003.

⁴² Szalai 2007.

⁴³ Erdős 1989.

⁴⁴ Rotaru–Gaunt 2023; Nagy 2019.

⁴⁵ Duminica 2021; Marushiakova–Popov 2021.

⁴⁶ Orsós 2015.

⁴⁷ Erdős 1989.

⁴⁸ Nagy 1998.

⁴⁹ Szalai 2007.

⁵⁰ Erdős 1989.

a cigányzenészek vályogvetőként, napszámosként, olykor a falu kovácsaként is dolgoztak.⁵¹

A magyarországi cigányság különböző csoportjai ebben az időszakban me-reven elhatárolódtak egymástól. Az endogámia volt jellemző rájuk, egyúttal lakhatási szempontból is elkülönültek egymástól, a magyar cigányok és az oláh cigányok akár egy aprófalú esetében is külön cigánytelepet hoztak létre.⁵² Ugyan-akkor az úgynevezett vegyes telepekről, ahol nem cigányok és cigányok – több-nyire romungrók – éltek együtt, számos történeti feljegyzés, leírás került ez idáig felszínre, és ezek időnként a magyarok „elcigányosodásáról” is beszámoltak. A te-hetősebb városi, fővárosi cigányzenészek pedig a nem cigány polgárság között elszórtan éltek, és nem számítottak ritkaságnak a vegyes házasságok sem, illetve cigány értelmiségiek is beolvadtak a magyarok közé.⁵³ Mindebből arra lehet kö-vetkeztetni, hogy az átjárhatóság a magyar cigányok és a nem cigányok között nagyobb volt, mint a romungrók és a beás vagy oláh cigányok között.

ELMAGYAROSODIK VAGY ELROMÁNOSODIK A CIGÁNYSÁG?

A Magyar Királyságban a cigányság egy része nemcsak a magyar lakossághoz in-tegrálódott és nyelvilag asszimilálódott, esetleg beolvadt, hanem a román lakos-sághoz is. Ez többnyire azon múlt, hogy a cigányok románok vagy magyarok lakta települések peremén laktak-e, s az elrománosodás jelensége leginkább Er-délyre volt jellemző, ahol nagyszámú román nemzetiség élt. Ehhez hasonló folya-matok más magyarországi nemzetiségek esetében is előfordultak, azonban azok távolról sem számítottak ekkora léptékűnek.⁵⁴

Az 1893-as „czigányösszeírás” során is felszínre bukkott, hogy számos város, köztük a főváros vezetése a cigányzenészeket már nem sorolta életvitel alapján a cigányok közé, „polgárnak” minősítette őket, ezért esetükben a számláló lapo-kat sem töltette ki:

„[M]ind e városokban nagyobb számú, kétségtelenül czigány eredetű, általán ilyen-nek ismert és legnagyobb részt magát ilyennek való s czigányul tudó polgár van, többnyire zenészek, részben nevezetes cigánybandák tagjai, kik nemcsak helyben, hanem külföldön is emelték a cigányzene hírért. [... A] miniszteri felmentésből latba esett t. i., hogy a »a főváros területén tartózkodó czigányok állandóan meg vannak telepedve, rendes lakással, családi élettel és polgári foglalkozással bírnak, szóval összes vonatkozásaikban a többi lakosokkal ugyanazon elbánás és nyilvántartás alá esnek, sőt azoknak egy része annyira pogárosult, hogy czigány számba nem vehetők.«”⁵⁵

⁵¹ Sárosi 1971: 209–237.

⁵² Cserti Csapó 2011: 36–41.

⁵³ Sárosi 1971: 197–208; Nagy 2020; Hajnóczky 2017.

⁵⁴ Nagy 2023; Czigányösszeírás... 1985: 32–41.

⁵⁵ Czigányösszeírás... 1985: 9.

Maga a felmérés zárótanulmánya is messze a cigányzenészekről vélekedett a legkedvezőbbben, akikről összefoglalóan a következőket jegyezte meg: „A zenészek a hazai cigányoknak a legelőkelőbb, legintelligensebb és nemzeti szempontból is legjelentékenyebb osztályát alkotják.”⁵⁶ Az úgynevezett nemzeti szempont nem csak a cigányzenészekkel kapcsolatban merült fel, azt más csoportokkal összefüggésben is hosszú oldalakon keresztül elemezték a „cigányösszeírás” készítői. Foglalkoztak például az erdélyi, román anyanyelvű cigányokkal, akik nagyrészt a román települések peremén laktak. Az adott korszakban a magyarság és az ország sorskérdésének tartották a nemzetiségi arányokat, mivel Magyarországon a magyarság aránya alig haladta meg az 50 százalékot, a legnagyobb nemzetiségnek a román számított, több, mint 15 százalékkal. Az államvezetés félelme, ami a felmérés zárótanulmányában is visszaköszönt, néhány évtizeddel később beigazolódtott. A Nagy Háborút lezáró Párizs környéki békeszerződések részeként a trianoni békediktátum elcsatolta az ország kétharmadát.⁵⁷ A kutatók a „román” anyanyelvű cigányokkal kapcsolatban attól tartottak, hogy anyanyelvük miatt a román nemzetiségi törekvések mellé szegődnek, vagy az ő létszámukat gyarapítják a magyarság ellenében. A magyarság erősítése – másfelől nézve a nyelvi asszimiláció – szempontjából a cigányokat is egy magyar-román tengely mentén határozták meg, ahol negatív végpontként a románokat jelölték meg: magyar – magyar anyanyelvű cigányzenész – magyar anyanyelvű cigány – romani anyanyelvű cigány – „román” anyanyelvű cigány – román. Kiemelendő, hogy az 1893-as „cigányösszeírás” készítői a románokról hasonlóan lesújtó módon nyilatkoztak, mint a cigányokról; a felmérés záró tanulmányában már-már „orientalizmusba” hajló⁵⁸ leírásokat lehetett olvasni:

„Összes hazai népeink közül az oláhok állanak legközelebb a cigányokhoz, némely jellemző faji sajátosságra nézve. Az oláh is beszivárgott nomád nép; kevés és nem régi keletű sedentarius hajlammal; nincs nagy kedve a földműveléshez és inkább álatokkal szeret bánni; a külső körülmények, az életmód és foglalkozás némely érintkező pontra talál a temperamentumra nézve különben elég eltérős két nép között. Az oláh is fatalismusában megnyugvó, szűkölködni tudó, kevéssel beérő, igénytelen, nem gondol a jövőre s csak annyi aktivitást fejt ki, amennyire a legprimitívebb élet mindennapi szükségleteinek kielégítésére okvetlenül szüksége van. [...] A cigányság legnagyobb tömegekben az oláhok lakta vidékeken tartózkodik. Itt az oláh a társadalomnak, a polgárosultságnak, a gazdasági életnek úgyszólván szélső peremén áll, de még mindig periferiáján belül; a cigányság azonban részben már azon kívül. Így tehát első sorban a hozzá közelebb álló, tőle nem idegenkedő oláh elemmel érintkezik, hozzá simul és tapad s végre beléolvad. [...] A magyar nemzetre pedig

⁵⁶ Czigányösszeírás... 1985: 59.

⁵⁷ Romsics 2005: 145–147; Gyáni–Kövér 2006: 146.

⁵⁸ Said 2000.

nyilvánvaló veszteség, ha a cigányok tízezreivel éppen az a hazai népelem tömege gyarapodik, mely leginkább idegenkedni látszik e nemzet közösségétől.”⁵⁹

Az 1893-as felmérés készítőinek félelme nem volt teljesen alaptalan a tekintetben, hogy a „román” anyanyelvű cigányok a román nemzeti törekvések mögé állnak. 1918-ban a román hadsereg megszállta Erdélyt, és a gyulafehérvári országgyűlésen Romániához csatolását is kikiáltották. 1919-ben a dicsőszentmártoni erdélyi cigány gyűlés résztvevői üdvözölték Erdély elcsatolását és hűséget esküdtek Romániának. A két világháború közötti időszakban tovább folytatódott az immáron Nagy-Románia cigányságának elrománosodása, helyenként beolvadása.⁶⁰ Az 1930-as évek végén a Romániai Romák Általános Szövetségének lapjában, a *Glasul Romilor*-ban (Romák Hangja) az egyik szerző a magyar anyanyelvű erdélyi cigányok elrománosodása mellett érvelt.⁶¹

ROMUNGRÓK, BEÁSOK ÉS OLÁH CIGÁNYOK VAGY CIGÁNY NEMZET?

Az 1893-as „cigányösszeírás”, valamint az ismertetett integrációs és asszimilációs folyamatok a különböző cigány csoportok egymástól való elkülönülésére és a nem cigány lakosságba történő nyelvi vagy etnikai beolvadására hoztak példákat. Ezekből az adatokból, leírásokból a nyelvi csoportokat áthidaló cigány/roma nemzet gondolata, identitása ugyan nem rajzolódott ki, azonban a magánlevelezésekből kiolvasható „roma hangok” szerint az már létezett ebben az időszakban is.

A cigányoktól származó levelek nagyrészt kárpáti cigány, míg kisebb részük balkáni vagy oláh cigány dialektusban íródtak. József főherceg ezekre a levelekre kárpáti cigány nyelvjárásban válaszolt, mivel ezt ismerte és használta behatóbban. Ezek a levelek közvetve több szempontból is fontos információval szolgálnak; egyrészt a főherceg döntően magyar cigány (romungró) cigányzenészekkel levelezett. Másrészt a cigányzenészek körében még nem zajlott le teljeskörűen a nyelvi asszimiláció. A levelek egy részét iskolázott cigány személyek vetették papírra, míg egy másik részüket diktálták, többnyire olyanoknak, akik nem voltak jártasok egyik romani dialektusban sem.⁶² Összességében nézve, József főherceg döntően a magyarországi cigányság leginkább integrálódott csoportjával került kapcsolatba. Ugyanakkor a cigánymuzsikuskor körében volt a legnagyobb mértékű a nyelvi és kulturális asszimiláció. A levelek, témájuk alapján a következő típusokba sorolhatók: köszöntő, segítségkérő, felkérő és tudományos levelek.

Az imént felsorolt levéltypusoknál a cigány/roma identitás hol közvetve, hol közvetlenül jelent meg. Számos olyan levél maradt az utókorra, amely első olvasatra, a kontextus ismerete nélkül alig-alig kötődne témánkhoz. Azonban annak

⁵⁹ Czigányösszeírás... 1895: 38.

⁶⁰ Achim 2001: 169–187.

⁶¹ Marushiakova–Popov (eds) 2021: 403–404.

⁶² Soós (szerk.) 2000: 91–93.

ismeretében, hogy József főherceget azért keresték meg, mert tudományosan foglalkozott a cigány nyelvjárásokkal, maga is beszélt a kárpáti cigány nyelvet, valamint kapcsolatban állt több cigány/roma származású személlyel és lokális közösséggel, a kapcsolat már egyértelműen látható. Az adott korszakban nem kizárólag József főherceg volt az egyetlen befolyásos ember, akinek cigányok írtak vagy mondtak tollba leveleket. Neves cigányprímásoknak szokása volt az adott korszakban, hogy egy-egy nótájuk kíséretében köszöntőleveleket küldtek uralkodóknak, magas rangú államférfiaknak kitüntető elismerés, vagy busás jutalom reményében.⁶³

Viszont több olyan levél is fennmaradt az utókorra, melyekben már közvetlenül is megjelent a cigány/roma identitás. Ezek közül kiemelendők azon sorok, amelyek József főherceg és a cigányság kapcsolatára világítanak rá:

„Mindannyiottokat tartson meg a Jóisten, amiért olyan sokat teszték a cigányokért.”⁶⁴ „Hallottam rólad és nagyon örültem annak, hogy te szeretsz minket és pártfogolsz minket [...]”⁶⁵

„Mert ilyen nagyurunk még nem volt, de nem is lesz. Csak téged hagyott nekünk az édes Isten, nekünk, szegény cigányoknak [...]”⁶⁶

„Egyedül te vagy nekünk az Istentől szószólónk, szópártolónk [...]”⁶⁷

„Mert a földkereken senki sincs a Nagyuramon kívül, aki rajtunk, szegény szerencsétleneken segítene.”⁶⁸

Az idézett sorokból szembeötlő, hogy a levélírók úgy írtak József főherceg tevékenységéről, mint ami általánosan a cigányokat/cigányságot érinti. Nem egy adott cigány nyelvet vagy nyelvjárást beszélő közösséget, esetleg cigány csoportot említettek, hanem az egész cigány nemzetet, népet. Vagyis a századforduló környékén, azzal párhuzamosan, hogy a különböző cigány/roma csoportokat meghatározta az egymástól való elhatárolódás és a különbségek hangsúlyozása, köreikben már kezdett megfogalmazódni, körvonalazódni egy „cigány nemzetnek” a gondolatisága, identitása is. Hangsúlyozandó, hogy a cigányság leginkább integrálódott, iskolázott tagjai léptek kapcsolatba József főherceggel, vagyis a fenti elgondolások a cigányság felsőbb rétegeiben, úgy mond „elitjében” fogalmazódtak meg. Az alább idézett levélrészlet kiváló példája annak, amikor az egyik levélíró egyértelműen hangot adott az imént említetteknek:

⁶³ Sárosi (szerk.) 2012: 8–9; Hajnáczy 2022a.

⁶⁴ Soós (szerk.) 2000: 43.

⁶⁵ Soós (szerk.) 2000: 45.

⁶⁶ Soós (szerk.) 2000: 59.

⁶⁷ Soós (szerk.) 2000: 64.

⁶⁸ Soós (szerk.) 2000: 71.

„Ipolyásgh, Márczjus hó 10. 1889. Hont megye.

Kezejít és lábajit csókolom Fenséges uram ezer bocsánatot kérek hogy azon bátorságot vetem magamnak hogy sorajimat Fénséges uramhoz mertem intézni de mióta volt szerencsém azon Cigány gramatikát’ Fénséges uramtól és szegény megboldogult Édes testvér bátyámtól a selmeczi Balogh jancsitól ösze álitva’ arola elhagyatot és mindenkitül meg vetve szegény Cigány nemzetet kegyeskedet Fénséges uram igénybe és pártolásába venni a mijért ezen szegényelhagyatot Cigány nemzet nem-tugya megszolgálni, Fénséges uramnak mért mert szegény tehetetlen nemzet mertha vagyonos emberek lennénk ez volna az összes magyarországbéli Cigány nemzetnek a kötelssége ezer és ezerfőből ösze csoportozni és csatlakozni és egy diadal zászlóval Fénséges uramhoz sijetni és lábajiná térgyelve mondani hálás köszönetet és a Cigányok diadal zászlóján aranyas betűvel ezen fölirat, lenne,

Fénséges urunk és Pártolónk örömlé halunkmeg és a sírba szálunk nyugotán fekszünk halva és holtan is kötelesigünk lesz Fénséges urunk nagy lelkőségért imátkozni, azért mert még mióta a világ fennál nem találkozt ember aki ezen elhagyatot Cigány nemzetet, figyelembe és Pártolásába vette volna rnint Fénséges uram, a mire a Cigány nemzet büszkén és hangsúlyozva elmondhatya hogyvan Pártfogónk és királyunk Éljen sok de igensok évekenát a legnagyobb megelégedésbe és jó szerencsébe boldogságba jó erőbe a magyarok istene nekünk örömünkre tarcsameg József fő Hercege urunkat a Fénséges aszonyal és a Fénséges csalágyával. [...]

öreg Balogh Ferko
volt egykori Zenész és zenekar igazgató”⁶⁹

CIGÁNYZENÉSZEK ÖNSZERVEZŐDÉSE ÉS IDENTITÁSKERESÉSE A „ROMA HANGOK” TÜKRÉBEN

A Magyar Királyságban neves fővárosi cigányprímások először az 1880-as években vetették fel, hogy a cigányzenészek hozzanak létre maguknak egy önszegélyező egyesületet, korabeli önszegélyező szervezetek mintájára.⁷⁰ A kezdeményezés végül kudarcba fulladt, azonban két évtized elteltével ismét napirendre tűzték, amikor nem cigány újságírókkal együtt, 1900-ban útjára indították a *Magyar Zenészek Lapja* (*Cigányzenészek Közlönye*) című kiadványt, a következő alcímmel: „A magyarországi és külföldi cigányzenészek érdekeit felkaroló szaklap.” Magyarországon ez volt az első cigánysággal kapcsolatos orgánus, amelynek alapításában maguk a cigányok is részt vettek. A lap hasábjain rendre szorgalmazták a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségének a létrehozását, ami végül a cigányzenész társadalmon belüli széthúzás miatt elhalt.⁷¹

⁶⁹ Soós (szerk.) 2000: 61–62.

⁷⁰ Tomka 2003: 33–67.

⁷¹ Hajnáczy (szerk.) 2020: 15–19.

A magyarországi cigányzenészek már a századforduló környékén szervezeteket kívántak létrehozni, valamint saját lapot indítottak. Mindkét esetben kizárólag a saját, szűkebben vett cigány csoportjukban, a cigánymuzsikusokban gondolkodtak. Más cigány csoportokkal, a beásokkal és az oláh cigányokkal való együttműködés fel sem merült. Sőt még a nem zenész romungrók bevonására sem törekedtek. Ugyanakkor a nem cigány zenészekről is elhatárolódtak e tekintetben, de lapjukat magyar nyelven adták ki, és fel sem merült, hogy kárpáti cigány nyelven jelenjenek meg benne írások, holott a cigányzenészeknek kis része ugyan, de beszélte a nyelvet. A hasonló foglalkozású, de más országban élő zenész cigányokkal sem keresték az együttműködést.⁷² A lap alcímében szereplő „külföldi cigányzenészek” alatt azon honfitársaikat értették, akik külföldön vállaltak huzamosabb ideig fellépéseket, ami tömeges jelenségnek számított az adott korokban.⁷³ A cigányzenészek identitása ezen elkülönülési törekvések mentén szerveződött, és meghatározó elemévé a szakmai identitás, valamint az eltérő mértékű kettős identitásuk vált.

Szűk egy évtizeddel később a fővárosi cigányprímások ismét belefogtak egy cigányzenész szervezet létrehozásába, azonban ezúttal sikerrel jártak. 1908-ban megalapították a budapesti cigánymuzsikusokat tömörítő Magyar Cigányzenészek Egyesületét (1908–1910), amelynek alapszabályát a Belügyminisztérium hagyta jóvá, így a szervezet hivatalosan bejegyzett egyesületként működhetett. Égisze alatt már az alapítás évétől rendszeresen kiadták a *Magyar Cigányzenészek Lapját*, a következő alcímmel: „A Magyar Cigányzenészek Egyesületének Hivatalos Lapja. A magyar cigányzenészek érdekeit felölelő társadalmi folyóirat.” A lap a cigányzenészek egyesületének tevékenységéről, terveiről, hazai és külföldi munkalehetőségekről tájékoztatta az olvasókat. Egykoron híres cigányprímások életét bemutató írások, valamint cigánymuzsikusokról szóló versek, irodalmi tárcák, regényrészletek is helyet kaptak a lap hasábjain. A *Magyar Cigányzenészek Lapja* rendszeresen szót emelt az idősödő cigányzenészek érdekében, valamint ismertette az egyesület nyugdíjjal kapcsolatos elképzeléseit. Továbbá a cigányzenész-társadalom tarthatatlan anyagi helyzetének javításáért szállt síkra, beszámolt a megélhetési gondokról, a hazai és külföldi lehetőségek beszűküléséről. 1909-ben a cigányzenészek jótékonyági hangversenyt szerveztek, amelynek bevételeiből annak az elhunyt József főhercegnek kívántak szobrot állítani. A rendezvényre a főherceg fia, József Ágost főherceg is ellátogatott.⁷⁴

A cigányzenészek újfent csak az őket érintő ügyekkel foglalkoztak, egyesületi, szociális és segélyezési kérdések tárgyalásakor fel sem merült, hogy abba a nem zenész cigányokat is bevonják. A *Magyar Cigányzenészek Lapja* egyetlen rövid, a magyarországi cigányság általános helyzetéről szóló cikket sem közölt, ahogyan a magyar közügyek és az országot érintő nagypolitikai eseményeket sem vette napirendre. Kiemelendő, hogy a múlt megismerésének az igénye ekkor már

⁷² Piotrowska 2013, 2022.

⁷³ Szíjjártó 2002; Sárosi 2012.

⁷⁴ Hajnáczy (szerk.) 2020: 19–40.

megjelent, de az is csak hajdani cigányprímások életére korlátozódott. Egyedül főherceg emlékezete és kultusza jelentett némi közös nevezőt a cigányság/romák többi csoportjával, ahogyan az – a fenti fejezetben – a magánlevelezések során is felszínre került.

Az I. világháborút lezáró Párizs környéki békeszerződések az új világrend megalapozásának az igényével drasztikus intézkedéseket helyeztek kilátásba a legyőzött országokkal szemben. A Magyarországgal kötött trianoni békeszerződés az ország nagymérvű megcsonkítását jelentette, mely során az elvesztette területének és lakosságának közel kétharmadát.⁷⁵ A területek elcsatolása által a cigányok létszáma is a töredékére zsugorodott. Nagyrészt azok éltek a Trianon utáni ország területén, akik beszéltek magyarul.⁷⁶ A cigányzenészek sorsa összefonódott a magyarsággal a trianoni békeszerződés miatt megrendült országban. A cigányzenészek egy része a magyarokhoz hasonlóan kénytelen volt az elcsatolt területekről az anyaországba költözni. Továbbá a források alapján látszik, hogy a cigánymuzikusok közül többen is az irredenta ideológia és a revizionista törekvések hívei lettek.

A cigánymuzikusok által alapított Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete (1918–1933) és annak orgánuma, a *Magyar Czigányzenészek Lapja* a két világháború közötti időszakban rendre felemelte hangját a Magyarországot ért csapás ellen.⁷⁷ A Belügyminisztérium által jóváhagyott alapszabályban a cigányzenészek szervezetének hivatalos nyelveként a magyart határozták meg, valamint azt is kiemelték, hogy „hazafias és keresztény elvi alapon” végzi tevékenységét. Továbbá hogy a Belügyminisztériummal karöltve visszaszorítják a külföldi zenészek magyarországi térnyerését és népszerűsítik a magyar cigányzenét.⁷⁸ Kiemelendő, hogy az államhatalom a két világháború közötti időszakban eltérő módon viszonyult a különböző cigány/roma csoportokhoz; ez a skála a karhatalmi intézkedésektől egészen a támogatásig terjedt. Például a Horthy-korszak hírhedt rendészeti és közegészségügyi rendeleteit ugyanúgy a Belügyminisztérium adta ki, mint a cigánymuzikusok érdekeit védő rendelkezéseket, ahogyan éppen azt is lehetővé tette, hogy hivatalosan bejegyzett egyesületet hozzanak létre. Ez a különbségtétel a nem cigány társadalmat is jellemezte: a mélyszegénységben élő cigánytelepi lakosok kirekesztése mellett megfigyelhető volt a neves cigányprímások iránti rajongás is.⁷⁹ Feltételezhetően a cigány/roma csoportok identitása és azok alakulása kölcsönhatásban állt a mindenkori nem cigány környezet attitűdjével és az államhatalom aktuális cigánypolitikájával. Részben ez is hozzájárult ahhoz, hogy ebben az időszakban a cigányzenészek egy része azonosult a magyar nemzeti törekvésekkel.

Az irredenta ideológia és a revizionista törekvések részeként, a cigányzenészek a magyar nóta védelmezőivé avanszáldtak a „nemzetellenes” jazz-zenével

⁷⁵ Romsics 2005: 145–147.

⁷⁶ Kocsis–Kovács 1991: 80–82; Czigányösszeírás... 1985: 32–41.

⁷⁷ Hajnáczy 2020b.

⁷⁸ Marushiakova–Popov (eds) 2021: 467–479.

⁷⁹ Bársony–Daróczy 2008; Karsai 1992; Kunt 2023; Hajnáczy 2021b, 2022b.

szemben. A cigánymuzsikuskok a jazz-zenét sokszor „fertőző bacilusnak”, „járványnak”, „betegségnek”, „külföldi lelki kelevénynek”, „egyiptomi csapásnak”, „sáskajárásnak” minősítették.⁸⁰ A jazz elleni kirohanások gyakran összefonódtak a trianoni békeszerződés következtében harmadára csonkított Magyarország miatti elkeseredéssel. Például az egyesület egyik elnöke a következőket jegyezte meg: „Nincs szebb ó, mint a magyar nóta. Ez az irredenta leghatalmasabb fegyvere. A legnagyobb propaganda. A szívbe markol! A legigazibb hazafi a jó cigány!”⁸¹ A budapesti helyi csoport vezetője pedig így vélekedett: „A megszállott területek elszakított magyarsága nem a szaxofont várja és nem a dob fülhasogató lármáját, hanem a magyar cigányokat, hogy a magyar feltámadás idején velük sírhassák ki szívük bánatát.”⁸² A *Magyar Czigányzenészek Lapja* egyik vezércikkében pedig következőket lehetett olvasni: „A tizenhárom vármegyére nyomorított csonka országban elnémult a vígság, a kedv, megszűnt a jólét, a cigányzenész kereset nélkül maradt, és ami a számára még ezen a leégett tarlón megmaradt volna, azt is learatta, felette előle az afrikai újabb sáskajárás, az idegen jazzinvázió.”⁸³ A Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete különböző irredenta újságokkal és szervezetekkel kereste a kapcsolatot és működött együtt, mint például a *Magyarság* című lappal, a Turul Szövetséggel, a Werbőczy Bajtársi Egyesülettel és a Csaba Bajtársi Egyesülettel. Az imént említett szervezetek egyértelműen a revizionizmus mellett törtek lándzsát, olykor hírhedtté váltak antiszemitizmusuk és a zsidó származású egyetemi hallgatók bántalmazása miatt.⁸⁴ A cigánymuzsikuskok egyesülete 1929-ben belépett a Magyar Revíziós Ligába, valamint a szervezet elnöke Mussolininek és Lord Rothermere-nek írt köszönőleveket, amiket a sajtó is leköszölt a válaszlevelekkel egyetemben:

„A Revíziós Liga tek.[intetes] Elnökségének!

A trianoni gyalázatos békediktátum kilencedik évfordulóján a Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete indítatva érzi magát arra, hogy csatlakozását jelentse be, illetve tisztelettel felvételét kérje a Revíziós Ligába. Őszinte meglepéssel látjuk azt a hatalmas munkát, amelyet a Revíziós Liga kifejt és érezzük annak fokozott szükségét. Biztosítjuk az Elnökséget arról, hogy a Revíziós Liga mindnyájunkra nézve áldásdús törekvése és nemes munkája egyesületünk minden tagja előtt nagy megértésre talál. Nagyrabecsülésünk ismételt kifejezése mellett újólag tisztelettel kérjük felvételünket és maradtunk hazafias tisztelettel:

Lilin titkár Bura Károly elnök”⁸⁵

⁸⁰ Hajnáczy 2020b.

⁸¹ Hajnáczy (szerk.) 2019: 93.

⁸² Hajnáczy (szerk.) 2019: 236.

⁸³ Hajnáczy (szerk.) 2019: 115.

⁸⁴ Marushiakova–Popov (eds) 2021: 497–511; Hajnáczy 2022a.

⁸⁵ Hajnáczy 2020b: 135.

„Főméltóságú Lord [Rothermere]!

Az újonnan alakult Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete és minden magyar cigányzenész nevében mély hódolattal köszöntjük és üdvözljük Főméltóságodat fáradhatatlan munkássága közben, amellyel a magyar igazságot iparkodik győzelemhez segíteni. Adjon az Isteni Gondviselés Lordságodnak megingathatatlan lelkierőt, hogy küzdelme sikeres legyen és a mi nemzeti reményünk mielőbb valóra válhasson! Kifosztottak, megtépázottak vagyunk! Azóta a mi hegedünkön is szomorúbban zokog a nóta s a mi vonónkon is ott reszket nemzetünk minden fájdalma. De tudjuk a kötelességünket is. Ott vagyunk az elszakított részekben s a magyar dallal, magyar nótával emlékeztetjük testvéreinket, hogy lesz még egyszer magyar ünnep is a világon! És szétvisszük a világba, amerre magyar cigányzenész jár, hogy a magyar igazságnak győzni kell! Mert velünk az Isteni igazság! Mert a lobogónkat Rotheremere Lord tartja!

A Magyarországi [sic] Cigányzenészek Országos Egyesülete nevében:
Bura Károly elnök⁸⁶

Az egyesület végül 1933-ban megszűnt, azonban néhány éven belül megalkult a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetsége (1935–1940). A szervezet legikonikusabb rendezvényére, a cigányok magyarországi letelepedésének ötszáz éves jubileumi ünnepe szervezésére 1937-ben került sor. A rendezvény keretében számos település főterén a cigánymuzsikusok térzenét adtak; magyar nótákat, a magyar Himnuszt, a Magyar Hiszekegyet, valamint a Rákóczi-indulót játszották. A jubileumi ünnepség fő helyszínére, a budapesti Városi Színházba a kormányzót, a kormány tagjait, a minisztereket, valamint diplomatákat és több város polgármesterét is meghívták. A jubileumi ünnepség megszervezésébe a cigányzenészek nem vontak be más cigány/roma csoportokat, sőt, még a nem zeneész magyar cigányokat sem. A zenei repertoár egyértelműen a magyarsághoz, a magyar nemzeti identitáshoz kötődött. A fővárosi programsorozatban, az eredeti elképzelések szerint azonban nem csak a cigányzenészek léptek volna fel. A hangversenyen túl egy hagyományos cigány keresztelőt és lakodalmat is be kívántak mutatni a közönségnek, valamint egy „gypsiológiai világkongresszust” is szerettek volna szervezni.⁸⁷ A nemzetközi konferenciára – ami végül elmaradt –, közel ötven országból hívtak volna meg előadókat, s a rendezvény indítékáról a Magyar Cigányzenészek Országos Szövetségének az elnöke az alábbiakat nyilatkozta a sajtónak:

„Nemzeti szempontból is öröndetes és nagy jelentőségű a budapesti kongresszus, mert itt beigazolást fog nyerni, hogy a cigányok, akik ötszáz éve élnek a magyarság

⁸⁶ Hajnáczy 2020b: 136.

⁸⁷ Hajnáczy (szerk.) 2019: 48–54.

között, nem elnyomott kisebbségként éltek itt. Ötszáz évvel ezelőtt egyes országokban a cigányon bárki népítéletet hajthatott végre, cigányt megölhettek, megcsonkíthattak, mert ezért büntetés nem járt. Ugyanakkor Magyarországon a magyar a cigányt nem csak megtűrte, de megbecsülte és szerette is. A magyarság türelmének és kisebbségek iránt való megértésének is ünnepe lesz a cigányok világkongresszusa.”⁸⁸

Az ötszáz éves jubileumi ünnepség egyrészt rávilágított arra, hogy a cigányzenészek identitását – legalábbis a nyilvánosság előtt – nem a magyarok általi üldöztetésből és elnyomtatásból fakadó áldozatiság határozta meg. Másrészt a cigányság többi csoportjával való azonosulás is a felszínre bukkott, mind Magyarországon, mind pedig határokon átívelően. Az országban való letelepedést és a magyarokkal való több száz éves együttélést a szervezők nem sarkították ki csak a romungrókra vagy a cigánymuzsikusra, holott a beás cigányok és az oláh cigányok később érkeztek Magyarországra. A „gypsiológiai világkongresszus” gondolata pedig már arra enged következtetni, hogy más, akár távoli országok cigányságával is közösséget vállaltak.

* * *

A 19. század végétől a II. világháború kitöréséig terjedő időszakban a magyarországi cigányság főbb csoportjaira; a magyar cigányokra (romungrókra), a beásokra és az oláh cigányokra az egymástól való elkülönülés és a megkülönböztetés volt jellemző. Egységes cigány identitás helyett cigány/roma identitásokról beszélhetünk a korabeli felmérések és történeti kutatások alapján. Ugyanakkor a cigányság nem elszigetelten élt a nem cigány lakosságtól, ami nagymértvű nyelvi asszimilációt vagy többnyelvűséget eredményezett, valamint olykor a kettős identitás különböző mértékű kialakulásához vezetett. Nemcsak a nyelvi, hanem az etnikai asszimilációt is meg lehetett figyelni ebben az időszakban. Egyrészt a cigányok egy része beolvadt a nem cigány lakosság közé, ugyanakkor az is előfordult, hogy nem cigányok a cigányok közé olvadtak be. A cigányság esetében az integrációs és asszimilációs folyamatoknak döntően két iránya fordult elő a Magyar Királyságban; egyrészt az államalkotó magyarság, másrészt – különösen Erdélyben – a románság irányába. Az imént említett társadalmi folyamatok még több identitásmintázatot hoztak létre. Ugyanakkor a cigányság elitjében – a fennmaradt magánlevelek szerint – már megjelent a „cigány nemzetnek”, a nyelvi csoportokat áthidaló cigány/roma identitásnak a gondolata. Kulturális, strukturális és gazdasági okok miatt a romungrók csoportjába tartozó cigányzenészekről maradtak fenn történeti források, így az identitás mélyrehatóbb vizsgálata az ő esetükben vált lehetővé. A cigánymuzsikuskok által létrehozott szervezetek elhatárolódtak más cigány/roma csoportoktól, vagy nem vettek tudomást róluk. Ahogy a szervezeteik által kiadott lapok sem foglalkoztak a beásokkal vagy az oláh cigányokkal, sőt a nem zenész romungrókkal és a külföldi cigányzenészekkel sem.

⁸⁸ Hajnáczy (szerk.) 2019: 54.

Identitásuk a cigányságuk, a foglalkozásuk és a magyarsághoz való kötődésük koordinátái mentén alakult. A vizsgált korszakban a cigánymuzikusok identitása nem számított statikusnak; dinamikusan változott, dialektikus viszonyban állt a nagypolitikai eseményekkel és a társadalmi változásokkal egyaránt. A cigányzenészek a magyar nemzeti törekvések és az állami identitáspolitikai részeseivé váltak. Ezzel párhuzamosan, jóval kisebb mértékben ugyan, de a „cigány nemzetnek” a gondolata is megjelent köreikben, sőt, a határokon átívelő transznacionális roma identitásra utaló kezdeményezések is felmerültek. A cigányzenészek identitásának a részét képezte az áldozatiság, azonban azt nem a magyarok általi üldöztetésre és elnyomásra vezették vissza, hanem a trianoni békediktátumra és a külföldről betörő új zenei irányzatra, a jazzre.

FORRÁSOK

- Bari Károly (szerk.) 2013: *Régi cigány szótárak és folklór szövegek* I. kötet. Hagyományok Háza, Budapest.
- Czigányösszeírás... 1895: A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények* (Új folyam.) 9. kötet. 1–145.
- D. Szakács Anita (szerk.) 2020: *Ifj. Munczy Béla I. világháborús frontnaplói*. Magyar Nemzeti Levéltár Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron.
- Hajnóczky Tamás (szerk.) 2019: *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Hajnóczky Tamás (szerk.) 2020: *Magyar Cigányzenészek Egyesülete. Cigányzenészek mozgalma a boldog békeidők Magyarországon*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Hála József 2017: "Kedves Nagyságos Uram!" Eötvös Albert cigányprímás levelei Hermann Antalhoz. In: Bali János (szerk.): *Cigány világok a Kárpát-medencében*. (Cigány néprajzi közlemények 17.) Magyar Néprajzi Társaság – Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Néprajzi Intézet, Budapest, 9–22.
- Harmat József (szerk.) 2015: *Roma holokaust a Grábler-tónál. A székesfehérvári és várpalotai cigányok tömeges kivégzése Várpalotán 1945-ben*. Várpalota Város Önkormányzata – Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Várpalota – Veszprém.
- Kereskényiné Cseh Edit (szerk.) 2008: *Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768–1987)*. Békés Megyei Levéltár, Gyula.
- Landauer Attila (szerk.) 2016: *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953)*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (eds) 2021: *Roma Voices in History. A Sourcebook. Roma Civic Emancipation in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn.
- Nagy Pál (szerk.) 2011: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, Gödöllő.

- Sárosi Bálint (szerk.) 2004: *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében 1776–1903*. Nap Kiadó, Budapest.
- Sárosi Bálint (szerk.) 2012: *A cigányzenekar múltja az egykorú sajtó tükrében 1904–1944*. II. kötet. Nap Kiadó, Budapest.
- Soós István (szerk.) 2000: *József főherceg cigány levelezése*. (Romológiai Kutatóintézet Közleményei 3.) Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd.
- Zsupos Zoltán 1996: *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században*. (Cigány néprajzi tanulmányok 4–5.) Magyar Néprajzi Tanulmányok, Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Achim, Viorel 2001: *Cigányok a román történelemben*. Orisis Kiadó, Budapest.
- Bana József 1993: A vándorcigányok letelepítése, építkezése a 18. század közepétől a 20. század közepéig. In: Cseri Miklós (szerk.): *A Kisalföld nép építészete*. Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum – Győri Xantus János Múzeum, Szentendre – Győr, 309–328.
- Bana József 1998: Győr cigánypolitikája a második világháborúig. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. (Romológiai Kutatóintézet közleményei 1.) Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 123–135.
- Bársony, János – Daróczi, Ágnes (eds) 2008: *Pharrajimos. The Fate of the Roma During the Holocaust*. International Debate Education Association, New York – Amsterdam – Brussels.
- Bernáth, Gábor (ed.) 2000: *Porrajmos. Recollections of Roma Holocaust survivors*. Roma Sajtóközpont, Budapest.
- Binder Mátyás 2008: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet* (20.) 77. 130–160.
- Borsodi Csaba 2006: Irattan. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segédtudományai*. Osiris, Budapest, 169–186.
- Bódi Zsuzsanna (szerk.) 1999: *Tanulmányok Hermann Antal emlékére*. (Cigány néprajzi tanulmányok 8.) Magyar Néprajzi Társaság, Budapest.
- Cserti Csapó Tibor 2011: *A cigány népesség a társadalmi-gazdasági térszerkezetben*. PTE BTK Oktatókutató Központ – Virágmandula Kft., Pécs.
- Cserti Csapó Tibor 2015: A magyarországi cigány közösségek demográfiai megközelítése. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány, roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs, 401–462.
- D. Magyar Imre 2023: „A cigány a vonójával...” Cigányzenészek a 20. század első felének irodalmában. In: Hajnáczy Tamás (szerk.): *A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális metszetek a 19–20. századból*. Gondolat Kiadó, Budapest, 261–311.
- D. Szakács Anita 2009: Munczy Béla cigányprímás első világháborús frontnaplói. In: Márfi Attila – Kosztics István (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene II*. Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs, 91–95.

- Daróczi Ágnes 2023: *Hosszú az út előttem*. Magvető, Budapest.
- Dominkovits Péter 2005: Cigányösszeírások Sopron vármegyében a 18. század második felében. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I*. Emberháza Alapítvány – Erdős Kamill Cigánymúzeum – Cigány Kulturális és Köz-művelődési Egyesület, Pécs, 51–69.
- Duminica, Ion 2021: Gypsy Slavery in the Medieval Moldovan Historical Documentary. In: Kyuchukov, Hristo – Zahova, Sofiya – Duminica, Ion (eds): *Romani History and Culture. Festschrift in Honor of Prof. Dr. Vesselin Popov*. Lincom, München, 36–74.
- Dupcsik Csaba 2009: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében 1890–2008*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Dupcsik Csaba 2023: A cigányzenész karaktere az élclapokban. In: Hajnáczy Tamás (szerk.): *A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális metszetek a 19–20. századból*. Gondolat Kiadó, Budapest, 225–260.
- Erdős Kamill 1989: A magyarországi cigányság. In: Vekerdi József (szerk.): *Erdős Kamill cigánytanulmányai*. Békés Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottsága – Erkel Ferenc Múzeum, Békéscsaba, 42–56.
- Fosztó László 2002: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 207–224.
- Gyáni Gábor – Kövér György 2006: *Magyarország társadalomtörténete. A reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Hajnáczy Tamás 2017: CS-lakás program. „Szociális követelményeknek meg nem felelő telepek” felszámolása a Kádár-korszakban. *Romológia* (5.) 14. 8–60.
- Hajnáczy, Tamás 2020a: Hungarian Gypsy Musician's National Association: Battles Faced by Gypsy Musician in Hungary during the Interwar Years. *Social Inclusion* (8.) 2. 327–335. <https://doi.org/10.17645/si.v8i2.2760>
- Hajnáczy, Tamás 2020b: Trianon and Revisionist Gypsy Musicians. *Central European Political Science Review* (21.) 81. 129–141.
- Hajnáczy, Tamás 2021a: Hungarian Gypsy Musician's National Federation 1935–1940. In: Kyuchukov, Hristo – Zahova, Sofiya – Duminica, Ion (eds): *Romani History and Culture. Festschrift in Honor of Prof. Dr. Vesselin Popov*. Lincom, München, 180–193.
- Hajnáczy, Tamás 2021b: „The Gypsy issue” in Hungary during the Interwar Years I. *Revista de Etnologie și Culturologie* (30.) 2. 60–68. <https://doi.org/10.52603/rec.2021.30.08>
- Hajnáczy, Tamás 2022a: Hungary. In: Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (eds): *Roma Portraits in History. Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn, 253–281. https://doi.org/10.30965/9783657705191_008
- Hajnáczy, Tamás 2022b: “The Gypsy issue” in Hungary during the Interwar Years II. *Revista de Etnologie și Culturologie* (31.) 1. 54–63. <https://doi.org/10.52603/rec.2022.31.06>
- Hajnáczy Tamás 2023: Cigányzenész egyesületek önszegélyező tevékenysége a boldog békeidők végnapjaitól a második világháború kitöréséig. In: Hajnáczy Tamás (szerk.):

- A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális met-szetek a 19–20. századból.* Gondolat Kiadó, Budapest, 73–111.
- Hajnáczy Tamás 2024: Cigány hivatalos- és magánlevelek. „Roma hangok” a történeli forrásokban a 19. század végétől a második világháború kitöréséig. *Pro Minoritate* (27.) 3. 111–135.
- Hudi József 1998: Veszprém megyei cigányság a 18. században. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* (Romológiai Kutatóintézet Közleményei 1.) Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 102–110.
- Huszár Tibor 2015: *A magyar szociológia története.* ELTE Társadalomtudományi Kar, Budapest.
- Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella 2004: *A magyarországi cigányság 1971–2003.* Gondolat – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.
- Kóczé Angéla – Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.) 2019: *Egymás szemébe nézve. Az el-múlt fél évszázad roma politikai törekvései.* Balassi Kiadó, Budapest.
- Kövr György 2014: *Biográfia és társadalomtörténet.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Kristó Gyula 2006: Nyelvtudomány. In: Bertényi Iván (szerk.): *A történelem segéd-tudományai.* Osiris Kiadó, Budapest, 276–285.
- Karsai László 1992: *A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocaust-hoz.* Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest.
- Kocsis Károly – Kovács Zoltán 1991: A magyarországi cigánynépesség társadalomföld-rajza. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét.* MTA Politikai Tudomá-nyok Intézete, Budapest, 78–105.
- Kunt, Gergely 2023: Diverse Xenophobia? Anti-Romani Stereotypes in Private Disco-urse in Hungary in the First Half of the Twentieth Century. *S: I. M. O. N.* (10.) 3. 64–85.
- Lengyel Emese 2021: A cigánykirály. Bihari János (1764–1827) cigányprímás emlékezete az operettszínpadon. *Pro Minoritate* (24.) 3. 107–120.
- Lengyel Emese 2023: „Mert a dzsessz csak flört, a cigányzene az igazi szerelem.” A ci-gányzene és a jazz-zene a magyar operettszínpadon. In: Hajnáczy Tamás (szerk.): *A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális met-szetek a 19–20. századból.* Gondolat Kiadó, Budapest, 147–185.
- Marushaikova, Elena – Popov, Vesselin 2013: Roma Identities in Central, Southeastern and Eastern Europe. In: Kyuchukov, Hristo – Rawashdeh, Omar (eds): *Roma Iden-tity and Anti-Gypsyism in Europe.* Lincom, München, 40–52.
- Marushaikova, Elena – Popov, Vesselin 2016: Who are Roma? In: Marushaikova, Elena – Popov, Vesselin (eds): *Roma Culture: Myths and Realities. In Memoriam of Donald Kenrick (1929–2015).* Lincom, München, 7–34.
- Marushaikova, Elena – Popov, Vesselin 2020a: ‘Letter to Stalin’: Roma Activism vs. Gypsy Nomadism in Central, South-Eastern and Eastern Europe before WWII. *So-cial Inclusion* (8.) 2. 265–276. <https://doi.org/10.17645/si.v8i2.2777>
- Marushaikova, Elena – Popov, Vesselin (eds) 2020b: Gypsy Policy and Roma Activism: From the Interwar Period to Current Policies and Challenges. *Social Inclusion* (8.) 2. <https://doi.org/10.17645/si.v8i2.3036>
- Marushaikova, Elena – Popov, Vesselin 2021: Who are ‘oamenii nostri’ (our people): Rudari, Lingurari, Băieshi, etc., and their identities. In: Sorescu-Marinković,

- Annemaria – Kahl, Thede – Sikimić, Biljana (eds): *Boyash Studies: Researching „Our People”*. (Forum: Romänien 40.) Frank & Timme, Berlin, 37–74.
- Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin (eds) 2022: *Roma Portraits in History. Roma Civic Emancipation Elite in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until WW II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn.
- Matras, Yaron 2003: A Geographical Approach to the Classification of Romani. In: Salo, Sheila – Prónai, Csaba (eds): *Ethnic Identities in Dynamic Perspective*. Roma Research Group Ethnic and National Minority Studies Institute Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 193–199.
- Nagy Pál 1998: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Kaposvár.
- Nagy Pál 2019: *Beás cigányok a Kárpát-medencében. Historikus metszetek a 18–19. századból*. Pécsi Tudományegyetem NTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs.
- Nagy Pál 2020: Parasztok, cigányok, proletárok. Az alsó kaszt és a cigány etnicitás történeti értelmezéséhez (19–20. század). *Aetas* (35.) 1. 131–149.
- Nagy Pál 2023: A temesvári németcigányok. Muzsikuss cigányok identitáskeresése az 1930-as években. In: Hajnáczy Tamás (szerk.): *A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális metszetek a 19–20. századból*. Gondolat Kiadó, Budapest, 112–143.
- Orsós Anna 2015: A beás nyelv. In: Orsós Anna (szerk.): *A romológia alapjai*. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Neveléstudományi Intézet Romológia és Nevelésszociológia Tanszék – Wlislócki Henrik Szakkollégium, Pécs, 151–180.
- Piotrowska, Anna G. 2013: *Gypsy Music in European Culture. From the Late Eighteenth to the Early Twentieth Centuries*. Northeastern University Press, Boston.
- Piotrowska, Anna G. 2022: From the History of the Lăutari in Romania. In: Rosenhaft, Eve – Sierra, María (eds): *European Roma. Lives beyond Stereotypes*. Liverpool University Press, Liverpool. <https://doi.org/10.2307/j.ctv2crj1sr.17>
- Riskó Kata 2023: Primáseggyéniségek a cigányzene ünnepén. In: Hajnáczy Tamás (szerk.): *A cigányzene és a zenész cigány alakváltozásai. Történelmi, társadalmi és kulturális metszetek a 19–20. századból*. Gondolat Kiadó, Budapest, 355–407.
- Roman, Raluca Bianca – Zahova, Sofiya – Marinov, Aleksandar G. – Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin – Hajnáczy, Tamás – Shapoval, Viktor – Blomster, Risto 2021: *Roma Writings. Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn.
- Romsics Ignác 2005: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Rotaru, Julieta – Gaunt, David 2023: *The Wallachian Gold-Washers. Unlocking the Golden Past of the Rudari Woodworkers*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn. <https://doi.org/10.30965/9783657790388>
- Said, Edward W. 2000: *Orientalizmus*. Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Sárosi, Bálint 1971: *Gypsy Music*. Corvina Press, Budapest.
- Scholtz Róbert Gergely 2018: *Hegedűvel és puskával. A Nagy Háború elfeledett cigány katonái (1914–1918)*. Hangadó Egyesület, Zsáka.

- Szalai Andrea 2007: Egységesség? Változatosság? A cigány kisebbség és a nyelvi sokféleség. In: Bartha Csilla (szerk.): *Cigány nyelvek és közösségek a Kárpát-medencében*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 20–51.
- Szijjártó M. István 2021: *A történelem diskurzusa. Bevezetés a 20. századi történetírás történetébe és elméletébe*. Ráció Kiadó, Budapest.
- Szijjártó Csaba 2002: *A cigány útra ment... Cigányzenekaraink, valamint népzenei és néptáncárságok külföldjárása a kezdetektől a kiegyezésig. (Korabeli sajtódokumentumok alapján.)* Masszi Kiadó, Budapest.
- Tomka Béla 2003: *Szociálpolitika a 20. századi Magyarországon európai perspektívában*. Századvég Kiadó, Budapest.
- Váradi János 2009: A magyarországi cigány népesség számának alakulása 1850–1910. *Regio* (20.) 4. 60–81.
- Williams, Patrick 2000: A párizsi kelderások láthatatlansága. In: Prónai Csaba (szerk.): *Nyugat-Európa. Válogatás Bernard Formoso, Patrick Williams, Leonardo Piasere tanulmányaiból*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 183–205.
- Wlisloczki Henrik 2009: *Az erdélyi cigány népköltészet*. Magyar Mercurius, Budapest.
- Wolf, Eric R. 1995: *Európa és a történelem nélküli népek*. Akadémiai Kiadó – Osiris Kiadó – Századvég Kiadó, Budapest.
- Zahova, Sofiya 2021: Introduction. In: Roman, Raluca Bianca – Zahova, Sofiya – Marinov, Aleksandar G. – Marushiakova, Elena – Popov, Vesselin – Hajnáczy, Tamás – Shapoval, Viktor – Blomster, Risto: *Roma Writings. Romani Literature and Press in Central, South-Eastern and Eastern Europe from the 19th Century until World War II*. Brill – Ferdinand Schöningh, Paderborn, 3–22. https://doi.org/10.30965/9783657705207_003

A muzeológia modern fogalomtára

Mairesse, François (ed.): Dictionary of Museology.

ICOM – Routledge, Abingdon – New York, 2023. 582 oldal.

A közelmúltban jelent meg a *Dictionary of Museology* című kötet, amelyet a Múzeumok Nemzetközi Tanácsa (ICOM) kezdeményezésében adtak ki. A főszerkesztő François Mairesse, aki a muzeológia professzora, többek között az École du Louvre oktatója és számos nemzetközi szervezet elnökeként nagyfokú rálátással rendelkezik napjaink múzeumi folyamataira. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy a nagy léptékű szótár összeállítása jelen esetben nem csak egy, hanem több mint száz szakember munkája. A szerzők csapata többek között Anglia, Franciaország, Olaszország, Portugália és Spanyolország kutatói, muzeológusai köréből tevődött össze. A különböző régiók képviselte kimondottan szerencsés, hiszen már önmagában véve is rámutat a múzeumi szakma összetett és színes voltára. Az olvasóban azonban felvetődhet a kérdés, hogy megvalósítható-e egyáltalán egy általános szakmai szótár összeállítása? Ezzel már csak azért is érdemes foglalkozni, mert hivatalosan több mint százezer múzeumot tartanak nyilván a világon, ez a szám pedig minden évben gyarapszik. A főszerkesztő az előszavában kiemeli, hogy azért esett a választás a „szótár” megnevezésre, mert a mindent átfogó lexikon műfaját már a szerkesztői csapat összeállításakor elvetették. A *Dictionary of Museology* egyébként nem előzmény nélküli kötet: 2011-ben jelent meg a *Dictionnaire encyclopedique de muséologie*, és a két cím arra is rámutat, hogy az átfogó múzeumi munkák terén korábban a francia volt az elsődleges nyelv. François Mairesse kiemeli, hogy az újabb kötet célja nem egy teljes fogalomtár összeállítása, hanem sokkal inkább a múzeumi világ legfőbb trendjeinek rögzítése volt. Ahogy a főszerkesztő megjegyzi: a kezdeményezés egy adott elméleti pillanatot rögzít. A szócikkek száma több, mint ezer, s ezek közel száz nagyobb téma köré vannak felépítve. A fogalmak megnevezése az angol mellett francia és spanyol fordítást is kapott, de a kifejtés minden esetben egynyelvű. Az alábbiakban néhány fontosabb szócikk segítségével röviden ismertetjük, hogy a *Dictionary of Museology* iránt érdeklődők milyen felvetésekkel találkozhatnak.

A múzeumi munka sarkalatos pontja az állománygyarapítás, így kijelenthető, hogy a tárgyalt fogalmak közül ez az egyik legfontosabb. Az „Acquisition Policy” szócikk alatt, amely Markus Walz munkája, részletekbe menően olvashatunk a műtárgybeszerzés elméleti lépéseiről. A szótár kiemeli, hogy gyűjteményezés tekintetében kulcsfontosságú a megfelelő intézményi stratégia kialakítása. Ideális esetben előre rögzíteni kell, hogy milyen korszakból, milyen tárgyakat és miért gyűjtünk. Mivel a muzeális tárgy filozófiai szempontból a történelmi és a társadalmi valóság egy-egy szelete, kulcsfontosságú, hogy az intézményi döntéshozók a lehető legmagasabb szinten értékeljék a kapcsolódó – egyes esetekben

elvonatkoztatott – ismereteket. Bár a „kutatás” mikéntjét egy független szócikk tárgyalja, előretételezve megemlíthető, hogy a meglévő gyűjteménnyel kapcsolatos szakmai vizsgálatok nagyban megkönnyítik a gyarapítási kérdések eldöntését. Mit jelképez a látókörbe került tétel? Mi tekinthető hiteles fizikai állagnak? Ezen kérdések mellett kiemelkedően fontos, hogy a gyűjtemény egészéhez viszonyítsunk: egy muzeális tárgy akkor válhat igazán értékessé, ha az adott kollekción belül el lehet helyezni. Egy társadalmi vagy történelmi kontextus szemléltetése ugyanis több összefüggő tétel bemutatásával valósítható meg a legjobban.

Módszertani szempontból érdemes kiemelni, hogy említésre kerül az úgynevezett kétlépcsős gyűjtés is, amelynek eszményi alapja, hogy egy adott tárgy-típusból a lehető legtöbbet szerzik be, majd egy következő kiválasztási körben a szakemberek kiválasztják azokat a darabokat, amelyek később muzeális tárggyá válhatnak. Walz hangsúlyozza, hogy ezt a modellt elsősorban az angolszász nyelvterületen működő intézmények alkalmazzák. A szerző Hermann Lübbe munkájára hivatkozva kiemeli, hogy az eljárás a gyakori előfordulási tárgyak esetében alkalmazható, míg szűk keresztmetszetként a tárolási kapacitást és az anyagi fedezet kérdését említi. A felvetett problémák fontosságával jelen sorok szerzője is egyetért: a hazai szabályozások például nem teszik lehetővé, hogy az intézmények a gyűjteményi területen (raktárban) nyilvántartási szám nélküli tárgyakat tároljanak. Vagyis az említett eljárás során adódó fölösleges tételek elhelyezése lehetetlen lenne. A szócikk tehát nagyszerű kitekintést ad például a Nagy-Britanniában elterjedt módszerekről, de sajnos nem ismertet ellentétes irányba mutató példát. Ez azonban nem olyan hiány, amely felróható lenne. Ugyanakkor bővebb kifejtést igényelhetett volna a sporadikus gyűjtések kérdésköre: ezen területen ugyanis gyakran előfordulnak előre nem tervezett felajánlások.

Mi történik egy muzeális tárggyal, amikor az „életciklusa” végére ér? A választ a Dieuwertje Wijismuller által jegyzett „Deaccessioning” szócikk próbálja megadni. Ahogyan a szerző megjegyzi, a selejtezés/eltávolítás az egyik legnagyobb visszhangot kiváltó múzeumi folyamat. Ez lehet végleges selejtezés, múzeumok közötti csere, illetve szélsőséges esetben akár értékesítés is. Fontos kiemelni, hogy a műtárgyak pénzzé tétele a hazai intézmények esetében elképzelhetetlen. Wijismuller felhívja a figyelmet az országonként eltérő szabályozásokra, valamint az újra-gyűjteményezés („re-musealisation”) fogalmára is. Az utóbbi lényege, hogy egy intézmény kiír egy tárgyat a leltárkönyvből, majd egy másik helyen azt mégis gyűjteménybe helyezi. A selejtezés/eltávolítás kapcsán újra felmerül a háttérinformációkat összegyűjtő kutatók szerepe. A vonatkozó fogalomnál („Researcher”) Mairesse megállapítja, hogy a mai múzeumi világban csak az óriási méretű intézmények engedhetik meg maguknak, hogy külön kutatói pozíciókat tartsanak fent, hiszen a közgyűjteményi munkavégzés sokrétű tevékenység. Az apróbb hiányosságok mellett meg kell említeni, hogy az egyes folyamatok kialakulásának történelmi hátterét és az intézményesülést a szerzők minden esetben részletesen, de élvezhetően ragadják meg.

Érdemes kiemelni, hogy a szótár – helyesen eljárva – elkülöníti a kiállítást („Exhibition” – Jean Davallon) és a megjelenítés módját („Display” – Pascal

Griener és Cecilia Hurley). Az újfent kimerítő történelmi és fogalmi elemzés mellett azonban kevés figyelmet kap a gyűjteményi műtárgy és a kiállításokba szánt műtárgy viszonya. Egyes esetekben ugyanis a kiállított – mozgatott és szállított – tárgyak jobban ki vannak téve a külső körülményeknek. Az adott tételből megőrzött első- vagy másodpéldány viszont elősegítheti az optimális állapot rögzítését, illetve a későbbi helyreállítás során mintaként is szolgálhat. A múzeumok nemzetközi kavalkádjára tekintve azonban megállapítható, hogy az országokként eltérő módszerek maradéktalan ismertetése nem is lehet elvárás.

A szótárban fontos szerepet kapnak az etikai kérdések, és ez mindenképp a pozitívumok között említendő. A múzeumi világ számára aktuális problémát jelentenek azok a morális megfontolások, amelyek az egykori gyarmati világból származó, vagy különböző háborúk során bekerülő műtárgyak kérdéskörét övezik. Napjainkban fel sem merülhet kérdésként, hogy ilyen tételekkel nem lehet és nem is szabad gyarapítást végezni. Ugyanakkor a korábbi történelmi korszakok során beáramló kincsek státuszát állandó vita övezi. Vissza kell-e adni az elhurcolt értékeket? Elvárható egy ókori tematikájú intézménytől, hogy visszajuttassa egyiptomi relikviáit? A kérdéskör a „tisza múzeum” fogalmához kalauzolja az olvasót, amelyet részben a három szerző (Anim-Addo, Golding és Modest) által jegyzett „Activism” szócikk tárgyal. Napjainkban egyértelmű, hogy a kulturális intézmények felelősségvállalása nemcsak a klasszikus feladatok köré épül, de társadalmi küldetéstudatot is jelent. Az oktatás és az ismeretátadás mellett fontos, hogy a múzeumoknak nem lenne szabad ellenőrizetlen eredetű műtárgyakat átvenni vagy gyűjteményben tartani, nem is beszélve azokról a szponzorációkról, amelyek erkölcsileg vitatott tevékenységet végző cégekhez (például bálnavadászat, állatkísérletek, stb.) köthetők. A szócikk szerzői ezen kívül összefoglalják a „tisza múzeum” mozgalom rövid történetét, és bemutatják legfőbb szerveződéseit. Az utóbbiak közül talán a legjelentősebb a *Taking Care* együttműködés, amely a klímaváltozás, a rasszizmus és a társadalmi kirekesztés problémáira hívja fel a figyelmet. Észrevételként megfogalmazható, hogy a vonatkozó szócikket – legalább utalás szintjén – össze lehetett volna kapcsolni a Bruno Brulon Soares által írt „Decolonization” szócikkkel, amely szintén múzeum-etikai kérdéseket taglal.

A múzeumok kapcsán rendre felmerül a hozzáférhetőség („Access, Accessibility” – Silvilene Morais) kérdésköre. A vonatkozó szócikk a témát kultúrtörténeti kitekintéssel vezeti fel, hiszen egészen a 20. század első feléig megy vissza. A szerző kiemeli, hogy a fogalom múzeumi használata először a II. világháborút követően került napirendre, ugyanis a rokkant katonák számára biztosítani szertették volna a hozzáférést a különböző kulturális intézményekhez. Ez már csak azért is fontos, mert rámutat, hogy a kulturális javakhoz való hozzájutás nemcsak jogi, de rehabilitációs kérdés is volt. Napjainkban a WHO kimutatta, hogy a sérülésekkel élők számára a társadalmi integráció elősegítője lehet a közgyűjteményekbe való eljutás. A műtárgyak megfelelő bemutatása és a speciális múzeum-andragógiai programok összeállítása ilyen téren is fontos lehet. A vonatkozó rész

általános kérdésfelvetésként teljes mértékben helytálló, de az olvasó esetleg hiányolhatja az iránymutató múzeumi gyakorlatok rövid említését. Sajnos az ismertetés nem tartalmaz utalást a „Disability” (Cindy Lebat) szócikkre, amely szintén megtalálható a szótárban.

Természetes, hogy egy fogalomtár esetében nem lehet elvárás, hogy minden témakör ugyanakkora figyelmet kapjon. Egyes esetekben azonban mégis szembeötlő a szócikkek rövidsége. Kiegészíthető lenne például az „amatőr” („Amateur”) meghatározása is, amelyet a szerző a professzionalizmus oldaláról közelít meg. Amíg azonban azt megemlíti, hogy az amatőrök csoportja lehet közönsége vagy önkéntese az intézménynek, addig arról nem ír, hogy helytörténeti vagy néprajzi témákban adatközlőként vagy partnerként is szerepet kaphat. Más esetekben is látható, hogy a szócikkek összeállítása során a szerkesztők talán kevesebb figyelmet fordítottak azoknak a témáknak a kifejtésére, amelyek a professzionalizmus és a közösségi hozzájárulás határmezsgyéjén helyezkednek el. Ilyen például az „Oral history”, amely bevett gyűjtési módszerként csupán minimális hosszúságú fejezetet kapott, annak ellenére, hogy egyébként nemzetközi szervezettel és szakfolyóirattal is rendelkezik. A kiforrott egyetemi képzésként számos irányzattal bíró „Heritage Studies” kifejezés szintén bővebb ismertetést – akár történeti bevezetőt is – érdemelt volna. Üdítő színfolt, hogy bizonyos hétköznapiak tűnő fogalmak, például a „szeretet” („Love”), az „üzenet” („Message”), az „ár” („Price”), az „idő” („Time”) vagy éppen a „Toilet”, helyet kaptak a muzeológia szótárában, azonban jelenlétük – főleg bővebb kifejtés nélkül – talán kevésbé indokolt. Ez különösen igaz a „Voyeurism” kifejezésre, amely bár árnyalható, leginkább a kukkolásra utal.

A *Dictionary of Museology* annak ellenére egyedi vállalkozásnak tekinthető, hogy az ICOM a korábbi években is jelentetett meg hasonló munkákat. A kötet megfelel a célkitűzésnek: egyrészt felhívja a figyelmet a múzeumi munka sokszínűségére, másrészt a témák és a szócikkek száma alátámasztja, hogy a muzeológia interdiszciplináris tudomány. Megállapítható, hogy a szótár valóban különleges vállalkozás, és joggal tekinthető kordokumentumnak. A számos ország vezető szakembereiből összeállított szerzői gárda garantálja, hogy a főbb múzeumi folyamatok bemutatása jól követhető és részletes. Pozitívum továbbá, hogy az olvasó egyúttal megismerkedhet a különböző fogalmak történeti vetületével is. A szótár végén olvasható rövidítésjegyzék szintén nagyon jól hasznosítható, hiszen kilencvennyolc nemzetközi szakmai szervezet megnevezését tartalmazza.

A használhatóságot azonban nehezíti, hogy a szerkesztők egyes – egyébként összefüggő – szócikkeket nem láttak el megfelelő utalószavakkal. Az olvasó így rákényszerül, hogy egy-egy témával kapcsolatban a teljes szótárat átlapozza. A fogalmak összeállítása során érezhetően háttérbe szorultak a gyakorlati ismeretek. Egyes esetekben a hétköznapi, közérthető példák bemutatása nagyban hozzájárult volna a szótár színvonalának emeléséhez. A sokszínű témakezelésnek szintén vannak negatív vonzatai: amíg egyes részek bővebb kifejtést igényelnének, addig más szócikkeket akár teljes mértékben el lehetne hagyni.

Összességében megállapítható, hogy a *Dictionary of Museology* című kötet széles körű ízelítőt nyújt a múzeumi folyamatokkal kapcsolatban, így szakmai körökben gyakran idézett mű lesz. Mégis megfogalmazható, hogy az elsődleges olvasóközönség vélhetően nem a gyakorló szakmuzeológusok, hanem a muzeológiát vagy kulturális örökség tanulmányokat hallgató egyetemisták köréből kerül ki. Reméljük, hogy a kötet a későbbiekben szélesebb körben is elérhető lesz.

Szolnoki Zoltán

Géra Eleonóra Erzsébet: A polgár város rendje. Társadalom, tér, nyilvánosság Budán, 1686–1741.

(Várostörténeti tanulmányok 18.) Bárczy István Alapítvány – Budapest Főváros Levéltára – Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Budapest, 2022. 336 oldal.

A 145 évig tartó török uralom alól pusztító ostromokkal szabaduló Buda újjáéledése még egy város életét tekintve is hosszú időt vett igénybe. A korabeli nyomtatott politikai diskurzusokból kitűnik, hogy a kortársak is érzékelték a sajátos új kezdet összetett kihívását: egyrészt a tradícióra építve érdemes volt képviselni a középkori főváros státusának értékes örökségét, másrészt fel kellett számolni az Oszmán Birodalom nehezen eltörölhető hagyatékát. A kiváló természeti adottságú, stratégiai helyen, a császárváros elérhetőségét és a gazdasági kapcsolatrendszert tekintve vízi és szárazföldi főútvonalon fekvő Buda esetében várható volt, hogy hosszú távon visszanyeri központi szerepét. Ennek emlékeztetét a magyar politikai és kulturális elit sokrétűen őrizte az ország három részre szakadása idején, annak ellenére, hogy az uralkodói udvar Bécsbe került, az országgyűléseknek még sokáig a koronázóváros, Pozsony adott színteret, míg az országos tudományos centrumot az egyetem helyszíne, Nagyszombat, az érseki központ jelentette.¹

Az 1686 utáni, árvizekkel, tűzvészekkel, járványokkal, a Rákóczi-szabadságharc katonai és gazdasági akadályaiival, valamint pénzügyi krízisekkel hátráltatott újrakezddés kihívásait több kötetben vizsgálta Géra Eleonóra, az Eötvös Loránd Tudományegyetem docense, aki Budapest Főváros Levéltára korábbi munkatársaként és Buda város tanácsulési jegyzőkönyveinek regesztái kiadójaként² kiválóan ismeri a kérdéskör bőséges, bár heterogén forrásadottságait. A sok tekintetben részletgazdag, ám egyenetlenül megrajzolható összkép érdemi feltérképezéséhez több nézőpontot, releváns struktúrát érdemes és szükséges kialakítani. A szerző külön könyvben mutatta be az újjáépítés dinamikáját, tényezőit, agilis szereplőit,³ majd ezt követően az egyéni életutakra, családi mobilitásra és a privátabb szféra normáira fókuszált.⁴ E legújabb kötet, mellyel Géra Eleonóra elnyerte az MTA doktora címet, az állandósuló, alkalmanként intézményesülő politikai, gazdasági és közéleti színtereket elemezte, a fő várost, de nem a fővárost bemutatva.

A vizsgálat kezdő pontját nem nehéz meghatározni Buda 1686-os visszavívásában, bár a kötet több fejezete is bemutatja, hogy a visszafoglaló háború idején még dominált az erődítési és hadellátási feladat, valamint 1709-ig a Budai

¹ A funkciók megosztását, a fő városok versengését legújabbban a IX. Magyar Várostörténeti Konferencia vizsgálta *Fővárosok – fő városok. Az uralkodói székhelyek és fővárosok szerepének változásai a Kárpát-medencében a középkortól a modern korig* címmel. A konferenciát 2023. november 14–15-én a Budapest Főváros Levéltára, az *Urbs Magyar Várostörténeti Évkönyv* és az MTA Történettudományi Bizottságának Várostörténeti Albizottsága rendezésében tartották meg Budapest Főváros Levéltárában.

² Géra 2009, 2016; Géra–Oross–Simon 2015.

³ Géra 2014.

⁴ Géra 2019.

Kamarai Adminisztráció szerepe meghatározó volt az újjáépülő város életében. Többlépcsős küzdelem zajlott a szabad királyi városi kiváltságlevél 1703-as visszaszerzésig, melyet 1711-ben újra megerősítettek, végül 1715-ben iktatták be ünnepélyesen az országgyűlési törvényekbe. A tárnoki városok közötti vezető szerep elismertetése is hosszú folyamat volt: meghívás az ülésekre, a tárnoki városok iratainak őrzése 1733-tól, s a tanácskozások helyszínének biztosítása. Bár Pozsony városa hamar elismerte Buda elsőbbségét, mégis nehéz kijelölni, hogy mikorra sikerült a különböző területeken egyaránt érvényesíteni az országos politikai, gazdasági, kulturális befolyást, sokszor a több területen „ikerváros” Pesttel együttműködve. Az 1708-as meghívást követően érdemben csak az 1740-es országgyűlésen mutatható ki Buda szabad királyi városok közötti vezető szerepe.

A polgár város belső rendjének, biztonságának megszilárdulását sem könnyű a város életéből vett konkrét évszámokhoz kötni, bár sok tekintetben kiemelkednek az egy-egy nagy krízist megújított szabályozással lezáró változások, mint az 1739-es pestisjárvány politikai és gazdasági következményeinek 1740. évi felszámolása, ami egybeesik a 18. század második felére markánsan új várospolitikát érvényesítő Mária Terézia trónra lépésével. Fontos korszakhatárt jelenthetne a címben szereplő évszám, 1741, amikor felmerült, hogy a háború okán veszélyeztetett Bécsből az uralkodói udvar Budára költözik, ám az optimistának tűnő elképzelés végül mégsem realizálódott. A régi-új fővárossal kapcsolatos várakozást jelzi a kötetben többször hivatkozott jószemű Johann Stephan Werlein kamarai felügyelő jelentése, ő ugyanis a város állapotát és a benne rejlő gazdasági potenciált felmérve már 1688-ban úgy látta, hogy nemcsak a kamarát és a kormányzatot helyezhetik majd Budára, hanem idővel az udvar is átköltözhét. A szerző rugalmasan kezeli a korszakhatárt; a könyvben kitekintésként, kontrollként, családi stratégiákat vizsgálva a 18. század második feléből is szerepelnek meggyőző példák.

Géra Eleonóra új könyvében a várostörténeti kutatásokat lényegesen megújító, kurrens nemzetközi módszertan, a *cultural turn* művelődés-/kultúrtörténeti megközelítési módjait adaptálja a kora újkori budai viszonyokra, elsősorban a *spatial turn* térközpontú nézőpontjával a valóságos és szimbolikus városi tereket vizsgálva. A tradicionális térben, de modernizált elvárások között újjáépülő régi-új Buda speciális helyzetének feltérképezéséhez e koncepció eredményes megközelítési módnak bizonyult. A kedvező forrásadottságok révén a szerző sokrétűen tudja rekonstruálni a város gondosan behatárolt exkluzív és nyilvános tereiben az írott és íratlan szabályok szerint mozgó társadalmat, ünnepek idején és a hétköznapiakban, annak ellenére, hogy a 18. század eleji Budán a szóbeliség dominált a kommunikációban.

A kora újkori várostörténetírás új útjait ismertető fejezetet, valamint a Buda újjászületésének körülményeit a korábbi szakirodalom megállapításait értékelve összegző részt követően a szerző öt fő pillérre építi vizsgálatát. A legnagyobb terjedelmet, érthető módon, a városháza és az előtte lévő tér sokféle funkciójának bemutatása kapja, kiemelve a közjót, közellátást szolgáló és presztízszt növelő beruházások jellegzetes technikáit, műfajait (óratorony, szökőkút, pestisemlékmű,

lövölde, fogadó), majd a városi nyilvánosság leginkább megnyitott szinterei következnek, részletesen taglalva a szárazon és vízen tartott vásárok, több központú piacterek összetett szerepét, valamint a fogadók, kocsmák szintén multifunkciós működését. Buda speciális adottságainak megfelelően a török hagyatékkal is gazdálkodó, komoly látogatottságot és gazdasági hasznot hozó fürdők is külön részt kapnak az elemzésben, hiszen a társasági élet nyitottnak számító helyszíneként, s ebből kifolyólag a társadalmi feszültségek terepeként a bennük zajló események gyakran kerültek vizsgálati és peres iratokba. A kötetben a városi élet meghatározó normájaként jelenik meg a rend, a közbiztonság elvárása, s ehhez kapcsolódóan a köztisztaság és a közerkölcsök viszonyai, illetve ezek hivatalos és önkéntes őrei is bemutatásra kerülnek.

A rend kialakításának, fenntartásának eszközeit, garanciáit taglaló elemzések kontrollját nyújtja az 1739-es tabáni tumultust és következményeit több nézőpontból vizsgáló nagy fejezet, melyben a városvezetés által rosszul kezelt pestisjárvány miatt kibontakozó politikai és gazdasági krízist, az erőszakhullámot, majd a rend helyreállításának világi és szakrális, jogi és szimbolikus lépéseit tárja fel Géra Eleonóra a szakirodalmi tévedéseket is pontosítva. Nem jogfosztott, ortodox nincstelenek, hanem egzisztenciával rendelkező, több felekezethez és nyelvi közeghez tartozó városi polgárok elégedetlenségeként mutatja be az áldozatokkal járó rendbontást, melyet nyilvános büntetés és a helyreállt rend reprezentációja zárt le. Amint az utószó is hangsúlyozza, e nagy krízis után Buda gyorsuló ütemben haladt a fővárossá válás útján.

A szerző a bevezetésben a városi tér dinamikus megközelítését ígérte, melyhez a statikus keretet az a Simon Katalin szerkesztette budai *Vároštörténeti Atlasz* biztosította, ami az 1686–1848 közötti topográfiai viszonyokat összegezte a Végh András szerkesztette kötet folytatásaként.⁵ Budán a sajátos új kezdet egy várostörténeti szempontból szűkebb időintervallumban zajló látványos modernizáció sok tényezőjének együttes megragadását teszi lehetővé. A kötet nyomon követi a folyamatosan növekvő népességű város középületeinek, konkrét és szimbolikus tereinek funkcióváltozásait, a városvezetés távlatokat kijelölő, kríziskezelő, korrigáló döntéseit, a hatékony működés érdekében tett (nem mindig eredményes) lépéseit, és meg tudja eleveníteni a heterogén összetételű városlakók színes forgatagát is, beszédes történetekbe, kis életképekbe sűrítve a növekvő presztízsű Budára jellemző jelenségeket.

A több tudományterület kutatói számára inspiráló kötet a várostörténet iránt érdeklődő laikus olvasóknak is élvezetes olvasmány, mely a logikusan strukturált problémafelvetés, a társadalom, tér és nyilvánosság összefüggésein túl a mindennapi élet releváns változásaira is ráirányítja a figyelmet a városi időhasználatról kezdve a higiéniai viszonyokon át a járványszabályokig, illetve főként azok megsértésének mikéntjéig. Az élénk dunai hajóforgalom volumene mellett az éghajlati változásokról sokat elmond, hogy az 1718-as aszályos évben majdhogynem

⁵ Simon 2017; Végh 2015.

híd nélkül is át lehetett kelni a Dunán. A fogyasztási újdonságok is megjelentek a város előkelő látogatóinak kínált déli gyümölcsökkel, pisztáciás, olívás hússokkal, halakkal vagy itáliai hatásokat mutató cukrászati különlegességekkel. A korabeli szemléletváltást jelzi, hogy bár gondosan szemmel tartották őket, de a nagy vásárokra beengedték a török kereskedőket, akiknek különleges portékáiért (finom ötvösmunkák, keleti szőnyegek, fűszerek) nürnbergiek is utaztak Budára. A kötet lapjain a női szereplők is minden társadalmi rétegből helyet kapnak: pereskedő nemesasszonyok, a fogadós rátermett, beteg utazókat ápoló, vitatkozó katonákat lecsendesítő felesége, a tisztességét a városi joghatóság előtt védelmező, tolvajlással vádolt cselédlány. A sokoldalúan megszólaltatott városi forrásokból elsősorban nem a döntéshozó elit tagjait ismerjük meg, hanem a városi identitás összetartó kötelekeit, a városi társadalom sokszínű, erős szövetét; az árvák helyzetének felekezeti, etnikai hovatartozástól függő, gondos szabályozásától kezdve egészen a családi viszonyokban a közerkölcsöket, normákat szemtanúként szavatól szomszédokig. A törvénysértés körülményeit részletesen rögzítő peres ügyek aktáinak sajátos alulnézetéből nemcsak a marginalizálódás veszélye rajzolódik ki, hanem azok a mechanizmusok is (mérsékelt pénzbüntetés, kivégzések helyett rabság, rövidebb ideig tartó fogság, ha családot kell eltartani), amelyekkel, a közösségi érdeknek megfelelően, a vétkest egy új eséllyel próbálták a norma felé terelni.

A döntő többségében németajkú polgárok kapcsán nemcsak az vizsgálható, hogy milyenek az akkori budai viszonyok, hanem az is, hogy a betelepülők szerint milyen elvárásoknak kell(ene) megfelelnie a városi életnek, s nem feltétlen a korabeli ideális városokról szóló traktátusokhoz viszonyítva, hanem a mindennapi működés felől közelítve. A nyomtatott nyilvánosság összegző vizsgálata is sok tanulsággal szolgálna. Takáts Sándor közölte Heil Quirin/Heyl Quirinus (1664–1714) 1689-es kérelmét, melyben a würzburgi udvari és egyetemi nyomdász kért támogatást egy budai nyomda alapításához, amivel szerinte egy metsetekkel illusztrált Magyarország-történetet lehetne gyorsan közzétenni.⁶ Bár az anyagi források hiánya miatt az Udvari Kamara a kérést 1690-ben elutasította, mégis sokatmondó, hogy a később Augsburgban, Regensburgban is vállalkozó kiadó szerint a politikai, gazdasági és kulturális téren növekvő szerepűnek ítélt város életéhez mennyire szorosan hozzátartozott egy nyomda működtetése. A Német-római Birodalomban nemcsak a nagyvárosokban befolyásolta a városi közéletet és nyilvánosságot egy hatékony nyomda, hanem még tíz-húszezer lakosú birodalmi városokban is rendszeresen nyomtattak városi árszabályozást, státutumokat, prédikációkat, imákat, sőt temetési beszédeket, esküvőkre, keresztezőkre írt köszöntőket is.⁷

A növekvő népességű Buda kisebb-nagyobb krízisekkel, de 1725-től már hosszabb távon el tudott tartani egy nyomdát. A Landerer, Nottenstein majd újra Landerer nyomda is bekapcsolódott a városi életbe a szabad királyi városok

⁶ Takáts 1905.

⁷ Adam–Westphal (Hgg.) 2012.

korabeli gyakorlatához hasonlóan tankönyvekkel és magyar nyelvű széphistóriákkal, sőt Gyöngyösi István műveinek kiadásával. A korábbi szakirodalom sokféle módon, úgy mint városi hagyatéki leltárak könyvjegyzékeinek felhasználásával,⁸ vagy német könyvkereskedők, könyvkötők budai kínálatának rekonstruálásával⁹ vizsgálta a szélesedő városi olvasóközönséget, de érdekes lenne a városi nyilvánosság valós és virtuális tereihez, műfajaihoz, tematikáihoz is hozzákapcsolni a nyomtatott nyilvánosság budai szerepét, formálódó jelentőségét. Géra Eleonóra is jelzi, hogy a város rendkívüli eseményeiről Buda város költségén adták ki a beszámolókat, mint például a pestisjárvány elmúltával 1740. május 14-én tartott hálaadó prédikáció szövegét. 1736-ban képes beszámoló jelent meg Szegedinác Péro és társai budai kivégzéséről. A budai fürdőkben rejlő gazdasági potenciál közismertségét bizonyítva ki is emeli a szerző, hogy míg Lorenz Stocker budai városi és katonaoorvos Buda hévizeit ismertető 154 oldalas *Thermographia Budensis* című művének 1721-es augsburgi és grazi első kiadását Stocker fizette,¹⁰ addig az 1729-es kétszáz példányos második kiadást már a budai városvezetés. A fürdőlátogatókat csalogatva jelent meg a mű német fordítása 1733-ban Budán szintén a magisztrátus költségén, de már a szindikus Franz Vanossi neve alatt. A kötetben több összefüggésben, jórészt városi ünnepek kapcsán szerepelnek a *Wienerisches Diarium*ban Buda életének fontos eseményeiről közölt leírások elemzései. 1730-tól talán 1739-ig Budán is működött hetente kétszer kiadott hetilap, a budai *Mercurius*,¹¹ mely bár a hivatalos bécsi hetilap budai változata volt, mégis jelzi, hogy a nyomtatott hírekhez való hozzájutás lehetősége, állandó színterei is hozzátartoznak a jelentős városok életéhez, mind a külpolitikai információk befogadásával, mind pedig, ha kisebb részben is, a város életének nyomtatott hírekkel való reprezentálásával. Szintén ehhez kapcsolódó tény, hogy a budai városvezetés előfizetett a *Regensburger Zeitung*ra.

A városi terek érzékletes leírásai kellően orientálnak, sőt a kötet képanyaga, a két belső borító 1700 körüli és 1760-as színezett alaprajza, s több finoman kidolgozott korabeli térkép segíti a 18. századi Buda színterein való eligazodást.¹² Érdemes lett volna még több vetületét vizualizálni az elemzett jelenségeknek, például a körmenetek útvonalát vagy a multifunkciós piacterekhez hasonlóan, a szintén részletesen bemutatott sokoldalú fogadókat (a Bösinger család Arany Sas fogadójától kezdve a Három Királyon át a népszerű Horgonyig), és a kocsmákat is tanulságos lett volna térképre vetíteni. Nem egyszerű feladat, de hasznos lett volna a városháza informatív bemutatásánál is alaprajzot csatolni, hiszen

⁸ Holl 1963.

⁹ Monok 2010.

¹⁰ Stocker 2021.

¹¹ *Wochentlich zweymal neuankommender Mercurius. Die sowohl in- als ausser Europa neu-eingeloffene Affären und Begebenheiten sich enthaltend.* Kókay 1979.

¹² Ilyen például a Vár és környékének erődtési térképe 1749-ből (55), Mikovinyi Sámuel 1742-es helyszínrajza (181), szintén az ő rajza nyomán készült 1737-es Buda-látkép (174), a Császár-fürdő 1723-as helyszínrajza, a címlapképhez is használt Franz Leopold Schmittner 1740-es sűrítő Buda-látképe a Szentháromsággal (97).

a sokfunkciójú pincétől a változó szinteken található tanácskozóteremig több időmetszetben is megelevenedik a sokszor bővített épület. A kötetből kitűnik, hogy a szerző fontosnak tartja a láttatást, amint ezt a szűkös adottságok mellett is gondosan válogatott képanyag bizonyítja, akár Klösz György 19. század végi felvételeit is beemelve (159). Hasznosak és közérthetőek a város 1686 és 1741 közötti igazgatását lényeglátóan összefoglaló ábrák, az áttekinthetőséget segíti a várostörténeti kronológia, s mellette a Buda életében meghatározó városi tisztségviselőknek, a polgármestereknek, bíróknak és szindikuszoknak a gondosan összeállított névsora. Szellemes ágrajzok segítenek megérteni az eltérő státusú városlakók (polgár, védett polgár, „egyszerű” városlakó) társadalmi presztízsét, kötelezettségeit, közéleti mozgásterét, de szerencsésebb lett volna a segédleteket nem a kötet elején (13–31), hanem a végén elhelyezni.

Bár Buda példája több vonatkozásban egyedi, a városi életéről, a polgár város rendjéről kirajzolódó plasztikus, soktényezős kép azt jelzi, hogy sok tanulsággal szolgálhatna, ha több szerző régi-új módszertant ötvöző, együttműködő elemzése révén létrejöhetne a szabad királyi városok térhasználatának, közéleti és kulturális viszonyainak az ország újraegyesítése előtti és utáni időszakot egyaránt érintő feltérképezése. Ahhoz hasonlóan, amint Wolfgang Adam és Siegrid Westphal kutatócsoportja Claudius Sittiggel és Winfrid Siebers-szel, valamint városonként más-más szerzőkkel együttműködve 12 szempont alapján német nyelvterületek 51 kulturális centrumát hasonlította össze 1500-tól 1800-ig, közös normákat, jellegzetes trendeket s egyediséget befolyásoló tényezőket is felmutatva.¹³

Szintén Buda finoman kibontott esete vetíti előre, hogy a markáns különbségek ellenére izgalmas összképet adna a hódoltsági viszonyok utáni legnagyobb kihívásokat nemcsak országos feladatként összegezni,¹⁴ hanem kifejezetten a városok újjáépülésének körülményeit, egyházi és világi, politikai, gazdasági, kulturális tényezőit vizsgálni egyeztetett szempontrendszerrel. Nemzetközi relációban is releváns tanulságot kínálnak Géra Eleonóra Budára vonatkozó vizsgálatai, amint azt a Kárpát-medencében s a Duna mentén fekvő városok 18. századi átalakulását vizsgáló, nemrégiben megjelent tanulmánykötet is bizonyítja, melyben a szerző Buda társadalmát és a budai fürdők működését elemző két tanulmánnyal szerepel.¹⁵

G. Etényi Nóra

¹³ Adam–Westphal 2012.

¹⁴ Oross (Hg.) 2021.

¹⁵ Beer–Heppner–Tischler–Hofer (eds) 2023.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Adam, Wolfgang – Westphal, Siegrid (Hgg.) 2012: *Handbuch kultureller Zentren der Frühen Neuzeit. Städte und Residenzen im alten deutschen Sprachraum*. Berlin – Boston. <https://doi.org/10.1515/9783110295559>
- Beer, Matthias – Heppner, Harald – Tischler-Hofer, Ulrika (eds) 2023: *Stadt im Wandel. / Towns in Change. Der Donau-Karpatenraum im langen 18. Jahrhundert. / The Danube-Carpathian Area in the long 18th Century*. Berlin. <https://doi.org/10.3726/b20613>
- Géra Eleonóra 2009: *Buda város tanácsülései jegyzőkönyveinek regesztái 1704–1707*. Budapest.
- Géra Eleonóra 2014: *A köhalomból (fő)város. Buda város hétköznapijai a 18. század elején*. Budapest.
- Géra Eleonóra 2016: *Buda város tanácsülései jegyzőkönyveinek regesztái 1708–1710*. Budapest.
- Géra Eleonóra 2019: *Házasság Budán. Családtörténetek a török kiűzése után újjászülető (fő)városból 1686–1726*. Budapest.
- Géra Eleonóra – Oross András – Simon Katalin 2015: *Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1699–1703*. Budapest.
- Holl Béla 1963: Pest-Buda polgárainak könyveskultúrája a XVII–XVIII. században. In: Gerevich László – Tarjány Sándor (szerk.): *Tanulmányok Budapest múltjából*. Budapest, 289–327.
- Kókay György 1979: *A magyar sajtó története I. 1705–1848*. Budapest.
- Monok István 2010: Német könyvkereskedők Budán és Pesten a 18. század első felében. In: Stemler Ágnes – Varga Bernadett (szerk.): *„mint az gyümölcsös és termett szőlőveszszóc...” Tanulmányok P. Vásárhelyi Judit tiszteletére*. Budapest, 252–255.
- Oross, András (Hg.) 2021: *Neuaufbau im Donauraum nach der Türkenzeit. Tagungsband der internationalen Konferenz anlässlich des 300-jährigen Jubiläums des Friedens von Passarowitz*. Wien.
- Simon Katalin 2017: *Buda. II. kötet (1686–1848)*. (Magyar várostörténeti atlasz 5.) Budapest.
- Stocker, Laurentius 2021: *Thermographia Budensis / Budai hévíztan*. (Ford.: Magyar László András.) Budapest. <https://doi.org/10.1556/9789634547341>
- Takáts Sándor 1905: Egy budai könyvnyomda felállításának terve az 1689-ik évben. *Magyar Könyvszemle* (13.) 4. 350–354.
- Végh András 2015: *Buda. I. kötet 1686-ig*. (Magyar várostörténeti atlasz 4.) Budapest.

Örökségesítés Erdélyben

Fehér Andrea (szerk., összeáll.): Örökség – identitás – emlékezet. A kulturális és szellemi örökség recepciója Erdélyben.

(Erdélyi Évszázadok VIII.) Egyetemi Műhely Kiadó, Kolozsvár, 2023. 332 oldal.

A kolozsvári magyar nyelvű egyetemi oktatás tekintetében a rendszerváltás óta eltelt időszak egy felívelőben lévő sikertörténet, amelynek fontos állomása volt 2012, amikor megalakult a Babeş–Bolyai Tudományegyetem keretében zajló történetképzés magyar tagozatát tömörítő Magyar Történeti Intézet. Nem sokkal később, *Erdélyi Évszázadok* címmel az intézeti évkönyv első darabja is napvilágot látott. A sorozat főszerkesztője, Rüszt Fogarasi Enikő által jegyzett *Útravaló* szerint az évkönyvek az Intézet sokszínű szakirányai számára szeretnének megjelenési fórumot biztosítani, illetve a történelem, nemzetközi kapcsolatok, régészet, levéltár, művészettörténet, könyvtár és kulturális turizmus területeit összefogni. A kiadványok elsődleges célja az Intézetben és a körülötte zajló kutatási eredmények megismertetése.

Az egyes számok profilja valamely konferencia vagy tematika mentén alakult. A jelen ismertetés tárgyát képező, VIII. kötet törzsfejezete az örökség, identitás és emlékezet témakörét járja körül. Az ezt követő *Műhely* rovatban *A kulturális örökség kutatása és hasznosítása* mesterképző program 2023-ban végzett diákjai a fenti blokkhoz egy-egy esettanulmánnyal kapcsolódva engednek betekintést kutatásaikba.

„Kötetünk az emlékezet és az identitás szakirodalmából kiindulva az örökség hagyományosabb értelmezéséhez kíván visszatérni, s az örökségre a tudományoságtól eltávolodó, a mindenkor jelen igényeihez és elvárásaihoz igazított kulturális termékként tekint ...” (9) – fogalmazta meg az *Előszó*ban a kiadvány célját az azt összeállító Fehér Andrea egyetemi adjunktus, akinek *ars poeticá*ját a kötet egésze következetesen magán viseli. A tanulmányok tehát az örökségre nem adott dolgok halmazaként, hanem egy folyamat eredményeként létrejött, állandó átalakulásban lévő alkotásként tekintenek. E megközelítés hozadékaként az örökségesítés intézményes és egyéni szereplői láthatóvá, mi több problematizálhatóvá válnak.

Erdősi Péter az ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszékének vendégtanáraként a kolozsvári Magyar Történeti Intézetben is tartott előadásokat. Tanulmányában a nemzeti és a világörökségi szint között elhelyezkedő európai örökségről értekezik. Az európai „kulturális örökség” kortárs fogalmának kialakulását és az Európai Unió, illetve az Európa Tanács általi használatát követi nyomon. Az elmúlt évtizedek fejlődését az integrativitás irányába való elmozdulással jellemzi. Míg kezdetben ellentét feszült a kultúra sokszínűsége és az intézményes szinten meghatározott európai örökség között, addig napjainkra

a mesternarratívákat a különféle, akár egymásnak is ellentmondó elbeszélések váltották fel. Erdősi írása mindenekelőtt arra mutat rá, hogy a jelentős intellektuális és anyagi ráfordítást igénylő európai örökség megeremtésébe fektetett munka tétje nem kisebb, mint az európai eszme életképessége. Az európai kulturális örökség tudatosításával a nemzeti és lokális értékek nem elhalványulnak, hanem kontextusba kerülnek, többletjelentést kapnak, tudatosulnak a külföldi kultúrtörténeti párhuzamaik és nemzetközi összefüggéseik, ráadásul láthatóságuk megerősödik európai szinten.

Ám mi a nemzeti örökség? Hol van a nemzet emlékezetének a helye? És hol van a nemzet közös identitását megalapozó történeti igazság? A 19. századból öröklött reflexeinktől hajtva ezekre a kérdésekre a levéltárakban és a múzeumokban keresgélve próbálnánk válaszokat találni. Csakhogy, amint ezt Flóra Ágnes kötetben közölt tanulmánya is meggyőzően bizonyítja: „A levéltárakban nincs teljes történeti igazság, nincs egy nemzet, nép, közösség identitása, nincsenek rejtett titkok. A levéltárban iratok/adatok vannak és lesznek, azok, amelyeket a levéltárosok iratértékelésük folytán az utókor számára megőriznek.” (40–41) Hans Booms (1924–2007), a *Bundesarchiv* egykori igazgatójának 1972-es írásából kiindulva Flóra Ágnes a levéltári szakma megújításának fontossága mellett érvel. Olyan iratértékelési reformot sürget, melyben az irat helyett az adat/az információ levéltári alapegységgé válik. A digitális lehetőségeket is számításba véve, hibrid levéltárak létrehozásában gondolkodik, melyekben papír alapon az állami szervek működése szempontjából alapvető iratokat gyűjtik, digitális formában pedig az ügyviteli szempontból hamar elévülő, de a kor társadalmi és gazdasági jelenségeihez kapcsolódó információkat archiválják. Ezáltal látja a szerző elkerülhetőnek, hogy a jövő levéltárai „néma” vagy „csendes levéltárakká” váljanak.

Nemzeti örökség tehát az, amit a rendelkezésre álló tárgyi és szellemi javakból annak gondolunk. Amit valaki(k) kulturális, gazdasági, professzionális, élményszerző, profittermelő, identitásépítő, szociális hálót gyarapító, szakmai tevékenység végzését biztosító vagy bármilyen más indíttatásból akként interpretál(nak). Például a Jancsó E. Katalin tanulmányában lajstromba vett erdélyi magyar nyomtatott szakácskönyvek, melyek feltáró kutatói munka révén kerülnek be, vagy – ennek hiányában – maradnak ki a nemzeti szakácskönyvek eminens sorából.

Ugyancsak a nemzeti örökség részét képezi a népi kultúra, mert az elit a 19–20. században ezt mozgásba hozta, nemzeti kultúraként „felfedezte”. Kie azonban a népi kultúra ma? – teszi fel a kérdést Keszeg Vilmos az örökségesítést és az értékesítést mint revitalizációs stratégiákat tárgyaló tanulmányában –, amikor „immár nem apáról fiúra, hanem tanárról diákra száll a hagyomány” (93). Az örökségelmélet elterjedése ugyanis a népi kultúra intézményesülését eredményezte. Jóllehet ezáltal hozzáférhetősége nőtt és továbbélése is biztosabbá vált, természete azonban sok tekintetben megváltozott.

Az örökség „nyitottsága” révén a kánonból korábban kirekesztett csoportok emlékezete is társadalmazható. Ennek egyik eszköze lehet az Újvári Dorottya

tanulmányában elemzett *privát kép*, hiszen általa egyébként homályba vesző identitások nyerhetnek láthatóságot, válhatnak a társadalmi emlékezet részévé. A női tapasztalatok privát képek révén való előhívásához a szerző a feminista művészettörténet területéről ajánl módszertani támpontokat.

A patriarchális alapokon nyugvó kultúraszemlélet kritikáját fogalmazza meg tanulmányában Kádár Ágota is. A *Műhely* blokkban helyet kapó írás a női múlt kulturális örökségbe való inklúzióját azáltal segíti, hogy két alig ismert építőmester-nő, Paulas Erika és Préda Ilona életpályáját rekonstruálja. A jórészt korabeli sajtóközlemények alapján kirajzolódó életpályák plasztikus képet adnak ezen úttörők szakmai érvényesülése előtt álló strukturális akadályokról.

A „nyitottság” vagy integrativitás a másik oldalon vitahelyzetet teremt, hiszen nem evidens, hogy a minket körülvevő világból mi az, aminek a megőrzésére és megismertetésére több intellektuális és anyagi ráfordítást érdemes áldozni. Béres Kinga Renáta tanulmányában a sajtótermékek és a tanácsülési jegyzőkönyvek alapján a 19. századi Marosvásárhely egyik meghatározó emlékhelyének, Bodor Péter zenélő kútjának a 2000-es évek elején napirendre kerülő rekonstruálása körül kibontakozó polémiát vázolja. Következtetés gyanánt, a műemlék- és örökségvédelem irányelvei mentén, gyakorlati javaslatokat is tesz a Bodor-kút emlékezetének észszerű módon való ápolására.

A szocialista korszak épített örökségének utóélete Erdélyben ugyanakkor azt példázza, hogy milyen, amikor valami egyértelműen nem része a közösség identitásának, így az örökség címre sem formálhat jogot. Kiss Anna Ilona kérdőíves felméréssel tette láthatóvá a helyiek szatmárnémeti új központjához, illetve a marosvásárhelyi Színház térhez való, jórészt elutasító viszonyulását. A máig ható ellenérzések okait a szerző az építés körülményeivel és a tágabb történelmi kontextussal magyarázza. Meggyőző érvelése szerint ezek az épületek azért nem fognak soha olyan státusba kerülni, mint kastélyaink vagy templomaink, mert a közösségi akarat figyelembevételének teljes hiányával jöttek létre, és tájidegenek. A nemzetiségek szempontjából az sem kedvez számukra, hogy a Ceaușescu-korszak asszimilációs politikájának az építészeti lenyomatai.

Silló Dalma Orsolya tanulmánya egy örökségelem történeti fejlődésének példáját taglalja, amikor az Ezer Székely Leány Napja mozgalmának az identitás megőrzésében, megerősítésében játszott szerepeit tekinti át. Az első ízben 1931-ben megszervezett, 1935 és 1990 között mindössze egy alkalommal megrendezett (1940), 1990 óta viszont évi egyszer sorra kerülő esemény tartalmát minden időben a jelen igényei határozták meg. Nem volt ez másként a koronavírus időszakában sem, amikor a járványügyi helyzet teremtette speciális körülményeket a rendezvény kapcsán felszólalók a szocialista rendszer tiltásaival vonták párhuzamba. Sokat elárulva ezzel a székelyek járvánnyal kapcsolatos „szkepticizmusáról”, de a másik oldalon az elit új elemekkel bővülő identitásnarratívájáról is.

A kötet örökség és identitás témakörében írt utolsó, Dimény-Varga Fanni által jegyzett tanulmánya Románia egyik világörökségi helyszínével foglalkozik: Verespatak 2021-ben elnyert világörökségi tagságáig vezető útját és aktuális

kilátásait tekinti át. Noha Verespatak örökségesítése atipikus volt, hiszen jogi esz-közként szolgált a ciántechnológiás aranykitermelés megakadályozására, a település kálváriája és a világörökségi tagság elnyerése óta eltelt időszak csendje a romániai örökség- és természetvédelem anomáliáit villantja fel. A világörökségi státusz ugyanis nemcsak védeltséget, hanem a nemzetközi turizmusba való becsatlakozás lehetőségét is jelenti, ami Verespatak aktuális gazdasági és társadalmi problémáira is válasz lehetne. Ha azonban a település turisztikai fellendítése érdekében az ország nem tesz lépéseket, akkor ugyan „Verespatakot sikerült megmenteni a ciántól, de nem sikerült megmenteni a pusztulástól” (198). És milyen örökség az, amelyiknek értékét el kell magyarázni a közösségnek?

A kolozsvári Magyar Történeti Intézet évkönyveinek *Arcél* rovata hivatás-szerűen a kolozsvári egyetem, illetve Erdély fontosabb magyar személyiségeinek rövid életrajzát ismerteti, ezek szélesebb körű megismertetésének céljával. Az egyes személyiségek kiválasztásakor az évfordulók is láthatóan szerepet játszanak. A szóban forgó évkönyv Beke Antal (Fábián Róbert-Donát), Petri Mór (Sipos Gábor) és Veress Endre (Tóth Krisztián) történetíróknak, Entz Géza művészettörténésznek (Boér Ilka), illetve azoknak a jelentős személyeknek – Bánffy Miklósnak (Toth Szilárd), Kós Károlynak (Fodor János) és báró Kemény Zsigmondnak (Vigh Tímea) – a rövid életrajzát tartalmazza, akik a Magyar Történeti Intézet keretében, 2023 novemberében megszervezésre kerülő *Transzilvanizmus konferencia* fő témái voltak. Ezzel kapcsolatban egyetlen kritika, hogy az eddig megjelent évkönyvek 26 személyiséget felvonultató panteonjában mindössze egy nő szerepel. Nem meglepő, hogy bemutatása női szerző tollából született.

A *Könyvszemle* rovat célja a romániai magyar és román, illetve a magyarországi szakma legfrissebb eredményeinek a megismertetése és egymáshoz közelítése. A 2023-as évkönyv az utóbbi évek magyar, román és angol nyelvű könyvtér-mésének hét darabját mutatja be. A *Krónika* rovatban pedig a kolozsvári Magyar Történeti Intézet 2023-as tevékenységéről, rendezvényeiről kapunk képet. A híradásokból látszik, hogy az Intézet egyre nagyobb súlyt fektet a tudomány-népszerűsítésre. 2023-ban a hagyományosnak tekinthető rendezvények mellett (úgy mint a doktorandusz konferencia, a Nyílt Napok és a történelemtanárok konferenciája) az Intézet munkatársai több műhelytanácskozást, tudományos ülészakot és egy nagyszabású nemzetközi konferenciát is szerveztek.

Végző gyanánt elmondható, hogy az ismertetés tárgyát képező kötet egy igen jól sikerült kiadvány. A benne közölt tanulmányok szerzői széles körű tájékozottságról tesznek tanúságot, a szövegek érdekesek és gondolatébresztőek. Az értekezések némelyikének személyes hangvétele és az erdélyi magyar történetírás vonatkozásában újszerű perspektívája felüdülésként hatott számomra. Ör-vendetesnek tartom, hogy az Intézet diákjai jelentős súllyal és színvonalas írásokkal szerepelnek a szerzők között.

Both Noémi Zsuzsanna

Domonkos Csaba: A Lánchíd története 1849-től a XXI. századig.

Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum, Budapest, 2024. 304 oldal.

A Lánchídról mindent tudunk. A hídról kellő mennyiségű és tudományos igényű szakirodalom készült, kezdve a Vajda Pál Rezső által a II. világháború utáni újjáépítés és a centenáriumi évforduló közeledtével írt könyvecskével.¹ Készült szakirodalom az építéstörténetről,² Széchenyi István és mások szerepéről,³ íródott műszaki-technikai történeti ismertetés,⁴ valamint a híd történetével foglalkozik a Hidászokért Egyesület által kiadott *Lánchíd füzetek* több száma – részben forráskiadványok formájában, mint például a sorozat 32. kötete.⁵ Az ismeretterjesztő kiadványok ismertetése pedig egy önálló, bár kérdéses relevanciájú tanulmány alapját képezhetné, azonban egyet, a sulinet.hu Örökségtárának *A Széchenyi lánchíd* című bejegyzését biztosan érdemes megnyitni.⁶ Strukturált, adatgazdag, olvasmányos és tényszerű írás meglepően jó képanyaggal. Mindemellett a Lánchíd kutatása rendkívül forrásgazdag témakör mind a tervrajzok és egyéb vizuális források, mind pedig az írott források tekintetében.⁷ Sőt, ha csak az interneten kívánunk kutatást végezni, már akkor is komoly adatbázis érhető el, nevezetesen a *Buda Pesth Chain Bridge Archive Recording*, ahol brit és magyar közgyűjteményekből származó, a híd reformkori építéstörténetéhez kapcsolódó levelezésekben mélyedhetünk el.⁸ És akkor még nem említettem az Arcanum adatbázisban rejlő lehetőségeket. Tulajdonképpen ezek után azt is gondolhatnánk, hogy már mindent tudunk a Lánchídról. Ám valóban így van ez?

Valóban mindent tudunk? Ha kézbe vesszük Domonkos Csaba főmuzeológus könyvét, akkor minden egyes oldallal beigazolódik az olvasó gyanúja, hogy ez a munka az eddigi „mindentudásunk” revíziója. A kötet szövegezése olvasmányos, informatív és kimunkált, bár a lábjegyzetelés számozása minden fejezetben újrakezdődik, ami némiképp rontja az olvasói élményt. A monográfia végén dokumentumtár, időtábla, valamint figyelemre méltó forrás- és irodalomjegyzék található. Úgy vélem azonban, hogy a Lánchídról íródott, fentebb felvillantott bőséges irodalomról legalább néhány mondatnyi historiográfiai bevezetés

¹ Vajda Pál R. 1947: *A Lánchíd története*. Szikra Kiadó, Budapest.

² Deák Antal András – Lanier, Amelie 2005: *Széchenyi István és Sina György közös vállalkozásai*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

³ Holló Szilvia Andrea (szerk.) 1999: *A Széchenyi-Lánchíd és Clark Ádám*. Városháza, Budapest.

⁴ Gáll Imre 2005: *A budapesti Duna-hidak*. Hídepítő Rt., Budapest.

⁵ A 32. kötetet lásd: https://hidak.hu/konyvek/Lanchid_32_statika.pdf – utolsó letöltés: 2024. szeptember 14.

⁶ https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/tudomany_es_ismeretterjesztes/A_budapesti_duna_hidak/pages/004_a_szechenyi_lanchid.htm – utolsó letöltés: 2024. szeptember 14.

⁷ Csak egy példa erre Török Enikő írása a Lánchídról elérhető tervrajzokat illetően: https://mnl.gov.hu/mnl/ol/hirek/a_szechenyi_lanchid_tervajzai – utolsó letöltés: 2024. szeptember 14. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy az eredeti iratanyag jelentős része már az 1870-es megváltás idejére elkallódott, valamint utóbb több közgyűjteménybe is került Lánchíddal kapcsolatos irat, dokumentum.

⁸ <http://www.bpestchainbridgearchive.com/> – utolsó letöltés: 2024. szeptember 14.

határozottan jól tett volna a könyvnek. A szerző inkább *in medias res* indítja művét, sokkolva olvasóját a Lánchídról elérhető műszaki adatok ismertetésével, egyben azok újraértelmezésével. A látszólag durva kezdés mögött azonban a technikátörténeti fókusz érvényesítése áll. Miről is szól tehát a könyv? Mi is ez a re-vízió?

Domonkos Csaba művében a közlekedéstörténeti szemszög mellett, de talán még inkább azt megelőzően érvényesül a műszaki, illetve a technika- és építéstörténeti szemszög. Tértörténet nem, urbanisztikai szemszög csak elvétve kap helyet a műben, a szerző számára ugyanis maga a híd mint műtárgy érdekes. A könyv felépítése is ennek a szűk (?) fókusznak rendelődik alá. Az első fejezet az 1849-es átadástól az 1914-es felújításig foglalkozik a híddal, külön kitérve az orosz-lánszobrokra, illetve a hídon érvényes közlekedési szabályokra. A második fejezet az első húsz évet (1849–1870) mutatja be részben közlekedés-, részben vállalat-történeti szemszögből. A harmadik fejezet a Lánchíd megváltásáról, a negyedik pedig az állami fenntartású híd I. világháború előtti üzemeltetéséről szól. Az ötödik fejezet a negyedikhez hasonló szempontok szerint folytatja az üzemeltetés bemutatását, egészen a híd 1945-ös felrobbantásáig. A hatodik és hetedik fejezet az újjáépítést és az azóta véghez vitt felújításokat mutatja be, illetve röviden ismerteti a híd helyzetét az 1994-es fővárosi tulajdonba kerülésétől napjainkig.

A könyv tartalmának majdnem fele foglalkozik a Lánchíd 1914 előtti történetével, míg kicsit több, mint fele az utána következő száz évvel, mindeközben pedig nagyon részletes képet kapunk a különböző felújítások során felmerülő problémákról, valamint a megoldásuk keresése során folytatott vitákról. Ezek a látszólag tisztán építéstörténeti jellegű viták valójában nagyon sokat árulnak el az adott kor gondolkodásmódjáról nemcsak technikátörténeti, hanem legalább annyira várostervezési, urbanisztikai értelemben is. A szerző figyelmet fordít a Lánchíd forgalomváltozásaira a többi híd megépülésének viszonylatában, törekszik a közlekedési módok (autó, busz, kerékpár, gyalogos) bemutatására, ugyanakkor talán érdemes lett volna tekintettel lennie a helyi és átkelő hajójáratokra is.⁹ Ezek hiánya azért is különös, mert a könyvben nincs szó a pesti rakodópartról, ám az megjelenik a 66. és a 106. oldalon látható képeken. Ezzel szemben a szerző meglepően alaposan ismerteti a budai Lánchíd-telkeket, a budai hídfő alatti alagút megnyitását 1907-ben, illetve leírást ad a pesti hídfő alatti aluljáró 1938–1939-es építéséről is. Mindezek a (mű)tárgybeli kiterjesztések azonban szoros összefüggésben vannak a híd forgalmi változásaival, mely változásokat a megfelelő fejezetekben a szerző lényegre törően ismerteti. Vagyis itt bosszulja meg magát a tértörténeti szemszög hiánya, hiszen így *ad hoc* olvashatunk tértörténeti szövegrészeket az egyébként kronologikus felépítésű fejezetekben.

Érdemes kiemelni Domonkos Csaba néhány megállapítását, hogy érthető legyen, miért is mondható a recenzált mű a Lánchíddal kapcsolatos eddigi

⁹ A budapesti hajójáratokról is megfelelő szakirodalom áll rendelkezésre, köszönhetően Csillag Miklósnak, Bíró Józsefnek és Zsigmond Gábornak.

tudásunk revíziójának. Az egyik ilyen indok a híd vasszerkezeteinek összsúly-felülvizsgálata, melyet a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum 2021. novemberi raktárrendezése során végzett méréseknek köszönhetően végeztek el. Ez a raktárrendezés ugyanis lehetőséget adott arra, hogy revíziónak vessék alá a leltározott elemeket, s ezáltal a műtárgy-ellenőrzés a Lánchídat illető tudás revíziójához is hozzájárult. A hiányzó függesztőrudak és saruk nélkül mért 2121,3 tonna nagyon közel esik a Gáll Imre által becsült 2146 tonna összsúlyhoz, vagyis az ő becslése a helytálló az ismertek közül. A szerző összeveti a Lánchíd fontosabb méretadatait az 1849 előtt épült függőhidakéval. Táblázatban közölt adatai (23–24) alapján kijelenthető, hogy a Lánchíd korának egyik legnagyobb hídja volt, építése pedig mérnöki bravúr.

A szerző legendaosztásnak beillő bekezdésben ír az oroszának felhelyezésének körülményeiről: Clark Ádám eredetileg a híd közepe felé néző pozícióban tervezte meg és helyeztette fel az oroszánokat, a festő Barabás Miklós azonban meggyőzte őt, hogy az állatoknak inkább a hátsójuk nézzen a híd közepe felé, ne a fejük. A szerző igen részletesen ír a Lánchídtársaságról, az éves üzleti tervek adatait felhasználva és kiegészítve az elérhető szakirodalom megállapításaival. Például a Lánchídtársaság tőkéje fél millió forinttal volt magasabb, mint az első Duna-gőzhajózási Társaság (DGT) tőkéje 1847-ben, alkalmazottainak száma viszont még az 1860-as évek elején is csak 46 főből állt – szemben a DGT több ezer alkalmazottjával. A két vállalat közötti kapcsolatra több példát is hoz a szerző. Ilyen a középkori átkelő-vámszedési jog átruházása a Lánchídtársaságra (1840. 39. tc.), ugyanis minden átkelő-vállalkozás, így a DGT is ez alapján fizetett a Lánchídtársaságnak. Hovatovább a Lánchídtársaság átkelő csónakközlekedéssel is foglalkozott, sőt 1863–1864-ben tervbe vette három átkelő gőzhajó építését is, vagyis e téren a DGT versenytársának számított. Mindezek ellenére a vállalat addig nem volt nyereséges, amíg a katonasággal elszámolási vitában állt, és csak az 1860-as években fellendülő forgalom révén vált jövedelmezővé.

A szerző kiemelten foglalkozik a Lánchíd megváltásával kapcsolatos egyeztetések ismertetésével, s azon belül is a megváltás okán magasra szökő tőzsdei részvényjegyzési ár jelenségével. A magyar állam összesen kicsit több, mint 9 millió forintot fizetett a híderő 1870 után. (A gőzhajózási társasági analógiánál maradva ez 1,2 millió forinttal több, mint az épp 1870-ben megalakult Egyesült Magyar Gőzhajózási Társaság össz-tőkéje.) Vagyis egy szemmel látható összegről van szó mind a korabeli magyar nagyvállalatok piaci értékéhez, mind pedig a magyar költségvetés tételeihez mérten. A szerző nem feledkezik el a hidat érintő törvényekről sem, azokat a viták és egyeztetések kontextusában ismerteti. Így tesz például az 1885. évi 21. tc.,¹⁰ vagy az 1921. évi 23. tc.¹¹ esetében is.

¹⁰ Hatálybalépésétől nem az Országgyűlés, hanem a pénzügyminiszter joga a hídvám és díjszabás alakítása.

¹¹ A pénzügyminiszter helyett a kereskedelemügyi miniszter az illetékes fenntartó, vagyis ettől kezdve a Lánchíd nem befektetés, hanem közúti műtárgy.

A Lánchídra mint műtárgyra tekintő és a történetét e szempontból bemutató szerző nagy figyelmet szentel a II. világháború utáni újjáépítés ismertetésének (185–213). Az erről szóló fejezetben az újjáépítő mozgalom bemutatása során nagyon sok sajtóanyagot és több közgyűjtemény forrásanyagait is felhasználta, bár itt olyan érzése is lehet az olvasónak, hogy talán már némiképp elveszett a részletekben. Domonkos Csaba kiemeli, hogy az 1949. november 20-i ünnepélyes megnyitó volt az addigi egyetlen olyan esemény a híd történetében, mely békebeli viszonyok és ünnepélyes keretek között történt.¹² A híddal kapcsolatos viták és koncepciók ismertetése egyébként nagy erénye a műnek, hiszen ezek sokat elárulnak a kor gondolkodásmódjáról, illetve a Lánchídról alkotott képről. Ilyen volt 1953-ban az a vita, hogy legyen-e a hídon átmenő trolibusz járat, vagy például a Coca-Cola arra vonatkozó kérvénye 1996-ban, hogy három éven keresztül a karácsonyi időszakban (december 6-tól január 6-ig) a cég feldíszíthesse a Lánchidat és a Clark Ádám teret.

A II. világháború utáni korszakkal foglalkozó szövegrészek szerkesztése, tagolása sajnos elnagyolt. A szerző sokszor nagyon hosszan belemélyed egészen apró részletekbe, melyek önmagukban nem sokat adnak hozzá a Lánchíd történetéhez, ugyanakkor műtárgyat érintő tudásrevízióként ezek mégis elképesztően adatgazdag és műszaki muzeológiai értelemben izgalmas szövegrészek. Ebből következik, hogy az utolsó száz oldalon több, kontextusból kiragadott érdekességbe futhatunk bele. Például, hogy 1963-ban letesztelték a hidat, vajon alkalmas-e T-54-es és T-62-es harckocsik menetoszlopban való átkelésére,¹³ vagy hogy az 1986–1988-as felújításkor a kandeláberekre már a Szent Koronával díszített címer került. Talán megbocsátható tett, hogy bemásolom a Lánchíd 1996-os címercseréjéről írott szövegrész egy bekezdését, hogy a recenzióban is érzékelhető legyen a könyv műtárgyrevíziós jellege (247):

„A címer cseréjére 16 jelentkező volt. Ráday Mihály és az Országos Műemlékvédelmi Hivatal javaslatára végül a műkő mellett döntöttek. A pályázatot Szabó Péter kőszobrász-restaurátor, a Képzőművészeti Főiskola tanára nyerte 24 millió forintos ajánlattal. A munka 1996. február 5-én kezdődött, ehhez öt hétvégén este 11:30-tól a másnap hajnali első BKV-autóbuszok áthaladásáig lezárták a hidat. Az újraalkotott címerek anyaga öntött műkő (német Terzith típusú) lett, amelyet a helyszínen öntöttek. Ehhez nemcsak azért folyamodtak, mert jelentősen, 15 millióval olcsóbb volt, mint az eredeti kő, de a sóskúti bányában nem találtak megfelelő tömböket. A tudósítások szerint a munkavégzés menetében az időjárás késedelmet okozott, mert abban az évben a március hideg volt, és műkövet csak egy bizonyos hőmérséklet felett lehet önteni. Az öt címer cseréje végül 21 millió forintba került, és az összeg egyik felét az Országos Műemlékvédelmi Hivatal, a másikat a Főpolgármesteri Hivatal fizette. A címerek méretét az eredeti rajzok és fényképek alapján állapították

¹² Lásd az 1849-es visszafogott megnyitót vagy az 1915-ös háborús viszonyok között megtartott csendes átadást.

¹³ Igen, alkalmas.

meg, amely szerint azok 2,6 méter magasak és 3,5 méter szélesek lehettek. A hídon a cseréhez az állványzatot már 1996 februárjában felállították, a régi címereket lebontották, kis darabokra vágták.”

Vagyis nem annyira szűk ez a műtárgyrevíziós fókusz, inkább multifokális műszaki muzeológiai megközelítésről beszélhetünk. A szerző mindemellett ismeri és használja is a kurrens eredményeket. Példa erre, hogy az Ungváry–Meruk szerzőpáros által feltárt új, a Lánchíd lövetésével és az ostrom során szerzett sérüléseivel kapcsolatos ismereteket összeköti a 2021-es felújítás során felfedezett sérülésekkel, valamint az 1949-es újjáépítés előtt elvégzett felmérések eredményeivel (179–181).¹⁴

Kiemelendő a szerző forráshasználata, művében ugyanis a műszaki muzeológia forrás- és eszközhasználatán túl vállalat-történeti, kormányzati és önkormányzati dokumentumokat is felhasznált, a sajtóforrások egyébként elvárható bősége mellett. Egy apró hiba, hogy egy lábjegyzetben feltüntetett hivatkozáshoz nem tartozik feloldott szakirodalmi tétel (a 22. oldalon a 32. lábjegyzet Hajós 2021: 2), de ez lehet elütés is. Talán érdemes lett volna több tervtári dokumentumot, fényképet felhasználni, mivel ezekben sajnos nem gazdag a kiadvány, azonban ennek nyilvánvalóan a mű költségkeretei szabtak határt.

Véleményem szerint Domonkos Csaba műve a magyar közlekedéstörténet és műszaki muzeológia jelentős alkotása, egyben a Lánchíd történetének alapvető, megkerülhetetlen szakkönyve. Célközönségét egyértelműen azok a műszaki szakemberek adják, akik érdeklődnek a közlekedéstörténet iránt, ugyanakkor sűrű szövegének olvasmányos adatgazdagsága miatt és ellenére is a kiadvány bátran ajánlható a Budapest várostörténete iránt érdeklődő laikus és nem laikus olvasók számára egyaránt.

Tinku-Szathmáry Balázs

¹⁴ Ungváry Krisztián – Meruk József 2019: Budapest hídjai a város ostromában. *Archivnet* (19.) 1. <https://www.archivnet.hu/budapest-hidjai-a-varos-ostromaban> – utolsó letöltés: 2024. szeptember 14.

SZERZŐINK

Bonnot, Thierry, történész

(Centre national de la recherche scientifique)

bonnot@ehess.fr

Both Noémi Zsuzsanna, muzeológus, történész

(Székely Nemzeti Múzeum)

bothnoemizsuzsanna@gmail.com

G. Etényi Nóra, történész

(ELTE BTK)

etenyi.nora@btk.elte.hu

Hajnóczky Tamás Attila, kisebbségpolitikai szakértő

(Károli Gáspár Református Egyetem, Veszprémi Érseki Főiskola)

hajnaczkyt@gmail.com

Jankó Fruzsina Márta doktorandusz

(Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola)

jankofruzsina28@gmail.com

Keszei András, történész

(Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézet)

keszei.andras@btk.ppke.hu

Szathmári Kata, MA-hallgató

(ELTE BTK Régészettudományi Intézete)

szathmari.kata@gmail.com

Szolnoki Zoltán, történész

(Móra Ferenc Múzeum)

szolnoki.zol@gmail.com

Tinku-Szathmáry Balázs, történész, PhD-hallgató

(Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum)

(ELTE BTK Társadalom- és Gazdaságtörténeti Doktori Program)

tinku.balazs@gmail.com

Veress Kinga, művészettörténész főmuzeológus
(Magyar Nemzeti Múzeum Közgyűjteményi Központ,
Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum)
veress.kinga.mkvm@gmail.com

CONTENTS

THE LIFE OF OBJECTS

Thierry Bonnot	Antropology and Material Culture: What to Do with Things?	5
András Keszei	Objects, Material Culture, and Historiography	23
Kinga Veress	Hungarian Food Packaging across a Century of Consumer Culture – Desing Theory, Historical Outline	39
Kata Szathmári	Use-Wear Analysis of Medieval Bone Skates	66
Fruzsina Jankó	The Cup and the Goblet: The Story of the Christening Gifts of a Transylvanian Primor Clan	92
Tamás Attila Hajnáczy	Gypsy/Roma Identities, Voices, and Agency between the Late Nineteenth Century and the Second World War	111

BOOKS

The Modern Glossary of Museology Mairesse, François (ed.): Dictionary of Museology. – Zoltán Szolnoki	134
---	-----

Géra Eleonóra Erzsébet: A polgárváros rendje. Társadalom, tér, nyilvánosság Budán, 1686–1741.	
– Nóra G. Etényi	139
Heritagization in Transylvania Fehér Andrea (szerk., összeáll.): Örökség – identitás – emlékezet. A kulturális és szellemi örökség recepciója Erdélyben.	
– Noémi Zsuzsanna Both	146
Domonkos Csaba: A Lánchíd története 1849-től a XXI. századig.	
– Balázs Tinku-Szathmáry	150
Authors	155
Contents	157
Abstracts	159

ABSTRACTS

Tamás Attila Hajnáczy: *Gypsy/Roma Identities, Voices, and Agency between the Late Nineteenth Century and the Second World War*

In the period between the end of the nineteenth century and the outbreak of the Second World War, there were three main linguistic groups of Roma in Hungary: the Hungarian Gypsies (Romungros), the Boyash, and the Vlach Roma. The Roma population did not live in isolation among the Hungarian majority: processes of their integration and of linguistic and ethnic assimilation were highly varied, resulting in a broad range of identity patterns. For cultural, structural and economic reasons, historical sources have been preserved mainly from Gypsy musicians belonging to the Romungro group. In their case, it is possible to articulate “Roma voices,” examine their agency, and explore their identities in greater depth. The identity of Gypsy musicians was shaped by their Roma heritage, as well as their attachment to their occupation and Hungarian identity. In the period under study, the identity of Gypsy musicians was not static; it changed dynamically, in dialectical relation to both major political events and social changes.

Fruzsina Jankó: *The Cup and the Goblet: The Story of the Christening Gifts of a Transylvanian Primor Clan*

The study describes the modern scientific material analyses of a silver cup from 1655 and a silver goblet from 1936, providing an insight into their present functions in the life of the family. Originally, both keepsakes functioned as christening gifts, handed down through many generations. The cup’s first owner was Péter Zágoni Jankó III (1655–1690), while the goblet belonged to András Zágoni Jankó (1936–1944), who endured the atrocities of the Second World War. Enlisting the expertise of a museologist specializing in ecclesiastic art as well as a physicist / materials scientist, the study examines the goldsmithing techniques of both artifacts. Through a 2024 interview with key informant Tamás Jankó (András’s brother, born 1945), it traces various segments of aristocratic attitudes inherent in the objects across historical periods, as well as the family members’ thinking and emotions concerning these objects to this day. The two objects have retained their original symbolism, while their roles have changed over time as they became commemorative “family heirloom.” The paper concludes with a brief discussion of modern christening gifts in the Christian church tradition.

András Keszei: Objects, Material Culture, and Historiography

Sidestepping the investigation of revolutions and the dynamics of productive forces, the growing appreciation of material culture is better understood through recognizing the inextricable connection of everyday life to the objects that surround it. According to this perspective, our lives unfold not just *among* objects, but *through* them, to the point that the functioning of society is unimaginable without them. In daily life, objects and people intertwine in chains of action making the material world—fashioned by human goals and intentions—an indispensable element of both individual and social functioning. Applying scientific categories, dichotomies such as nature versus society or animate versus inanimate impose an artificial division on areas that are inseparable in the processes of life.

Thus, after the Material Turn, the objects around us have emerged from their passive role. They are no longer seen merely as ornamental or passive bystanders to actions, the outcomes of which – admittedly, usually through human use – they help shape. Viewed in this way, our objects are understood more as “external agents” of human thought than as inanimate entities. For historiography, this principle means that objects are no longer considered merely as exhibits that support arguments to bolster hypotheses or enhance historical accuracy. Instead, they are independent – even central – subjects of analysis.

Kata Szathmári: Use-Wear Analysis of Medieval Bone Skates

From the Bronze Age onward, tools of broadly similar appearance made primarily from metacarpal and metatarsal bones of large ungulates appear in various archaeological periods. These tools are lightly worked, with carved bone ends, and occasionally feature various holes. Researchers have been debating their function since the nineteenth century. The dominant view in research identifies these artifacts, particularly those with a flat surface on one side, as bone skates, while some suggest that certain pieces might have served as sled runners or fishing net weights.

The present study examines bones from medieval and early modern archaeological contexts and ethnographic collections. Skating on bones is known from ethnographic literature, medieval and early modern written records, as well as visual sources. The aim was to make it possible to determine whether the bones recovered from archaeological contexts were indeed used for skating as described in historical sources, or if other functions could be attributed to them. The use-wear analyses chosen for this purpose involved comparing traces on archaeological finds with those on ethnographic objects under a stereomicroscope. The methodology of experimental archaeology was enlisted to ensure the reliability and acceptance of the results. The experiment involved creating wear traces by

sliding bone on ice to establish the skating function of the original pieces. The results of the investigation enable the classification of the examined bones into functional groups based on their original use.

Kinga Veress: Hungarian Food Packaging across a Century of Consumer Culture – Desing Theory, Historical Outline

This study examines the place and epistemological role of twentieth-century Hungarian food packaging in the nation's culture. Its main research question is how used food packaging – considered a “banal object,” in the “waste” phase of the product consumption cycle – transcends its original function and acquires cultural and symbolic meaning. The research explores how these objects integrate into the epistemological frameworks of art history, design culture, sociology, cultural anthropology, material culture, and consumer research studies. Moving beyond these contexts, it also examines the professional considerations and historical sources that inform how food packaging displayed in museum collections as “authentic objects perceived as testimony to reality” (*musealia*) can be interpreted as carriers of value.

Drawing on the author's PhD research, the study presents examples of “everyday design” and the world of commercial objects. It focuses on Hungarian pop-cultural items that gained widespread recognition through consumption and, upon assuming a new role in the museum context, contribute to the understanding and in-depth analysis of their original consumer environment. The analysis interprets consumption as symbolic cultural activity and the analyzed packaging as complex sign systems reflecting design thinking. In doing so, it presents the multifaceted design perspectives of branding and communication design with the aim of research methodology representation.

A KORALL szerzőinek!

A Korall Társadalomtörténeti Folyóirat közlési és hivatkozási szabályzata

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, valamint recenziókat (*Könyvek rovat*), forrásközléseket (*Források és olvasatok rovat*), konferenciabeszámolókat és kurrens szakirodalmi áttekintéseket (*Körkép rovat*) fogad el közlésre. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek. A közlés céljából való beküldéssel a szerző elfogadja a folyóirat közlési és hivatkozási szabályzatát. A benyújtott szövegeket fél éven belül bírálja el a szerkesztőség.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy a megjelenést követő fél év múlva cikkük folyóiratunk honlapjára és az OSZK EPA rendszerébe is feltöltésre kerül. A *Korall*ban közölt tanulmányokat a szerzők azt követően tölthetik fel egyéni, munkahelyi vagy egyéb tudományos honlapokra, miután írásuk teljes terjedelmű változata megjelent a *Korall* honlapján. Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen két, recenzió esetén egy példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni (elérhetőségeket lásd alább). Kérjük a táblázatokat és az ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzetfunkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét magyar nyelven, a cikk leadásával egy időben. Kéziratot nem őrzünk meg.

Kéziratot a szerkesztőség kizárólag az alábbi hivatkozási rendszerrel készítve fogad el. A közlésre elfogadott, de nem megfelelő hivatkozásokkal ellátott szöveget visszaküldjük a szerzőnek átdolgozásra.

Egy tanulmány kézirat egy-másfél ív, de legfeljebb két ív (60 000 leütés) terjedelmű lehet. Amennyiben a közlésre elfogadott írás hossza meghaladja ezt, a szerkesztőség visszaküldi a szöveget a szerzőnek átdolgozásra.

Recenziók esetén a recenzeált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni. Hosszabb terjedelmű és számos lábjegyzetet tartalmazó recenzió esetén a tanulmányoknál ismertetett módon (lásd alább) kérjük az írás végén feltüntetni a hivatkozott irodalmat. Rövidebb recenzió esetén az adott irodalmi hivatkozás minden előfordulásánál kérjük a teljes bibliográfiai leírást feltüntetni, a hivatkozottirodalom-lista mintáját követve.

A kritikai recenziók mellett rövidebb, tartalmi bemutatásra szorítkozó könyvismertetéseknek is helyet adunk. Ennek célja a figyelemkeltés, illetve az, hogy minél több fontos könyvről minél hamarabb beszámoljunk. A könyvismertetéseket két hasámban közöljük a *Korall*ban. Természetesen, ha egy munkáról hosszabb kritika érkezik a szerkesztőségbe, annak közlését nem befolyásolja, hogy korábban esetleg az adott könyvről már közöltünk rövidebb ismertetést!

E-FÜGGELÉK

A *Korall* honlapjáról elérhető E-FÜGGELÉK olyan nagyobb adattárak, táblázatos kimutatások, képsorozatok stb. internetes közzétételét teszi lehetővé, amelyek fontos háttérinformációkkal egészítik ki az adott tanulmányt. Az itt közölt tartalmak folyamatosan hozzáférhetőek a honlapról.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az *irodalmi hivatkozások* a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (Pl.: Berger–Luckmann 1998: 104–105.) Szerkesztett kötet esetén: Szerkesztő (szerk./ed./Hg./dir.) évszám. Pl.: Szabó (szerk.) 2008; Lüdtke (Hg.) 2010. Az írásjelek halmozását kerüljük: Kaba 1998: 36, 42.

A lábjegyzetben a hivatkozás akkor szerepel ()-ben, ha több hivatkozás is szükséges egyetlen mondaton belül (a pont a zárójel után). Ha a lábjegyzet csak hivatkozásból áll, az zárójel és „lásd” nélkül szerepel.

A lábjegyzetbeli rövid hivatkozásban a családnév mellett a keresztnév rövidítését csak akkor tüntessük fel, ha a hivatkozott irodalom tételei között több azonos családnév is van. (Pl.: Benda K. 1972; Benda Gy. 1985.)

Ha egy szerző egy évben több munkájával is szerepel a hivatkozások között, az ábécé kisbetűivel teszünk köztük különbséget. Egy szerző több művének hivatkozásakor a nevet csak az első előfordulásnál adjuk meg. (Pl.: Tomka 2001a, 2001b; Valuch 2001, 2013.)

Többkötetes mű rövid lábjegyzetbeli hivatkozásában a kötetszám római számmal szerepel. (Pl.: Braudel 2003: II. 35.)

A *forráshivatkozások* a forrástípusnak (levéltári, kéziratári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári forrásokra kérjük, rövidített formában hivatkozzon a szerző. A levéltári hivatkozások esetében a lábjegyzetben először a levéltár hivatalos rövidítését kell megadni, illetve az iratanyag jelzetét (pl. MNL VaML IV.401.b.). Konkrét iratra történő hivatkozásnál ezeken kívül a hivatkozott irat címét és dátumát is meg kell adni (pl. MNL VaML IV.401.b. 12365/1940. Tanácsülési jegyzőkönyv, 1940. június 12.), s a rövidítést hátul, a források listájában kell feloldani. Kéziratári forrásoknál a levéltárihoz hasonló módon járunk el.

A tanulmány után először a felhasznált levéltári forrásokat kell megadni. (Külföldi levéltárak mindig az eredeti nevükön szerepelnek, esetükben annak a városnak a nevét is meg kell adni, ahol a levéltár található. A levéltár neve alatti sorban pontosan fel kell oldani a hivatkozott levéltári fond vagy állag nevét és évkörét (utóbbi csak akkor hagyható el, ha gyűjteményes fondról lévén szó, adott néven csak az az egy tétel létezik, pontos azonosításához nem szükséges az évkör). Ezt követően – sorközzel elkülönítve – a közgyűjteményben őrzött kéziratok (kézirat-, térkép-, adat-, illetve dokumentumtárak), majd a „forrás típusú” nyomtatott kiadványok (forráskiadások, naplók, visszaemlékezések, emlékiratok, statisztikák, helységnévtárak, kiadott térképek), ezután a felhasznált (nem csak egy cikk miatt idézett) időszak kiadványok, filmek, végül az interjúk kerülnek feloldásra. A forráshivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

FORRÁSOK

Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (MNL VaML)

IV.401.b. Vas Vármegye Alispánjának iratai, 1871–1950.

Österreichisches Staatsarchiv Kriegsarchiv, Wien (ÖStA KA)

Alte Feldakten (AFA).

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt)

551. Katádfay Tihámér: *Legnagyszerűbb gondolataim*. Kézirat, é. n.

Franciscs Károly 2001: *Franciscs Károly visszaemlékezései*. (S. a. r. és szerk. Hudi József.) Pápai Református Gyűjtemény, Pápa.

Haan Lajos – Zsilinszky Mihály (szerk.) 1877: *Békésmegyei oklevéltár számos hazánk beltörténetére vonatkozó adatokkal*. Tettey, Budapest.

MHHD XXIV= Szilágyi Sándor (szerk.): *A két Rákóczy György családi levelezése*. (Monumenta Hungariae Historica Diplomataria 24.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1875.

Nemzeti Sport, 1925–1935.

Ajándék ez a nap (r.: Gothár Péter, 1979).

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső. (A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételesen felsorolva, ábécésorrendben. Csak a ténylegesen lábjegyzetben hivatkozott munkák kerüljenek felüntetésre! Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest.

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest.

[A kiadó feltüntetése nem kötelező, de lehetséges, ebben az esetben viszont kérjük, hogy az irodalomlista összes köteténél szerepeljen a kiadó, a kiadás helye előtt:

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth Century*. Liverpool University Press, Liverpool.]

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelek*. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.) Debrecen, 219–227.

[Idegen nyelvű publikáció:]

Schlumbohm, Jürgen 1992: Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jh. In: Volland, Eckart (Hg.): *Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiegel*. Frankfurt am Main, 322–346.

[Idegen nyelvű publikációk hivatkozásánál eredeti nyelven szerepel a szerk., ford. stb. és a kiadási hely is. Pl. német szerkesztőnél Hg., több szerkesztőnél Hgg. az elvárt rövidítés.]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* (29.) 1. 80–94.

Thomas, Albert 2014: Utazások Bécs – Budapest – Belgrád – Athén. *Napi jegyzetek*. (Szerk., ford., jegyz. Bódy Zsombor.) *Aetas* (29.) 3. 152–170.

[Lexikonszócikk:]

'Korallok' szócikk. In: *Révai Új Lexikona*. 12. kötet. Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva.]

[Disszertáció/szakdolgozat:]

Nagy Piroska 2000: *Településszerkezet az Alföldön*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest.

[Közlésre elfogadott, megjelenés alatt álló vagy kéziratoss publikáció:]

Kiss-Nagy Ágnes 2028: További érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* (megjelenés előtt).

[Internetes hivatkozás:]

Konrad, Felix 2010: Von der „Türkengefahr“ zu Exotismus und Orientalismus: Der Islam als Antithese Europas (1453–1914). EGO *Europäische Geschichte Online* <http://www.ieg-ego.eu/konradf-2010-de> – utolsó letöltés: 2019. március 9.

[Az interneten is hozzáférhető, de papíron is megjelent cikkek esetében mindig a papírverzió élvez elsőbbséget, ennek adatait kell hiánytalanul feltüntetni!]

Egyéb:

- Nem használhatók a p., pp., o., old., i. m., ld., uő rövidítések. Az „uo.” használata csak akkor megengedett, ha egyazon lábjegyzeten belül kerülne megismétlésre a hivatkozás.
- Ügyeljünk a kötőjel (-) és a nagyköötőjel (–) helyes használatára! (Két népnév és önálló tulajdonnevek kapcsolatának kifejezésére, valamint két szélső határt, végpontokat jelölő, 'valamitől valamedig' jelentésű szókapcsolatokban és kifejezésekben – így évszámok, oldalszámok közé – nagyköötőjelet tegyünk.)
- A századokat arab számmal jelöljük.
- Idézeteket csak e jelek közé írunk: „ ”. Idézetben belüli idézet »« jelek közé kerüljön.
- Zárójelen belüli zárójelezéshez a szögletes zárójelet használjuk.
- A forrásközlésbe tett kihagyásokat [...] közé tegyük. Pl.: „[A]z alperes [Tóth Béláné] elmondása szerint.”
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző.) (A Ford.) (Kiemelés – X. Y.)
- A % jel mindig tapad a számhoz.
- 10 000-tól nem törő szóközt (CTRL SHIFT SPACE) tegyünk az ezresek közé.
- Minden címet kurziválunk a főszövegben, de a címhez tartozó toldalékokat már nem (pl. *Nyugatról*).
- Recenzióban a recenzált könyv oldalszámaira a szövegben, zárójelben hivatkozunk, pont nélkül.

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztősége, 1113 Budapest, Valkói u. 9.

E-mail: korall@korall.org

Megrendelés, terjesztés: terjesztes@korall.org

Honlap: korallfolyoirat.hu

Czoch Gábor főszerkesztő, gczech@gmail.com

Bódy Zsombor, bomazsor@hotmail.com

Granasztói Péter, pgranasztoi@gmail.com

Kármán Gábor, karmangabor@gmail.com

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Koltai Gábor, koltaigabor@gmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Majorossy Judit, majorossy@gmail.com

Ring Orsolya, ring.orsolya@gmail.com

Somorjai Szabolcs, szsomorjai@gmail.com

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6–8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Írók Boltja
1061 Andrássy út 45.

Művészetek Palotája
Vince Könyvesbolt
1095 Komor Marcell utca 1.

Penna Bölcsész Könyvesbolt
1053 Magyar utca 40.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina körút 26.

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 16. kötete

Mravik Patrik

ELBESZÉLT KÁDÁRIZMUSOK

Filmkultúra és ideológia viszonya

a korai Kádár-korszakban

Módszertanát és tárgyát tekintve egyaránt újszerű könyvet tart kezében az olvasó. Mravik Patrik a szocialista filmkultúra és azon belül a korai Kádár-korszak társadalomtörténeti elemzésére tesz kísérletet. Mit is jelent ez? Egyfelől az esztétikai elemzés helyett a filmek bele-, avagy visszahelyezését abba a társadalmi környezetbe, amely alakította őket, s amelyet maguk is alakítottak. Másfelől egy olyan filmtörténeti korszak vizsgálatát, amelynek voltaképpen neve sincs: az ötvenes évek sematizmusa és a hatvanas évek újhulláma közötti átmeneti korszakét, amely tehát 1954-ben indult, majd 1956 után is folytatódott, s előkészítette az immár formai értelemben is újító szellemű, 1963-tól kibontakozó magyar modernizmust. A könyv módszertanából következően az alkotói oldalon nem csupán a rendezők jelennek meg, hanem egyfajta társadalmi ágensként az írók és a kultúrpolitikusok is; a filmek esetében első sorban a történetre, illetve narratívára, továbbá a karakterek társadalmi szerepére kerül a hangsúly; s végül szó esik a befogadói-értelmezői oldalról, a kritikusokról, sőt a moziüzem-vezetőkéről is, megint csak a „társadalmasítás” szempontjából. Mindezt a szerző a filmek három csoportba rendezett esettanulmányaiban vizsgálja: a tévesztést elmesélő történetekben, a vigjátékok népszerű műfajában és a munkásmozgalmi tematikában. Hogy ezek között nem a magyar filmtörténet legemlékezetesebb darabjait találjuk, az kétségtelen. Ám hogy ezek a filmek egy olyan társadalom működését mutatják be, amelyet tehát maguk is alakítottak, afelől sem lehet kétségünk. Mravik Patrik könyve legalábbis ezt bizonyítja. Beteekintést nyújt a Kádár-korszak társadalmi képzetébe – a filmekben elképzelt világok segítségével.

Gelencsér Gábor

A 272 oldalas kötet ára 4000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 15. kötete

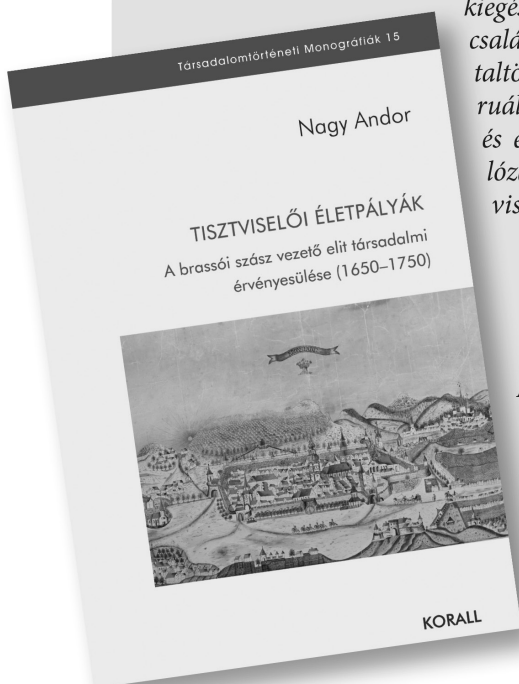
Nagy Andor

TISZTVISELŐI ÉLETPÁLYÁK

A brassói szász vezető elit társadalmi
érvényesülése (1650–1750)

Jelen kötetben a szerző egy olyan forrástípust hasznosít társadalomtörténeti szempontból, amely eddig jórészt csak az irodalomtörténészek számára tűnt érdekesnek. A dél-erdélyi szász kereskedőváros, Brassó egyházközségi levéltárának gazdag gyűjteményében fellelhető, nyomtatott és kéziratos alkalmi írások először kerülnek statisztikailag is értékelhetően nagy számban a történész asztalára. A belőlük kinyert hivatal- és kapcsolattörténeti adatok a város politikai és egyházi elitjének érvényesülési stratégiáit tükrözik. Egyetemi disputációk, lakodalmi és névnapi köszöntők, hivatali beiktatások, előléptetések, kinevezések, halotti búcsúztatók, értesítők és beszédek szövegeit a szerző a közösségi emlékezés kifejezésének tekinti. Olyan alkalmaknak, amelyek az egyéni karrierpályák pillanatfelvételeiként a társadalmi kapcsolatok tudatosan épített szerveződési formáira is fényt derítenek. Az adatbázisban felépített információk alapján, kiegészítve a városra és körzetére vonatkozó családtörténeti, genealógiai, művelődés- és hivataltörténeti kutatások eredményeivel, rekonstruálhatóvá vált a kora újkori hivatalt viselő és értelmiségi elit családi-rokoni kapcsolathálózata, a fejlődési pályák és érdekvérvényesítő viszonyok összefüggése.

Derzsi Júlia

A 232 oldalas kötet ára 4300 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon.

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 14. kötete

Berecz Anita

FÖLDESÚRI JOBBÁGYOK – VÁROSI POLGÁROK

Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben

A szerző történeti munkájában, melyet az olvasó itt a kezében tart, széles körű levéltári forrásanyagra alapozott társadalomtörténeti adatbázist kiaknázva rajzolja meg a városi rendi polgárság felbomlásának, és egy új kisvárosi modern polgárság kialakulásának a folyamatát. Vároštörténészhez híven Berecz Anita nem hanyagolja el ugyanakkor, hogy a városi tér történetét is rekonstruálja, amely a házbirtoklás és a városökológia megannyi izgalmas kérdését tűzi a kutatás napirendjére. Munkáját a módszertani sokrétűség jellemzi: a statisztikai bizonyítás kézenfekvő eljárása mellett a szerző esettanulmányok sorával bizonyítja a nagy strukturális átalakulás főbb jellemzőit. Külön érdeme a könyvébe foglalt lokális társadalomtörténeti analízisnek, hogy általa feltárul a családi-rokonsági hálózatoknak a mobilitási pályák és karrierminták alakulásában betöltött komoly stratégiai

szerepe. Ennek az összefüggésnek a minuciózus rekonstruálása a record linkage módszertani gyakorlatát követeli meg a történésztől. Berecz Anita monográfiája olyan munka, melynek szerzője az adott lehetőségek keretei között bőséggel hasznosítja az összehasonlítás módszertani eljárását, így a vidéki városok társadalomtörténeti kutatása számára irányadó olvasmánnyal szolgál.

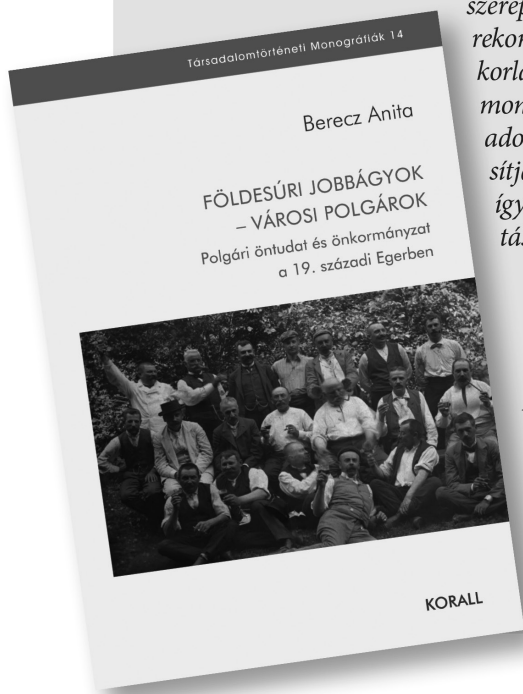
Gyáni Gábor

A 236 oldalas kötet bolti ára 3800 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (2850 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

MEGJELENT! MEGJELENT! MEGJELENT!

Társadalomtörténeti Monográfiák 13. kötete

Szívós Erika

HÉTKER, ZSIDÓNEGYED, GETTÓ, BULINEGYED?

A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől
a 2000-es évekig

Budapest egyik legismertebb és legemblematikusabb negyede („zsidó-”, „bulinegyed”) a történelmi belváros része. Szívós Erika könyvét olvasva mégis szembetűnő, hogy a Belső-Erzsébetváros története az ismert toposzokon túl milyen bonyolult, ellentmondásos: egyrészt súlyos traumákkal, elhanyagoltsággal terhelt, másrészt a szórakozást, az esszenciális urbánus létformát régóta magába foglaló városrész, ahol évszázadok óta élnek együtt a legtöbbször szűkre szabott, gangos házak tereiben zsidók és keresztények, romák, kispolgárok, értelmiségiek, művészek, tájékipametszők és dzsesszenészek. A könyvben a mai bulinegyed és annak szimbolikus központja, a Klauzál tér megtelik a magyar zsidóság folyamatosan újrakonstruálódó, heterogén szereplőinek történetével, mellettük pedig felsorakoznak az együtt, gyakran egy lakásban élő mesterek, tanoncok, ágybérlok, házmesterek, gettóbá zártak, ki- és beköltözők, turisták és telekspekulánsok, városvédők és kocsmárosok. Szívós Erika „hétker”-története bravúrosan sok szemszögből, mégis koherensen, világosan és a finom részletekre is érzékenyen megírt könyv, amely biztos kézzel, problémafókuszáltnan vezet végig olvasóit a városnegyeden a 18. századi betelepüléstől a mai viszonyokig. A könyvet olvasva többet nem tudunk úgy sétálni a Kazinczy utcában és környékén, a romkocsmák között, hogy ne jussanak eszünkbe a háború alatt a rituális zsidó fürdőbe, patikába stószolt halottak, de mégis átérezzük, hogy legalább egy kicsit a miénk is ez a tér.

György Eszter

A 416 oldalas kötet bolti ára 3000 Ft.

Megrendelhető a <https://korallfolyoirat.hu> honlapon, 25% kedvezménnyel (2250 Ft).

Várjuk megrendelését!

Korall Társadalomtörténeti Egyesület

Megjelent a **replika** legújabb száma!

WALTER BENJAMIN GONDOLATISÁGÁNAK MEGKÉSETT AKTUALITÁSA

A lapszám szövegei Walter Benjamin életművének különböző aspektusokból történő vizsgálatára és elemzésére fókuszálnak. A szám célja a magyar Benjamin-recepció élénkítése, a (már magyarul is szép számmal hozzáférhető) szövegek (kritikai) diskurzusának serkentése. A tanulmányok mellett recenziók és fordítások is helyet kaptak, melyek látszólagos (!) eklekticizmusa – úgy gondoljuk – képes felmutatni valamit a benjamin-i életmű jellegzetességéből, mégpedig annak szerteágazó, sokszor egyúttal talán szertelennek tűnő voltából. A kötetben olvasható Benjamin utolsó tizenhárom levele is.

Szerkesztette:
Daradics Boglárka
Ilyés Zalán-György

Szerzőink:
Bethlenfalvy Gergely
Daradics Boglárka
Ilyés Zalán-György
Somlyó Bálint
Tóth Fanni
Tóth Károly és Zsellér Anna
Valastyán Tamás
Theodor Wiesengrund Adorno
Weiss János
Axel Honneth
Borbély András
Erőss Réka
Lengyel Zoltán
Tarnai Csillag
Tóth Hanna
Săpătaru Mark-Alek

Korábbi számaink korlátozott számban,
eredeti áron, a szerkesztőség címén megrendelhetők
(terjesztes@korall.org; korallfolyoirat.hu):

- 5–6. *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8. *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 11–12. *A város és társadalma* (950 Ft)
13. *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
14. *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16. *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
17. *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
18. *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20. *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22. *Clio és Psyche* (1400 Ft)
23. *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25. *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
26. *Utazók és utazások* (1000 Ft)
27. *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29. *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
30. *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)
31. *Történeti földrajz, a tér története* (1000 Ft)
32. *Távolság – közelség* (1000 Ft)
33. *A háború állapota* (1000 Ft)
35. *Társadalomnéprajz: a textustól a sűrű leírásig* (1000 Ft)
36. *Kollektivizálás és agrártársadalom* (1000 Ft)
37. *Nemzet és nemzetépítés a 19. században* (1000 Ft)
38. *A Magyar Királyság európai szemmel* (1000 Ft)
39. *Kontroll alatt – könnyűzene a szocializmusban* (1000 Ft)
42. *Mesterségem címere... Hivatás és professzionalizáció* (1000 Ft)
43. *A könyvtől az olvasóig* (1250 Ft)
44. *Életút-értelmezések* (1250 Ft)
45. *Városi terek – Városi térhasználat* (1250 Ft)
46. *Migráció – Emigráció* (1250 Ft)
47. *Nemzet és gazdaság* (1250 Ft)
48. *Az oszmán világ Közép-Európa peremén* (1250 Ft)
50. *Kapcsolatok – Hálózatok* (1250 Ft)
52. *Kötött pályán? Közlekedő társadalom* (1250 Ft)
53. *Természeti kihívások – társadalmi viszonyok* (1250 Ft)
55. *Nem a ruha teszi?* (1250 Ft)
56. *Iskola, nemzetépítés, társadalmi mobilitás* (1250 Ft)

-
57. *Konfesszionizáció: felekezetiség és politikum a kora újkorban* (1250 Ft)
 60. *Női életvilágok* (1250 Ft)
 61. *Vállalatok társadalma* (1250 Ft)
 62. *Tudomány a nemzetépítés szolgálatában* (1250 Ft)
 63. *Ókori társadalmak* (1250 Ft)
 64. *Diktatúra alulnézetből* (1250 Ft)
 65. *Film és történelem* (1250 Ft)
 66. *Szexuális másság és kirekesztés* (1250 Ft)
 67. *A felejtés egyéni és társadalmi mintázatai* (1250 Ft)
 68. *Nemzetiségi együttélés a Kárpát-medencében* (1250 Ft)
 69. *Színház és az egész világ* (1250 Ft)
 70. *Diétai követek, országgyűlési kéápviselek* (1250 Ft)
 73. *Fotó és társadalom* (1250 Ft)
 74. *Civil önszerveződés, civil társadalom* (1250 Ft)
 75. *Kulturális örökség és történelem* (1250 Ft)
 76. *Iparosodó társadalmak* (1250 Ft)
 77. *Mindennap szegénység* (1250 Ft)
 78. *Városhalon innen és túl* (1250 Ft)
 79. *Megfigyelt társadalom* (1250 Ft)
 80. *Tudomány és intézményei* (1250 Ft)
 81. *Vagyon és vagyonosodás* (1250 Ft)
 82. *Édesek és mostohák: szülői szerepek* (1250 Ft)
 83. *Tisztaság fél egészség?* (1250 Ft)
 84. *Fürdőzők és turisták* (1250 Ft)
 85. *Globalizációtörténeti megközelítések* (1250 Ft)
 86. *Mobilitás a rendi társadalomban* (1250 Ft)
 87. *Zsidó felemelkedés vagy térnyerés?* (1500 Ft)
 88. *Építészet – képzőművészet – társadalom* (1500 Ft)
 89. *Kereskedelem és kereskedők* (1500 Ft)
 90. *Professzionizáció és életút* (1750 Ft)
 91. *Adózás és adózók* (1750 Ft)
 92. *Cigány közösségek térben és időben* (1750 Ft)
 93. *Politikai propaganda és társadalom* (1750 Ft)
 94. *Felekezeti életutak, vallási magatartásformák* (1750 Ft)
 95. *Üldözök és üldözöttek* (1750 Ft)
 96. *A hódoltság hétköznapijai: együttélés és konfliktusok* (1750 Ft)
 97. *A tárgyak élete* (1750 Ft)

A Korall alábbi kiadványai a szerkesztőség címén megrendelhetők:
korallfolyoirat.hu; e-mail: terjesztes@korall.org

Parasztok és polgárok. Tanulmányok Tóth Zoltán 65. születésnapjára. Szerk. Czoch Gábor – Horváth Gergely Krisztián – Pozsgai Péter, 2008.

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 2. Granasztói György 2012: *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon. Kassa társadalma a 16. század derekán.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4. Sasfi Csaba 2014: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 5. Nagy Ágnes 2014: *Harc a lakáshivatalban. Politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953.*

Szegedi Péter 2014: *Riválisok. Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 6. Farkas Gyöngyi 2016: *Lázadó falvak. Kollektivizálás elleni tüntetések a vidéki Magyarországon (1951–1961).*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 8. Keszei András 2018: *A középfokú oktatás felekezeti változatai és társadalmi háttere a 19. század első felében Pesten.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 9. Koltai Gábor 2018: *Akik a „Párt” ellen vétkeztek. Pártfegyelmi eljárások Budapesten az MDP időszakában, 1949–1956.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 10. Gerhard Péter 2019: *Deszkafalak és potyavacsorák. Választói magatartás Pesten a Tisza Kálmán-korszakban.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 11. Fejős Zoltán 2020: *„Kaper kóntri”. Magyar rézbányászok Amerikában.*

K. Horváth Zsolt 2021: *Mérei Ferenc. I–II.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 12. Polyák Petra 2022: *Hallgatók a diktatúrában. Fegyelmi eljárások a Rákosi-korszak felsőoktatási intézményeiben (1948–1956)*

Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád (szerk.) 2022: *A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 13. Szívós Erika 2022: *Hétker, zsidónegyed, gettó, bulinegyed? A Belső-Erzsébetváros története a kezdetektől a 2000-es évekig.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 14. Berecz Anita 2023: *Földesúri jobbágyság – városi polgárok. Polgári öntudat és önkormányzat a 19. századi Egerben.*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 15. Nagy Andor 2024: *Tisztviselői életpályák. A brassói szász vezető elit társadalmi érvényesülése (1650–1750).*

Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 16. Mravik Patrik 2024: *Elbeszélt kádárizmusok. Filmkultúra és ideológia viszonya a korai Kádár-korszakban.*